

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда
УДК: 81'44:81'362(575.2) (043.3)

Тургунбаева Бактыгуль Жээнмырзаевна

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭТИШТИК
СӨЗ АЙКАШТАРЫ
(кыймыл этиштеринин мисалында)**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын

изденип алуу үчүн жазылган

диссертация

Илимий жетекчи– филология
илимдеринин кандидаты,
доцент С. Ш. Калыгулова

Ош-2020

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭТИШТИК
СӨЗ АЙКАШТАРЫ
(кыймыл этиштеринин мисалында)**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын

изденип алуу үчүн жазылган

диссертация

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	6
I БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ	13
1.1. Сөз айкашы жана валенттүүлүк теориясы жалпы тил илиминде.....	13
1.2. Этиштик сөз айкаштары жана валенттүүлүк теориясынын түркологияда изилдениши	38
1.3. Этиштик сөз айкаштары жана валенттүүлүк теориясынын кыргыз тил илиминде изилдениши	47
Биринчи баптан алынган тыянактар.....	55
II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	58
2.1. Изилдөөнүн материалдары жана методдору	58
Экинчи баптан алынган тыянактар.....	62
III БАП. АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭТИШТИК СӨЗ АЙКАШТАРЫНДАГЫ ЭТИШТЕРДИН ВАЛЕНТТҮҮЛҮК КАСИЕТТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН АЙКАШУУСУНА СЕМАНТИКАЛЫК-СИНТАКСИСТИК АНАЛИЗ: ИЗИЛДӨӨНҮН НАТЫЙЖАЛАРЫ	64
3.1. Этиштик сөз айкаштарынын валенттүүлүк касиеттери, пресуппозиция кубулушу жана комбинаторикалык бөтөнчөлүктөрү	64
3.2. Этиштик сөз айкаштарындагы ылдамдыкты билдирүүчү этиштердин багыныңкы структурадагы айкашуу касиеттери.....	84
3.3. Ылдамдыкты билдирген этиштердин семантикалык - синтаксистик комбинатордук касиеттери	88
3.3.1. Нөлдүк айкашуу. V (этиш) модели.....	88
3.3.2. Этиштик сөз айкаштарындагы объектилик айкашуу	91
3.3.3. Этиштик сөз айкаштарындагы адвербиалдык айкашуу	105
3.4. Ылдамдыкты билдирген этиштердин объекттик жана адвербиалдык этиштик айкашуусуна анализ.....	114
3.5. Ылдамдыкты билдирген этиштердин семантикалык-синтаксистик валенттүүлүк маселеси.....	119
Үчүнчү баптан алынган тыянактар.....	133
IV БАП. АНГЛИС ТИЛИНИН СӨЗ АЙКАШТАРЫН ОКУТУУДАГЫ ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕР ЖАНА ТИЛДИК ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ	137
4.1. Кыргыз тилдүү тайпаларда англис тилинин этиштик сөз айкаштарын окутуунун лингводидактикалык мааниси	137

4.2. Сөз айкаштарындагы тилдик интерференция жана аны прогноздоонун жолдору	157
Төртүнчү баптан алынган тыянактар	174
КОРУТУНДУ	176
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ.....	180
Тиркеме	202

Шарттуу кыскартуулар

1. ЛСТ – лексикалык-семантикалык тайпа;
2. EAP (English for Academic Purposes) – ААМ – англис тилин академиялык максатта окутуу;
3. ЭСА – этиштик сөз айкаштары;
4. СА – сөз айкаштары;
5. ЧТ – чет тили;
6. AL (Academic language) – академиялык тил;
7. VOC (Vocabulary) – сөз үйрөтүү;
8. “Oxford EAP (“A course in English for Academic Purposes”) – “Англис тилин академиялык максатта окутуу курсу”;
9. А2 – баштапкы деңгээл;
10. В1 – босого деңгээл;
11. В1+ – орто деңгээл;
12. В2 – орто деңгээлден жогору;
13. С1 – профессионалдык деңгээл;
14. С2 – кеңири толук деңгээл;
15. КН-3 – (күтүлүүчү натыйжа) кыргыз (С1), орус (В2) жана биринчи чет тилинде (англис тили/немец С1) жана экинчи чет тилинде (француз, немец, англис В1) пикир алышууну түрдүү кырдаалдарда ишке ашырат;
16. ИК-3 – инструменталдык компетенция-3 (бир чет тилин коомдук пикир алышуу деңгээлинде билет) ;
17. ПК-14 – профессионалдык компетенция-14 (үйрөнүп жаткан тилде тилдин социомаданий өзгөчөлүктөрүнө ылайык оозеки жана жазуу түрүндө пикир алышуунун стратегиясын түзө алат);
18. ПК-11– (үйрөнүп жаткан тилде оозеки жана жазма кепти кабыл алуу, түшүнүү, ошондой эле көп аспектиден талдоо көндүмдөрүнө ээ болот);
19. ПК-12 – (тексттердин ар кандай түрлөрүн жана типтерин түзүү, трансформациялоо, иштеп чыгуу, интерпретациялоого, анализдөө ыкмаларын жана методдорун колдонууга жөндөмдүү);
20. TOEFL (Test for English Learners as a Foreign Language) – Англис тилин чет тили катары үйрөнүүчүлөр үчүн тест;
21. NV (noun+ verb) – (зат атооч + этиш);
22. V – (Этиш) модели;
23. ЖОЖ – жогорку окуу жайы.

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Изилдөөгө алынып жаткан этиштик сөз айкаштары салыштырма тил илиминде, айрыкча тектеш эмес тилдерди салыштырууда актуалдуу жана изилдөөгө муктаж. Белгилүү окумуштуу Л.В.Щерба бул туурасында мындай дейт: “Ар түрдүү тилдерди салыштырып үйрөнүү өзүбүздүн эне тилибиздеги байкалбаган көрүнүштөрдү окуп үйрөнүүгө жардам берет” [168, 44-б.]. Мындай муктаждыкты чечүүдө бул илимий иш теориялык жана практикалык жактан илимий изилдөө иштерин жүргүзүүнүн актуалдуулугун көрсөтөт.

Сүйлөө кебине катышпай турган учурда сөздөр номинативдүү гана функцияны аткара тургандыгы маалым, ал эми кептин тизмегине киргенде сөздөр өзүнүн лексикалык-семантикалык маанилери боюнча контексттеги компоненттерин издеп, белгилүү грамматикалык формада айкашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат.

Эгерде сөз айкашын белгилүү грамматикалык формалардын кызмат аткаруусу менен мүнөздөлгөн грамматикалык кубулуш катары гана карасак, анда сөз айкашынын семантикалык касиеттеринин жана мүмкүнчүлүктөрүнүн грамматикалык формалардын өзгөрүшүнө тийгизген таасирине маани бербеген болуп калабыз. Сөз айкашы маселесин изилдеп үйрөнүү теориялык жактан гана баалуу болбостон, тилдерди үйрөтүүдө жана үйрөнүүдө да практикалык орду бар экендигин белгилөөгө болот.

Сөздөрдүн түшүндүрмөсү сөздүктөрдө берилет, бирок алар сөздүн контексттеги маанисин дайыма толук ачып бере албайт. Кеп тизмегиндеги сөздөрдүн конкреттүү контексттеги маанисин түшүнүү үчүн анын семантикалык-синтаксистик **валенттүүлүгүн** изилдөө зарыл. Ошол себептен сөздөрдү анализдөөдө илимпоздор натыйжалуу метод катары дистрибутивдик жана валенттик анализди колдонушары белгилүү.

Жогоруда аталган методдор бири-бири менен тыгыз кызматташтыкта болгон учурда сөздөрдүн семантикалык-синтаксистик айкашуусунун мыйзам-ченемдүүлүктөрүн көрсөтүшөт жана контексттеги алардын толук маанисин

гана бербестен, ал сөздү курчап турган элементтердин белгилүү маанисин берүү үчүн колдонулат.

Азыркы учурда чет тилдерди үйрөнүүдө компьютердик котормо кызматтары кеңири колдонулууда, бирок татаал конструкциядагы сүйлөмдү жана текстти которууда алардын толук маанисин машина жеткиликтүү бере албаган учурлары арбын. Көпчүлүк учурларда сүйлөм мүчөлөрүнүн морфологиялык-синтаксистик катнашы эске алынбастан сөзмө-сөз которулуп калууда. Бул татаал синтаксистик структураларды анализдөөдө жөнөкөй сүйлөмдөрдү түзүүнүн принциптерине кайрылышыбыз керек дегенди билдирет. Компьютердик котормонун сапатын жогорулатууда валенттүүлүк ыкманы колдонуу жакшы натыйжа берет, анткени этиштик лексемалардын башка лексемалар менен контексттик маанини берүүдөгү айкашуу мүмкүнчүлүктөрү эске алынат. Этиштин валенттүүлүгү синтаксистик конструкциянын оң жана сол тарабындагы мүчөлөрүн жана ар биринин формасын аныктайт. Демек, сүйлөмгө семантикалык-синтаксистик анализ берүү аркылуу сөздөрдүн валенттүүлүгү менен морфологиялык табиятын чагылдырган электрондук сөздүктү түзсө болот.

Жалпы тил илиминде **сөз айкашы** жана **валенттүүлүк** маселелери боюнча азыркы учурда кайчы пикирлер орун алып келүүдө. Кээ бир тилчилер аны бир эле лингвистикалык кубулуш катары карашса, айрымдары эки түрдүү маселе деп эсептешет.

Германистикада азыркы учурда окумуштуулардын басымдуу бөлүгү аталган терминдерди эки түрдүү лингвистикалык теория катары карашса, түркологияда, анын ичинде кыргыз тили илиминде валенттүүлүк теориясына анча көңүл бурулбай келүүдө. Салыштырма тил илиминде, башкача айтканда, англис жана кыргыз тилдериндеги сөз түркүмдөрүнүн өз ара тизмектеш келүү мүмкүнчүлүгүн валенттик анализ аркылуу изилдөө жүргүзгөн саналуу гана эмгектер бар. Кыргыз тил илиминин материалында окумуштуулар С.Ж. Мусаев (1983, 2013) жана салыштыруу планында Ч.К. Наймановалар (2004) белгилешкен.

Этиштик сөз айкаштары окутуунун теориясы жана практикасында өзгөчө орунду ээлейт, анткени башка сөз түркүмдөрүнө караганда этиште айкашуунун ар түрдүү формалары жолугат жана айкашуунун структурасында этиштин маанилери тыгыз байланышта экендигин байкоого болот.

Этиштин валенттүүлүгүн изилдөөдө лингвисттер аны синтаксистин деңгээлинде гана эмес семантиканын деңгээлинде да изилдөө керек экендигин белгилешүүдө. Илимпоз С.В.Шустова (2013) белгилегендей, этиштин лексикалык мааниси сөздүктөрдө берилет, ал мүмкүнчүлүк сөз айкашын түзгөндө семантикалык валенттүүлүк аркылуу түрдүү компоненттерди талап кылат, ал эми синтаксистик валенттүүлүк аны ишке ашырат [164, 163-б.].

Этиштин валенттүүлүгүн анын семантикалык-синтаксистик категориясы катары кароо этиштин курамына кирген компоненттерин анализдөөгө гана мүмкүнчүлүк бербестен, алардын “борбор-периферия” жайгашуусунун шкаласын да көрсөтөт. Жогорудагы белгиленген тилдик проблемалар **изилдөөнүн актуалдуулугун** көрсөтөт, англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарды жана валенттүүлүк теориясынын маанилүүлүгүн белгилейт.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы ОшМУнун дүйнөлүк тилдер жана маданият факультетинин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты – англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин мисалында этиштик сөз айкаштарындагы валенттүүлүк кубулушун салыштырып изилдөө болуп эсептелет.

Изилдөөдө төмөнкүдөй конкреттүү милдеттер аткарылат:

1) жалпы лингвистика, түркология, кыргыз тил илиминде этиштик сөз айкаштарынын маселелерине жана валенттүүлүк теориясына арналган илимий эмгектерде айтылган илимий-теориялык жоболорду талдоого алуу аркылуу проблеманын изилдениш абалын аныктоо;

2) англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарына жана валенттүүлүккө тиешелүү проблемаларды бөлүп алып талдап чыгуу;

3) тектеш эмес эки тилдеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин семантикасын сыпаттоо жана анын валенттүүлүгүндөгү компоненттерин аныктоо;

4) англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарынын объектилик жана бышыктоочтук айкашуу жолдоруна семантикалык-синтаксистик талдоо жүргүзүү;

5) эки тилдеги кыймыл этиштердин компоненттеринин “борбор-периферия” шкаласындагы жайгашкан ордун жана алардын окшоштуктары менен айырмачылыктарын аныктоо жана ушунун негизинде белгилүү рекомендацияларды сунуштоо.

Иштин илимий теориялык жаңылыгы төмөнкүчө аныкталат:

1) англис жана кыргыз тилдеринде этиштик сөз айкашы активдүү валенттүү жана этиш семантикалык валенттүүлүгүнө карай англис тилинде көбүнчө ыкташуу, ал эми кыргыз тилинде башкаруу синтаксисттик жолдору менен айкашууга ээ экендиги;

2) этиштик сөз айкашында англис тилинде этиштин айкашуусу алдыга көздөй, кыргыз тилинде болсо акыркы позицияда туруу менен артка карай айкашууну уюштургандыгы;

3) эки тилде тең этиштин нөлдүк айкашуусу жок, бирок англис тилинде аба ырайынын кыймылын билдирген этиштер менен синтаксистик айкашуусуз эле сүйлөмдөрдө кездешкендиги;

4) этиштик сөз айкаштарын уюштурууда, кыргыз тилинде жөндөмө категориясы, жандоочтор, ал эми англис тилинде предлогдор басымдуулук кылгандыгы;

5) кыргыз тилдүү аудиторияларда англис тилин чет тили катары окутууда этиштик сөз айкаштарынын лингводидактикалык мааниси чоң экендиги жана аларды окутуунун алгылыктуу жолдорун сунуштаганында болуп эсептелет.

Илимий иштин практикалык мааниси. Изилдөө ишинен алынган жыйынтыктар салыштырма жана кыргыз тил илиминин теориясын толуктай алат деп ишенебиз.

Диссертациянын натыйжалары ЖОЖдордун филологиялык (“Англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы”, “Лексикология” ж.б.) предметтерин окутууда материал катары колдонууга болот. Изилдөөдөгү колдонулган материалдарды жана жыйынтыктарды жогорку, орто окуу жайларында, орто мектептерде англис тилин окутууда, окуу китептерин түзүүдө жана которуу иштеринде кеңири пайдаланса болот.

Коргоого төмөнкү жоболор сунушталат:

1) этиштик сөз айкашы активдүү валенттүүлүккө ээ жана этиштик сөз айкаштарын жасоодо англис тилинде **ыкташуу**, ал эми кыргыз тилинде **башкаруу** синтаксисттик айкашуу жолдору басымдуулук кылат;

2) этиш валенттүүлүк касиетине карай өзүнүн компоненттерин аныктайт; кыргыз тилиндеги этиштик айкашууда негизги компонент көп учурда акыркы позицияда келет да, этиш артка карай жайылат, ал эми англис тилиндеги этиш алдыга карай “бутактайт”; мындай өзгөчөлүк “*синтаксистик барьер*” эрежесин уюштурат;

3) англис тилинде жаратылыштагы кубулуштарды туюндурган этиштердин тобу менен эч бир башка элементти, синтаксисттик айкашууну талап кылбаган нөлдүк айкашуу кездешет, ал эми эки тилде тең этиштер айкашууга кирбей эле контекстте сүйлөм катары өз алдынча колдонулат;

4) кыргыз тилинде этиштик сөз айкаштарынын жасалышында жөндөмөлөрдүн жана жандоочтордун кызматы жогору, англис тилинде болсо предлогдор олуттуу мааниге ээ;

5) этиштик сөз айкаштары эки тилде кенен учурайт, аларды салыштыруу кыргыз тилдүү окуучуларды англис тилине рационалдуу үйрөтүүгө өбөлгө болот.

Изилдөөчүнүн жеке салымы болуп тектеш эмес эки тилдеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин мисалында этиштик сөз

айкаштардын айкашуусун алардын валенттүүлүгү аркылуу синтаксистик-семантикалык өңүттөн изилдеп үйрөнүү жана этиштин сүйлөмдүн структурасын аныктоочу, валенттүүлүгү күчтүү сөз түркүмү экендигин далилдей алгандыгында. Ошондой эле, диссертант кыргыз тилин, жалпы эле англис тилин этиштик сөз айкаштарынын мисалында чет тили катары окутууда натыйжалуу усулдарды сунуштоо менен, алардын тилди үйрөнүүдөгү ролун көрсөтө алган. Этиштик сөз айкаштарын колдонуудагы интерференция кубулушуна да талдоо жүргүзүүгө жетишкен.

Иштин апробациясы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору боюнча республикалык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалып, макалалар жарык көрүп, изилдөөнүн жыйынтыктары апробациядан өткөрүлдү. Иштин негизги жоболору боюнча ар түрдүү басылмаларда 15 макала, анын ичинде РИНЦ системасында катталган журналдарда 6 макала жарыяланды.

Иштин талкууланышы. Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин дүйнөлүк тилдер жана маданият факультетинин англис тилинин фонетикасы жана грамматикасы кафедрасынын кеңейтилген жыйынында талкууланып, коргоого сунуш кылынган.

Изилдөө ишинин түзүлүшү. Иш киришүүдөн тышкары төрт баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

Биринчи бап **“Изилдөөнүн теориялык өбөлгөлөрү”** деп берилип, үч параграфтан турат. Диссертациянын бул бөлүмүндө сөз айкашы жана валенттүүлүк теориясынын жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениши жөнүндө маалыматтар берилген.

Экинчи бап **“Изилдөөнүн материалдары жана методдору”** деп аталып, бул бөлүмүндө изилдөөнүн объектиси, предмети, материалдары жана методдору жөнүндө маалыматтар берилген.

Үчүнчү бап **“Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарынын валенттүүлүк касиеттери жана алардын айкашуусуна семантикалык-синтаксистик анализ: изилдөөнүн натыйжалары”** деп

аталат. Бул бапта англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарындагы валенттүүлүк касиеттери, пресуппозиция кубулушу, ылдамдыкты билдирген этиштердин семантикалык-синтаксистик комбинатордук касиеттери, этиштик сөз айкаштарындагы объектилик жана адвербиалдык айкашуу, алардын семантикалык жана синтаксистик валенттүүлүк маселеси каралат.

Төртүнчү бап кыргыз тилдүү аудиторияда англис тилин чет тили катары окутууда этиштик сөз айкаштарынын лингводидактикалык маанисин, аларды окутуунун натыйжалуу усулдарын сунуштоо менен, алардын тилди үйрөнүүдөгү ролун көрсөтө алгандыгында болуп эсептелет. Жогорку бапта англис тилин үйрөнүүдөгү тилдик интерференциялар жана аларды прогноздоонун жолдору да сунушталат.

Иште ар бир бап өзүнчө жыйынтыкталып, аягында жалпы иштин корутундусу жана колдонулган адабияттардын тизмеси көрсөтүлгөн. Аягында тиркемелер берилген.

І БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ

1.1. Сөз айкашы жана валенттүүлүк теориясы жалпы тил илиминде

Лингвистикада акыркы жылдары *валенттүүлүк* маселеси жана *сөз айкашынын* мыйзам-ченемдүүлүктөрү тил илиминде изилдөөчүлөрдүн көңүлүн буруп, изилдөөгө муктаж экендигин белгилей кетүүгө болот. Себеби ушул мезгилге чейин тил илиминде кээ бир тилчилер валенттүүлүк жана сөз айкашын бирдей эле түшүнүк катары карап келишсе, айрым бир окумуштуулардын алар эки түрдүү түшүнүк деген ойлорун байкоого болот.

Сөз айкашы – маанилери жана грамматикалык формалары боюнча өз ара байланышта болгон толук маанилүү эки сөздүн тизмегин түшүндүрөт.

Жалпы тил илиминде сөз айкаштары М.Н.Петерсон (1923), В.В.Виноградов (1954), А.М.Пешковский (1956), Ф.Ф.Фортунатов (1957), В.Н.Ярцева (1961, 1990), О.С.Ахманова (2004) ж.б. эмгектеринде кеңири каралган.

Тил илиминде сөз айкаштарын изилдөөнүн теориялык маселелери боюнча академик В.В.Виноградовдун көз караштарын алгылыктуу деп эсептөөгө болот. Сөз айкашын синтаксистин башка бирдиктеринен айырмалап, белгилүү даражада сөздүн эквиваленти экендигин айтып, ал да сөз сыяктуу эле номинативдик милдетти аткарат; сөз сыяктуу форманын бүтүндөй системасына ээ болот деген пикирин В.В.Виноградов билдирет. Ал “сөз айкашы” деген түшүнүк “сөз” деген түшүнүккө шайкеширээк болсо, “сүйлөм” деген түшүнүк менен байланышы жок деп эсептейт. Сөз айкашы сүйлөмдүн курулуш материалы, ошол себептүү ал сүйлөм курамында номинативдик мүнөзгө ээ боло алат деген жыйынтыкка келет. Ал эми сүйлөм болсо сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын тизмегинен түзүлөрүн белгилейт. Академик В.В.Виноградов: “Сөздөр жана сөз айкаштары ар бир тилдин өзүнө таандык болгон грамматикалык эрежелери жана мыйзамдары боюнча сүйлөмгө биригишет”, - дейт. Демек, сүйлөм түзүүдө сөздөр маанисине карай сөз айкашына биригишет да, ал сөз айкаштары сүйлөм курамында келгенде

гана коммуникативдик каражаттардын системасын түзөт” – деп берген [42, 254-294-бб.].

Ф.Ф.Фортуатовдун шакирттери М.Н.Петерсон (1923), А.М.Пешковский (1956) сыяктуу окумуштуулардын тобу сөз айкашы менен сүйлөмдүн ортосуна чек коюшкан эмес. Ал эми М.Н.Петерсон сүйлөмдү сөз айкашынын өзгөчө түрү же ой жүгүртүүгө окшош сөз айкашы деп түшүнгөн [106, 28-б.].

Сөз айкашы терминине окумуштуу В.Н.Ярцева лингвистикалык энциклопедиялык сөздүгүндө “Багыныңкы грамматикалык айкашуулар – ыкташуу, башкаруу жана жандоочтук айкашуулардын негизинде уюшулган эки же андан ашык сөздөрдүн синтаксистик конструкциясы. *Сөз айкашы* – негизги компоненти предметти, кыймыл-аракетти, көрүнүштү, сапатты жана багыныңкы элементтери аларды тактап, конкреттештирүү аркылуу атаган кызматын аткаруучу каражат”- деп аныктама берген [226, 469-б.]. Ал эми О.С.Ахманова “Сөз айкашы – тилдеги элементтердин бири-бирине биригүүсү” деп белгилеген [19, 416-б.].

Чет элдик лингвисттер В.М.Бехагель (1958), Х.Бринкман (1962), Г.Ч.Флеминг (1971), Г.Хельбиг (1976), В.Бондцио (1978), Г.Ч.Хельбиг., В.Шенкель (1978), К.Зоммердфельт., Н.Шрайбер (1980), В.В.Буш (1987), Д.Аллертон (1982, 1996) жана башкалар, орус илимпоздору С.Д.Кацнельсон (1948, 1972), В.Г.Адмони (1958), Г.Г.Почепцов (1966), А.А.Уфимцева (1968), Б.А.Абрамов (1969), Л.З.Сова (1969), Т.В.Король (1972), Н.И.Филичева (1973), Ю.Д.Апресян (1974), Г.Г.Сильницкий (1974), Р.С. Гинзбург (1975), В.Бурлакова (1975), М.Д.Степанова., Г.Хельбиг (1978), С.М.Кибардина (1978), А.А.Холодович (1979), О.И Москальская (1981). А.И.Смирницкий (2009), А.С.Храковский (2014) ж.б. изилдөөлөрүн сөз айкаштары жана валенттүүлүк маселелерине арнаган.

Валенттүүлүк термини тил илиминин өзүнүн ичинде же аны менен байланышкан илимдерден келип чыкпастан, лингвистикага такыр эле жакындыгы жок химия илиминен келип кирген термин болуп эсептелет.

Валенттүүлүк термини өзү латын тилинен **valens** “күчү бар” деген сөздөн келип, химия илиминде атомдун химиялык байланыштарды жасоо жөндөмдүүлүгүн билдирет.

Кыргыз тилинин сөздүгүндө *валенттүүлүк*, *валенттүү* деген түшүнүктөр мындай чечмеленип берилет. **Валенттүү:** Водородго карата белгилүү бир өлчөмдөгү пропорцияда башка элементтин атомдору менен кошула ала турган жөндөмдүүлүгүн көрсөтүүдө колдонулат. Эки валенттүү, көп валенттүү. **Валенттүүлүк** 1) атомдордун химиялык байланыштарды түзүүгө жарамдуулугу, жөндөмдүүлүгү. *Туруктуу валенттүүлүк. Өзгөрүлмө валенттүүлүк;* 2) сөздөрдүн синтаксистик байланыштарды түзүүгө жөндөмдүүлүгү [222, 363-б.].

Чет тилинен келип кирген сөздөрдүн сөздүгүн алсак “Валентность (лат.valentia. сила) 1) (лингв.) способность слова к грамматическому сочетанию с другими словами в предложении. Валентность глагола *дать* определяют способность сочетаться с подлежащим, прямым дополнением и косвенным дополнением: *Я даю книгу (ему)* деп берилген [227, 97-б.]. Илимпоз Т.В.Жеребило “Словарь лингвистических терминов” деп аталган сөздүгүндө валенттүүлүк синтаксистик жактан басымдуулук кылган жана багыныңкы кызматты аткарган сөздөрдүн айкашуу жөндөмдүүлүгүн реализациялоо процесси деген ойду билдирген. Ал валенттүүлүктү формалдуу жана семантикалык деп бөлгөн [228, 52-б.]. Окумуштуулар Д.Э.Розенталь жана М.А.Теленкова “Словарь-справочник лингвистических терминов” деген эмгегинде “*валентность* (от лат. valentia-сила) *слова* – это способность слова вступать в словосочетаниях с другими словами” - деген аныктама берет [110, 44-б.].

Жогорку валенттүүлүк термини боюнча жүргүзүлгөн сөздүктөрдүн түшүндүрмөлөрүн анализ кылсак, негизинен бардык аныктамалар валенттүүлүк сөздүн башка сөздөр менен айкаша алуу мүмкүнчүлүгү жана сөздөрдүн синтаксистик байланыштарды түзүүгө болгон жөндөмдүүлүгү деп беришет.

Биз мындай аныктамалардын жактоочусу катары ишибизде **валенттүүлүк** жана **сөз айкашы** терминдерин эки башка түшүнүк катары карадык.

Валенттүүлүк түшүнүгү жалпы тил илиминде алгачкы жолу 1934-жылы немис окумуштуусу К.Бюлердин “*Sprachtheorie. Die Darstellungs funktion der Sprache*” деген эмгегинде берилген [177, 40-б.]. Ошондой эле бул маселени изилдөөчүлөр Л.Теньер жана А.В.Гроот эмгектеринде улантышкан [185, 46-52-бб.]. Француз окумуштуусу Л. Теньердин теориясы боюнча сүйлөмдө этиш эң башкы ролду ойнойт, ал эми керек болсо ээ да ага баш иет. Этиштин валенттүүлүк тобуна ээ менен толуктоочту активдүү *актанттар* деп эсептеп, ал эми калган сүйлөм мүчөлөрүн *сирконстанттар* деп атаган. Ошондой эле Л.Теньер валенттүүлүктү этиштин актанттык структурасы деп чечмелеген [212, 102-114-120-246-256-бб.].

Ал эми советтик тил илиминде валенттүүлүк теориясын термин катары окумуштуу С.Д.Кацнельсон 1948-жылы киргизген. Ал *валенттүүлүктү* сөздүн сүйлөмдөгү жөндөмдүүлүгүн жана анын башка сөздөр менен айкашуусун айткан [80, 28-42-бб.]. Илимпоз С.Д.Кацнельсондун ою боюнча этиш сүйлөмдөгү сөздөрдүн ордун аныктоо жөндөмдүүлүгүнө ээ [83, 88-б.].

Валенттүүлүк термини химия илиминде химиялык айкашуудагы атомдордун тобуна көз каранды болгон түшүнүк катары көптөгөн аныктамаларга ээ. Бул сыяктуу эле тил илиминде да көптөгөн түшүнүктөр айтылып келет. Мисалы, алардын ичинен жалпыланган аныктаманы окумуштуу В.Г.Гак “Валенттүүлүк – бул сөздүн башка элементтер менен синтаксистик байланыша алуу мүмкүнчүлүгү” - деп аныктама берген [46, 79-б.].

Жалпы тил илиминде *сөз айкашы* жана *валенттүүлүк* маселелери боюнча азыркы учурда карама-каршы пикирлер орун алып келүүдө. Кээ бир тилчилер аны бир эле лингвистикалык кубулуш катары карашса, айрымдары эки түрдүү маселе деп эсептешет. *Валенттүүлүк* жана *сөз айкашы* – бирдей эле түшүнүктөр деген ойду окумуштуулар Ж.Эрбен (1958), Т.В.Король (1972),

Л.Н.Засорина (1974), М.Д.Степанов (1973); С.Д.Кацнельсон (1972), Г.Хельбиг (1976) ж.б.билдиришкен.

Ал эми айрым окумуштуулар “валенттүүлүк жана сөз айкашы” – бир эле көрүнүштүн эки тарабын билдирип, бири-бири менен тыгыз байланыштагы ар түрдүү түшүнүктөр” деген кайчы пикирди билдиришет (В.Д.Аракин (1972), В.В.Бурлакова (1975), Г.А.Змудяк (1980) ж.б.

С.М.Кибардина: “Сөздөрдүн валенттүүлүк касиети алардын семантикалык жана синтаксистик валенттүүлүгүнө карай изилденет” деген пикирин айткан [85, 12-б.]. Ушуга окшош эле валенттүүлүктүн жаратылышы жөнүндө чет элдик тилчилер бул кубулушту *коллокация (collocation)* деп аташкан, азыркы күндө *сөз айкашы* же *коллокация* деп атоо кеңири жайылтылган. Окумуштуу Ж.Ферс (Firth, J.1968) “Коллокация – бул тилдин грамматикалык эрежелерине карай бири-бирин улай келген эки же андан ашык сөздөрдүн тизмеги” деп түшүнөт (“collocational order”) [183, 195-200-бб.]. Лингвист Р.Н.Робинс (Robins, R.H.1964), ошондой эле коллокацияны сөздөрдүн бири-бири менен лексикалык жактан эле болгон байланышы жана ал лексикалык эле көрүнүш деп кабыл алган [206, 155-б.]. Ал эми М.Халидей (Halliday, M. 1966), В.Хасс (Hass,W. 1966) баш болгон көптөгөн изилдөөчүлөрдүн тобу болсо коллокацияны сөздөрдүн же морфемалардын лексикалык жактан бирге эле келиши деп эсептешкен [186, 152-б;188, 68-б.]. Ж.Лайонздун (Lyonz, 1968) ою боюнча коллокация теориясы бул окумуштуулардын тилдик изилдөөлөрүндө так аныктамага ээ боло албаган [195, 519 б.].

Айрым окумуштуулар валенттүүлүк менен айкашууну чектөө зарылчылыгына басым жасашкан. Ал эми мындай чектөө тилдин бардык мүмкүнчүлүктөрүн эске алууга түрткү берет. Ошол себептен Б.И.Лейкина “Валенттүүлүк – тилдин фактысы, ал эми кепте болсо валенттүүлүктү реализациялоо процесси жүрөт” - деп белгилейт [93, 1-15-бб.].

Сөз айкашы жана валенттүүлүктүн өзгөчөлүктөрү же карама-каршылыгы жөнүндө И.Р.Ольшанский “Айкашуу – кептин

синтагматикасындагы тил бирдиктеринин биргелешкен айкашуусу, ал эми валенттүүлүк болсо бири-бири менен аныкталган мамилелерге кирген тектеш тил элементтеринин потенциалдуу айкашуусу”- деп аныктама берген [102, 19-б.].

Окумуштуу В.Д.Аракин валенттүүлүк жана сөз айкашынын айырмачылыгы маселеси боюнча ар бир лингвистикалык элементтин жаратылышында өзү башка элементтер менен белгилүү деңгээлде байланышуу мүмкүнчүлүгү болот деп белгилеген.

В.Д.Аракин сөз айкаштарынын тибин аныктоодо синтаксистик мамилени эске алуу керектигин, багыныңкы байланыштагы сөз айкашы негизги сөздөн К (ядро) (англис тилинен алынган **kernel** – *ядро*) жана А – багыныңкы түгөйдөн (англисче **adjunct** – аныктооч) турат деген ойду билдирген [14, 140-б.].

Окумуштуу А.А.Уфимцева азыркы лингвистикада айкашуунун мүмкүнчүлүктөрү ар түрдүү багытта изилденүүдө, бирок анын негизги максаты “сөздүн кайсы белгилери аркылуу башка сөздөр менен грамматикалык жактан ыңгайланышууга мүмкүнчүлүк түзө ала тургандыгы жөнүндөгү маалыматтарды алуу болуп саналат деген [145, 17-б.].

Жогорку теориялык өбөлгө катары анализге алынган көз караштардын ичинен биз валенттүүлүк жана сөз айкашы эки башка нерсе деген топтогу окумуштуулардын оюна макул болуу менен, валенттүүлүк жана сөз айкашы – бири-бирин толуктап турган тилдик кубулуштар деген жыйынтыкка келдик. Себеби *валенттүүлүк* – сөз айкашына карай сөздүн башка сөздөр, ал эми сүйлөм ичинде башка мүчөлөр менен *айкаша алуу мүмкүнчүлүгү*, ал эми *сөз айкашы* анын жөндөмдүүлүгүн чагылдырып турган жыйынтыгы деп эсептейбиз.

Валенттүүлүктүн типтерин тилдик деңгээлде изилдөөгө алган окумуштуулар Д.Н.Шмелев (1973), С.М.Кибардина (1978), В.В.Бурлакова (1984), С.Д.Кацнельсондор (2001) валенттүүлүктүн типтери жөнүндө ар

түрдүү ойлорду айтуу менен, көптөгөн маселе чечилбеген бойдон калгандыгын белгилешкен.

Логикалык валенттүүлүк бул экстралингвистикалык мүнөзгө ээ болуу менен ар түрдүү сөз айкаштарынын логикалык жактан байланышуу мүмкүнчүлүгүн бере алат. *Семантикалык валенттүүлүк* – семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай сөз айкаштарынын контекстуалдуу айкаша алуу мүмкүнчүлүгү.

Ю.Д.Апресян “*синтаксистик валенттүүлүктү* бир сөздүн башка бир сөздү башкаруу жана ошондой эле көз каранды болуу мүмкүнчүлүгү” - деп эсептейт [9, 81-б.].

Биз да сөздөрдүн синтаксистик валенттүүлүгү маселесин кароодо жогорку окумуштуунун оюн негизге алабыз. Андан сырткары *лексикалык валенттүүлүк*, бул сөздүн башка сөздөр менен тандоо жолу аркылуу айкаша алуу жөндөмдүүлүгү. Ал эми сөздөрдүн лексикалык-семантикалык валенттүүлүгү – сөздүн башка сөздөр, сөз айкаштары жана сүйлөмдөр менен семантикалык жактан байланышуу жөндөмдүүлүгү. Окумуштуу В.Г.Адмони *грамматикалык валенттүүлүк* – белгилүү бир сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын грамматикалык формада белгилүү гана сөз айкаштары менен айкашуу жөндөмдүүлүгүнө ээ экендигин белгилеген [5, 111-б.].

Окумуштуулар М.Д.Степанова жана Г.Хельбиг валенттүүлүктү логикалык-семантикалык жана синтаксистик-морфологиялык деңгээлде бир элементтин башка бир элементтер менен айкаша алуу жөндөмдүүлүгү деп эсептөө менен, валенттүүлүк түшүнүгүн сүйлөмдүн грамматикасына байланыштырган [127, 173-187-бб.].

Изилдөө ишибизде теориялык изилдөөлөргө таянуу менен, валенттүүлүктүн эки деңгээлин негизги маселе катары алдык: *семантикалык* жана *синтаксистик валенттүүлүк*.

Семантикалык валенттүүлүк сөз айкашынын башка сөз айкаштары менен семантикалык маанилерине карай айкашуу жөндөмдүүлүгүнө ээ экендигин байкоого болот. Ал эми *синтаксистик валенттүүлүк* бир сөздүн

башка сөздү башкаруу жана ошондой эле көз каранды болуу мүмкүнчүлүгү деп карайбыз.

Ал эми Л.Н.Засорина, В.П.Берков (1961), М.Д.Степанова, Г.Хельбиг (1978) топ болгон тилчилер сөз айкашынын аткарган функциясына карата валенттүүлүктү эки чоң топко бөлүштүргөн: *активдүү жана пассивдүү* [99, 23-б.].

Окумуштуу Ч.К.Найманова *активдүү валенттүүлүк* – башкаруучу сөздүн башка сөздөрдү багындыруу жөндөмдүүлүгү, ал эми *пассивдүү валенттүүлүк* – багыныңкы сөздүн багындыруучу сөзгө айкашуу жөндөмдүүлүгүн берет деген ойду берген [99, 23-б.].

Изилдөөдөгү салыштырылып жаткан тилдердин сөз айкашы жана валенттүүлүк маселеси боюнча өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү бар. Англис тилинин сөз айкашынын маселелерин изилдөөнүн тарыхы англис тил илиминин окумуштуулары: Отто Есперсон (1937), В.П.Сухотин (1950), Л.Блумфилд (1968), Н.Хомский (1962), В.В.Бурлакова (1984), В.Д.Аракин (1972, 1989) жана башкалар менен белгилүү.

Сөз айкаштарын изилдөө иштери чет элдик тилчилер тарабынан 18-кылымдан баштап эле жүргүзүлө баштаган. Англис тил илиминин изилдөөчүсү Б.Джонсон (В Jonson) (1640) сөз айкаштарын толук изилдөө мүмкүн эмес деп эсептеп, сөз айкашынын элементтерин классификациялоо зарылдыгын сунуштаган. Бирок бул ойлоруна карабастан ал сөз айкаштарын анализдөөдө, негизинен, компонентке көңүл бурган. Б.Джонсон өзүнүн изилдөөлөрүндө *сөз айкашы* деген терминди пайдаланбастан туруп эле эки сөз биригип сөз айкашын түзө алат деп эсептеген. Ал сөз айкашынын жасалышынын төмөнкүчө үч жолун берген:

1. *a+n adjunct+noun (адъюнкт+существительное) - адъюнкт+зат атооч*

2. *art+a+n-art+adjunct+noun(артикуль+адъюнкт+существительное)- артикуль+адъюнкт+зат атооч.*

3. $n1+n2 \Leftrightarrow n2+of+n1noun1+noun2 \Leftrightarrow +prep.+noun1$ (существительное $e1$ +существительное $I \Leftrightarrow$ существительное 2 +предлог+существительное) – (зат атооч 1+ зат атооч 1+ зат атооч 2 + предлог +зат атооч).

Б.Джонсон (Johnson, B) (1640) “The English Grammar” аттуу эмгегинде сөздөрдүн айкашуусунун негизинде грамматикалык мамиле пайда болуп, андан сөз айкашы келип чыгат деген ойду далилдеген [191, 246 б.].

Ал эми 19-кылымда англис тилин изилдеген окумуштуу Дж.Брайтленд (Brightland J.A. 1974) “A Grammar of the English Tongue” деген эмгегинде сөз айкашын изилдөө аркылуу ээ менен баяндоочтун байланышын жана баяндоочко карай толуктоочтун ордун көрсөткөн. Ал сөздөрдүн ортосунда синтаксистик байланыш болуусу керек деп белгилеп, зат атооч, сын атооч жана этиштин ортосундагы байланыш жандоочтор аркылуу ишке ашат деген жыйынтыктуу ойду билдирген [175, 267 б.].

Ал эми 20-кылым болсо бир катар окумуштуулар, өзгөчө Л.Блумфилд (1968) менен белгилүү. Окумуштуунун теориясы боюнча сөз айкашы *эки чоң топко* бөлүнүп каралган:

1. *Экзоцентрдик*
2. *Эндоцентрдик.*

Ошол мезгилдеги Л. Блумфилд баш болгон окумуштуулар сөз айкашын изилдеп чыгышып, сөз айкашы менен сүйлөмдүн ортосундагы айырмачылыкты аныктап, баяндооч менен башка сүйлөм мүчөлөрү объективдүү мамиле, ал эми ээ менен анын аныктоочунун ортосунда атрибутивдик мамиле бар деген жыйынтыкты сунушташкан.

Ал эми Отто Есперсен сөз айкашынын компоненттеринин багыныңкы байланышынын 3 баскычын берген [193, 57-56-бб.].

Белгилүү профессор Е.Крейзинг (Krusianga, E. A.) өзүнүн “A Handbook of Present Day English” деген эмгегинде “Close and Loose Syntactic Groups” аттуу өзгөчөлөнгөн принципти сунуштаган. Бул эмгегинде окумуштуу сөздөрдүн бир тайпасы болгон сөз айкашын сүйлөмдүн бир бөлүгү катары эсептеп, синтаксистик группа деген түшүнүктү берген [194, 177 б.]. Ал эми

биздин оюбузча, мындай көз карашты бир жактуу деп эсептеп, бул пикирге макул эмес экендигибизди билдиребиз.

Чет элдик тил илиминде сөз айкашынын маселеси 20-кылымдын 30-жылдарында кызыгуу жаратуу менен изилдене башталган. Бул маселенин алгачкы изилдөөчүсү болуп филолог Л.Блумфилд эсептелет. Ал сөз айкашын эки же андан ашык эркин формалардын курамы деп эсептеген. Ал терең түшүнүү менен сөз айкашынын чөйрөсүн өзүнчө бир сөздөрдүн тобу менен чектөөгө болбойт деп белгилейт [29, 48-б.]. Л.Блумфилдин теориясы боюнча ар бир тилдеги сөз айкаштары эки чоң топко бөлүнөт деп белгилеген. Алар: *эндоцентрдик* жана *экзоцентрдик* болуп бөлүнөт. Л.Блумфилд сөз айкашынын жалпы бир структуранын мүчөсү катары кызмат кылган сөз айкаштарын *эндоцентрдик* сөз айкаштарынын тобуна киргизген. Мисалы, *Poor John ran away* – *Байкуш Жон качып кетти* деген сүйлөмдү Л.Блумфилд *poor John* – байкуш Жон деген сөз айкашы *эндоцентрдик* сөз айкашы, себеби *John* – *Жон* деген сөз *poor John* – *байкуш Жон* деген сөз айкашынын структурасын алмаштыра алат: Мисалы, *Poor John ran away* – *Байкуш Жон качып кетти* - *John ran away* – *Жон качып кетти*. Эндоцентрдик теория аркылуу Л.Блумфилд сүйлөмдүн ичиндеги сөз айкаштары бири-бирин толуктоо менен сүйлөмдүн жалпы структурасын берет деген ойду билдирген.

Л.Блумфилдин ою боюнча *Tom and Mary run away* – Том жана Мери качып кетишти деген сүйлөмдө болсо ал сөздөр сөз айкашынын мүчөсү катары башка сүйлөмдүн башка мүчөлөрүн алмаштырып сөз айкашын жарата алгандыктан бул сөз айкашы да *эндоцентрдик сөз айкашынын* тобун түзө алат. Мисалы, *Tom and Mary ran away* – *Том жана Мери качып кетишти* – *Tom ran away* – *Том качып кетти*; *Mary ran away* – *Мери качып кетти*. Ал эми этиштин учур чактагы формасынын жакка карай өзгөрүүсүн сөз айкаштарына тиешеси деле жок деп эсептейт: *Tom and Mary run away* - *Том жана Мери качып кетет* – *Tom runs away* – *Том качып кетет*; *Mary runs away* – *Мери качып кетет*.

Окумуштуу Л.Блумфилдин изилдөөсү боюнча *экзоцентрдик сөз айкашы* сөз айкашынын ар бир эле мүчөсү курамындагы бардык компоненттерди алмаштыра албайт же башкача айтканда айкаша албайт деген ойду берген. Мисалы, *beside John* (*Жондон башкасы*). Л.Блумфилд биздин көз карашыбызда сөз айкаштарын *эндоцентрдик жана экзоцентрдик* деп бөлүү менен, аларды чоң структурада карап, ички түзүлүшүн эске албаган. Төмөнкү мисалдардагы: *poor John* (байкуш Жон) жана *Tom and Mary* (Том жана Мери) ички түзүлүшүнүн айырмачылыгына карабастан алар кызматына карай бир эле топко киргендей. Бирок бул сөз айкаштары ички структурасы боюнча ар түрдүү типтерге кирет. Сөз айкаштарынын классификациясын кийинчерээк Л.Блумфилд да алардын ички структурасын анализдеп, бардык *эндоцентрдик* структураны экиге бөлгөн: *багыныңкы* – *poor John* (байкуш Жон) жана *тең байланыштагы* – *Tom and Mary* – Том жана Мери.

Экзоцентрдик структурадагы сөз айкаштарын майда топторго бөлүү сөз айкаштарын предикативдүү: *John ran away* – Жон качып кетти жана *предлогдуу* (жандоочтук): *beside John* (*Жондон башкасы*) деп бөлүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Эндоцентрдик группаларды категорияларга ажыратууда өзүнчө бир шайкеш келбестик бар: предикативдүү тайпадагы *эндоцентрдик* сөз айкашы синтаксистик байланышы аркылуу айырмаланса, анда *предлогдуу* тайпадагы сөз айкашы сөз түркүмүнүн морфологиялык өзгөчөлүгүнө карай бөлүнөт. Бул субкатегоризация мүнөздүү болгон белгини көрсөтүп тургандыктан, кайрылууда абдан чоң роль ойнойт деп айтуу менен, окумуштуу Л.Блумфилд изилдөөсүн жүргүзгөн [29, 607 б.]. Л.Блумфилдин жолун улантуучу окумуштуулар ал схеманы иштеп чыгышып, ага бир нече сөз айкашынын типтерин толукташкан.

Сөз айкашын изилдөөлөрдүн тарыхындагы жалпы түрдө колдонулган сөз айкашына тиешелүү бир терминологиянын жана бирдиктүү терминдин жоктугу да тилдик маселелерди пайда кылган. Чет элдик тил илиминдеги кеңири тараган сөз айкашынын термини – *phrase* (фраза). Бул термин XVII,

XVII жана XIX кылымдарда чет элдик тил илиминде кеңири таралган болсо, ал эми XIX жана XX кылымдарда англис тилчиси Г.Суит *phrase* (фраза) термини көп маанилүүлүккө ээ болуу менен, өзүнүн терминологиялык күчүн жоготкондугун белгилеген. 20-кылымдын башынан баштап чет элдик тил илиминде *phrase* (фраза) термини башка көптөгөн жаңы терминдер менен алмаштырылган: *word group* (сөздөрдүн тобу), *word cluster* (сөздүн кластери) ж.б. Бул терминдер сөз айкаштарын билдирүү үчүн колдонулат. Бирок Л.Блумфилд “*phrase*”- “фраза” деген терминди өзүнүн сөз айкашынын жаңы теориясында колдонуу менен, кайрадан ага лингвистикалык термин катары статус алып берүүгө жетишкен. Изилдөөлөрдүн анализи боюнча “*phrase*” (фраза) деген термин америкалык окумуштууларга мүнөздүү, ал эми англис тилчилер үчүн “*word group*” (сөздөрдүн тобу) деген терминдер тийиштүү. Ошондой эле Л.Блумфилд эндоцентрдик сөз айкашынын белгилөө үчүн да термин киргизген. Ал термин багыныңкы эндоцентрдик тобунда эки ат менен колдонулушу мүмкүн эле: “*head*” (негизги же баш) же “*centre*” (борбордук). Ал эми тең байланыштагы эндоцентрдик тобу үчүн жалгыз гана “*centre*” – борбордук деген терминди колдонгон.

Англис тил илиминдеги сөз айкаштарын изилдөөлөрдү бир нече этаптарга бөлүп кароого болот.

Сөз айкашын классификациялоо схемасынын кайрадан түзүлгөндүгүнө жана жаңы эки синтаксистик типтин пайда болгондугуна байланыштуу синтаксистик топтор башкача формага ээ: 1) эндоцентрдик 2) экзоцентрдик болуп бөлүндү. Алгач бардык сөз айкаштарын классификациялоодо окумуштуулар сөз айкаштарын эки негизги топко ажыратышкан: 1) гипотаксиске негизделген сөз айкаштары 2) паратаксиске негизделген сөз айкаштары. Кийинчерээк гипотактикалык топтогу сөз айкаштары структурасы боюнча Л.Блумфилдин схемасын кайталоо менен эки топко бөлүшкөн: 1) *эндоцентрдик* 2) *экзоцентрдик*. Ал эми эндоцентрдик топтогу сөз айкаштары боюнча Л. Блумфилдин схемасы сыяктуу эле эки топко бөлүнгөн: багыныңкы жана тең байланыштагы.

Жалпы кабыл алынган теориянын негизинде “*гипотаксис*” түшүнүгү пайда болгон. Бул бир сүйлөмдүн экинчи бир сүйлөмдөн көз карандылыгы же сөз айкашындагы бир элементтин экинчи бир элементтен көз карандылыгы.

Ал эми “*паратаксис*” бири-бирине жөнөкөй эле жол менен шайкеш келген синтаксистик байланыштардын жолу катары түшүндүрүлөт. Паратаксис термини бул бири-бирине туура келген *yes, please – албетте макул; thank you, very much – чоң ыракмат* деген сыяктуу сөз айкаштарынын топторун белгилөө үчүн ыңгайлуу. Биздин анализибиз боюнча паратаксис түшүнүгү боюнча бири-бирин толуктап, дайыма бирге келген туруктуу сөз айкаштарын жогорку топко киргизишкен.

Сөз айкаштарынын *гипотаксистик* жана *паратаксистик* деп бөлүнүшү сөз айкашынын структурасындагы элементтердин мамилесине байланыштуу болот. Ал эми кийинчерээк болсо сөз айкашын классификациялоодо гипотактикалык түзүлүш гана кабыл алынып, паратактикалык айкашуу жоголууга учураган. Себеби паратаксистик топко кирген сөз айкаштары туруктуу сөз айкаштарын топтоштурган. Сөз айкашын классификациялоодогу *экинчи этапта гипотактикалык* структура *эндоцентрдик* жана *экзоцентрдик* деп бөлүнөт. Бул бөлүнүү структурадагы элементтердин мамилесине карай эмес алардын жалпы синтаксистик түзүлүшүнө байланыштуу бөлүнөт. Ошентип, бул этапта сөз айкашынын классификациясы өзгөрүлгөн.

Үчүнчү этапта синтаксистик структураны классификациялоонун дагы бир принциби пайда болду: эндоцентрдик айкашуу 1) багыныңкы; 2) тең байланыштагы болуп бөлүнсө, ал эми экзоцентрдик 1) предикативдүү; 2) предлогдуу болуп бөлүнөт. Ар бир эле этапта мурунку классификацияга карай өзгөрүүлөр болот.

Кийинчерээк англис тилиндеги сөз айкаштары маселесин көптөгөн тилчилер да изилдөөлөр менен толуктай алышкан. Алардын катарына Л.Л.Иофик, Л.Р.Чахоян (1972), Л.С.Бархударов; Д.А.Штелленг (1973), М.Я.Блох (2005), Л.С.Бархударов (2008), А.И.Смирницкий (2009) ж.б. Бирок

ал окумуштуулардын арасынан сөз айкашы жана валенттүүлүк маселеси боюнча В.В.Бурлакова (1975;1984), И.В.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов (1981), С.Т.Тер-Минасова (1981), А.Н.Лисс (1994), А.А.Аракиндин (1989), Д. Аллертондун (D. Allerton) (1982, 1996) жана башкалардын эмгектерин белгилөөгө болот.

Англис тилиндеги синтаксис жана сөз айкаштары маселесине бараандуу салымын кошкон тилчи В.В.Бурлакова өзүнүн “Синтаксические структуры современного английского языка” деген эмгегинде азыркы англис тилиндеги сөз айкаштарын төмөндөгүдөй бөлүштүргөн: сөз айкашы сүйлөм сыяктуу эле синтаксистин бир бөлүгү; валенттүүлүктү 2 деңгээлде: *семантикалык* жана *синтаксистик* деңгээлде караган.

Окумуштуу Л.Теньер валенттүүлүккө ээ жана толуктооч кирет деп, аны “актанттар” катары атаган көз карашы кийинчерээк англис тилинин изилдөөлөрү көрсөткөндөй, кайрадан каралып, өзгөрүүлөргө учурагандыгын белгилөө менен, этиштин семантикалык мазмунуна карай синтаксистик структурада этиштин валенттүүлүгүнүн тобуна бардык сүйлөм мүчөлөрүн киргизүү менен аларды “актанттар” деп эсептеген. Мисалы, *to be situated* – жайгашкан деген этишти катыштырып, сүйлөм түзүп көрөлү: – The house is situated at the bottom of the mountain (by the forest/the river) – Үй тоо этегинде жайгашкан (токойдун/дарыянын жанында) [35, 10-11-бб.].

Биз Л.Теньердин валенттүүлүккө жана сүйлөмдөгү негизги ролду этишке ыйгарган оюн негиз кылуу менен, изилдөөбүздө В.В.Бурлакованын семантикалык мазмунуна карай этиштин валенттүүлүгүнө сүйлөм мүчөлөрүнүн бардыгын бирдей киргизүү менен аларды **актанттар** деп эсептеген оюна таянабыз. В.В.Бурлакова “Основы структуры словосочетания в современном английском языке” аттуу китебинде азыркы англис тилиндеги сүйлөмдүн структурасынын негизи болгон сөз айкашын жаратуудагы элементтердин синтаксисттик байланышуу жолдорун жана валенттүүлүк түшүнүгүн изилдеген [34, 74-83-бб.]. Ал жогорудагы белгилүү Л.Теньер, А.М.Пешковский сыяктуу окумуштуулардын оюна таянуу менен, сөз

айкаштарынын багыныңкы жана тең байланыштагы топторун гана изилдебестен, предикативдүү жана предлогдуу айкашууларды да анализдөөгө аракет кылган. Бул ойлор 20-кылымдын 50-жылдары жана азыркы күнгө дейре белгилүү. Окумуштуу өзүнүн эмгегинде тил кептин инвентары-куралы катары кепте тилдик бирдиктерди структуралык уюшкандыкта ишке ашырат деген ойду берген. Ошол себептен окумуштуу сүйлөм жана сөз айкашы маселесинде сөз айкаштарын тең байланыштагы жана жандоочтук (предлогдуу) топторго бөлүп караган. В.В.Бурлакова бул эмгегинде синтаксистик байланыштардын типтерин изилдеген жана сөз айкаштарын классификациялоону 3 синтаксистик байланыштарга карай жүргүзгөн: 1) жайланышуу ордуна;

2) статусуна (толук маанилүү же кызматчы сөздөр);

3) комбинатордук (айкашуу).

Окумуштуу жайланышуу ордуна карай сөз айкаштарын **уницентрдик** жана **полицентрдик** деп эки типке бөлгөн. 1. **Уницентрдик** топко чоң бир структурадагы топтун бир гана элементи топтун центри болуу менен башка элементтер менен байланышат. Бул топторго субстантивдүү, адвербиалдык жана регрессивдүү-адъективдүү сөз айкаштары: *very quickly* – абдан тез, *extremely young* – абдан жаш, *strange happenings* – таң калыштуу окуялар, *a letter from the old man* – кары кишиден келген кат. Ал эми **полицентрдик** сөз айкаштары этиштик топторго тиешелүү: *come home early* – үйгө бат кел жана прогрессивдүү- адъективдүү топторго: *full of cats and dogs* – мышык жана иттерге жык толгон [34, 84-б.].

В.В.Бурлакованын классификациясы Блумфилдин мектебинен айырмаланып, сөз айкаштарынын классификациясы айкашуудагы бардык байланыштардын схемасын эске алуу менен жүргүзүлгөн. Бул окумуштуу тарабынан сунушталган классификациялоонун принциби алардын ички структурасына негизделген. Ошол принципке карай азыркы англис тилиндеги сөз айкаштары эки чоң топко: *ядролук* жана *ядросуз* болуп бөлүнөт. Бул типтерди окумуштуу Л.Блумфилдин эндоцентрдик жана экзоцентрдик типтери менен алмаштырууга болбойт, себеби сөз айкаштарын бул

структураларга бөлүү алардын изилденип жаткан группасынын ичиндеги гана байланышка көз каранды.

Ядролук сөз айкаштарынын тобуна грамматикалык жактан бир структураны түзүп, башка элементтерди башкарып турган элементи камтыган сөз айкаштары кирет. Бул элемент ошол сөз айкашынын ядросу болуу менен, башка бир элементке баш ийбейт. Мисалы, *red roses* – кызыл розалар, *to smile faintly* – чын жүрөктөн күлүү, *to say nothing* – эчтеке айтпоо, *entirely real* – абдан таза, *extremely quickly* – өтө бат, *a book of poems* – ырлардын китеби. Башкача айтканда, ядерлик сөз айкаштары топтун ичиндеги гана ички багыныңкы байланыштарга негизделген – атрибутивдик, объективдик, шарттуу жана экзистенциалдык тизмектер болуп бөлүнөт [35, 85-б.].

Багыныңкы байланыштын багытына карай англис тилинде ядерлүү сөз айкаштары ядронун сол жагында багыныңкы элементтер жайланышса, анда ал *регрессивдүү*, ал эми оң жагында турса *прогрессивдүү* болуп бөлүнөт. Өз кезегинде ядерлүү сөз айкаштары ядронун морфологиялык түзүлүшүнө карай эки чоң топко бөлүнөт.

Ал эми ядерсиз сөз айкаштары ички тобунда ядронунун жоктугу өзгөчөлөнөт жана алардын классификациясы эки майда топторго бөлүнөт:

1. *Багынычсыз (индепенденттүү);*

2. *Багыныңкы (депенденттүү).*

Багынычсыз сөз айкаштары кошумча контекстин жардамысыз айырмалоо мүмкүнчүлүгүнө ээ. Мисалы, *ladies and gentlemen* – айымдар жана мырзалар; *red and green* – кызыл жана жашыл, *now and then* – азыр жана кийин. Ал эми багыныңкы сөз айкаштары кошумча контекстти талап кылуусу аркылуу айырмаланат. Мисалы, *(to find) the car gone*, – кеткен машинаны (табуу), *wise old (men)* – акылдуу кары (кишилери).

Багынычсыз жана багыныңкы сөз айкаштары бирдей эле **бир класстуу** жана **ар түрдүү класстууларга** бөлүнөт. Багынычсыз ар түрдүү сөз айкаштары тең байланыштагы байламталар аркылуу же кээде башкаруу жолу

менен айкашат. Мисалы, *politely without interest* – кызыгы жок сылык, *noisily and waving* – дабыш жана кол булгалоо менен.

Ал эми багынычсыз бир класстуулар болсо байламталардын тең байланыштагы жолу аркылуу берилет. Мисалы, *red and green* – кызыл жана жашыл, *Tom and Mary* – Том жана Мери, *anger and frustration* – ачуулануу жана көңүл калтыруу [35, 85-86-бб.].

Окумуштуу С.Г.Тер-Минасова “Словосочетание в научно-лингвистическом и дидактическом аспектах” деген эмгегинде В.В.Бурлакова сыяктуу эле сөз менен сүйлөмдү ажыратып кароо менен, сүйлөм сөздөрдөн түзүлүп, алар бири-бири менен грамматикалык жактан айкашат деп белгилеген. Ошентип атрибутивдик, комплетивдик жана предикативдик типтеги байланыштар пайда болот. Ал эми бул 3 типтин арасынан атрибутивдик айкашуу сөз айкаштарын жарата алат деп белгилеген. Англис тилинде атрибутивдик сөз айкашынын негизги түрү бул “сын атооч + зат атооч”. С.Г.Тер-Минасова сөз айкаштарын изилдеп үйрөнүүдө семантикалык жана метасемиотикалык жактарын эске алыш керек деген жана кепти жаратууда продуктивдүү же эркин сөз айкаштары пайда болот, ал эми продуктивдүү эмес же эркин эмес сөз айкаштары кепти жаратууда пайда болбостон, аларга даяр бойдон кирет деген ойду белгилеген [134, 5-26-бб.].

Илимпоз В.Д.Аракиндин “Типология языков и проблема методического прогнозирования” деген эмгегинде англис тилиндеги сөз айкаштарын орус, татар, өзбек жана башка тилдер менен салыштырып изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Ал сөз айкашы синтаксистик байланыштын негизинде айкашкан эки же андан ашык сөздөрдүн тобунан түзүлөт деп атайт. Мисалы, *зеленое дерево - a green tree*, тат. *яшел агач*; тадж. *дарактин сабз*; эст. *Roheli перии ж.б.*; *писать письмо- to write a letter*; тат. бер. *хат язу*, тажд. *мактуб навиштан ж.б.* Ошентип, сөз айкашы сөз сыяктуу бир кызматты, предметти, кубулушту, сапатты, кыймыл-аракетти көрсөтө алат. Бирок ал сөздөн айырмаланып эң кеминде 2 же андан ашык сөздөрдүн тобунан турат. Мисалы, *большой город*; *очень большой промышленный город - a large town*; *a very industrial town (city)*

[13, 98-116-бб.]. Окумуштуу сөз айкаштын синтаксистик типтерин изилдөө менен, атрибутивдик жана объективдик сөз айкаштарын башка тилдер менен салыштырып, моделдештирүү жолу аркылуу изилдеген.

Окумуштуу В.Д.Аракин “Сравнительная типология английского и русского языков” деген эмгегинде англис тилиндеги сөз айкаштарынын типтерин топторго бөлүүнүн критерийлерин иштеп чыгып, салыштырып жаткан тилдердеги атрибутивдик жана объективдүү сөз айкаштарынын типтерине изилдөө жүргүзгөн жана сөз айкаштарын VIII типке бөлүп караган. Англис жана орус тилдеринин сөз айкаштарынын моделдеринде жалгыз гана окшоштук бар; *KV + AV inf: решить остаться - to decide to stay*. Ал эми орус тилиндеги сөз айкашы негизинен башкаруу, ал эми англис тилинде ыкташуу объективдүү сөз айкаштарын уюштураарын, ал эми англис тилинде башкаруу жолу менен айкашкан сөз айкаштары өтө кеңири колдонулбастыгын жана өздүк ат атоочтор менен гана багыныңкы компонент катары кызмат кыларын белгилеген [14, 137-171-бб.].

Лингвист М.Я.Блохтун диктемалык теориясынын жаралуусу менен бир нече компоненттүү сөз айкаштарын тексттин курамындагы кептик процесстеги тилдик элементтердин пайда болуусу катары караган жаңы көз караш пайда болгон [27, 70-б.].

Жогорку илимий көз караштардын негизинде биз сөз айкаштары, анын ичинде этиштик сөз айкаштары, активдүү валенттүүлүккө ээ болгон бардык эле тилдерде өнүмдүү сөз айкаштарынын бири экендигине ынануу менен, биз бул тилдик маселелер англис жана жалпы эле герман тобундагы тилдердин материалында келечекте изилдөөлөргө муктаж экендигин белгилеп өтөбүз.

Кийинки изилдөөнүн теориялык өбөлгөсү катары ишибиздин объекти болгон этиштик сөз айкаштарын, этиштин семантикалык жана синтаксистик валенттүүлүк категориясы катары жалпы тил илиминдеги изилдөө иштерин анализге алабыз.

Жалпы тил илиминде этишти сүйлөмдүн синтаксистик жана семантикалык борбору экендигин окумуштуулар Л.Теньер (1959), Н.Хомский

(1962), И.Г.Ольшанский (1966), С.Д.Кацнельсон (1972), С.М.Кибардина (1979), Ю.А.Левицкий (1995), А.В.Бондарко (2013), Г.Г.Сильницкий (2006), В.С.Храковский (2014), Е.А.Смирнова (2014) жана кыргыз тилинин материалында А.Жапаров (1979), Ж.Андабекова (1979), Б. Тойчубекова (1983), С.Ж. Мусаев (1983, 2013) А. Турсунов (1991) жана Ч.К.Наймановалар (2004) белгилешкен.

Окумуштуу Ю.А.Левицкий көпчүлүк тилдерде Noun+Verb (Зат атооч + этиш (NV) зат атоочтук жана этиштен турган жалпы структуралык модель болуп эсептелет дейт [92, 91-б.]. Бул моделдин негизги компоненти этиш болуп саналат. Себеби этиштин семантикасы жана валенттүүлүгү сүйлөмдүн башка мүчөлөрүн аныктайт.

С.Д.Кацнельсон этиш сүйлөмдөгү сөздөрдүн ордун аныктоо жөндөмдүүлүгүнө ээ [83, 88-б.]. Окумуштуу Г.Г.Сильницкий этиштин синтаксистик валенттүүлүгүн “лексикалык айлампа” жана ал жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү синтаксистик позициялар менен синтаксистик байланышы бар лексемалардын топтому деп атайт [120, 132-б.].

Этиштик валенттүүлүктү изилдөө менен окумуштуулар аны синтаксистик деңгээлде гана эмес, семантикалык өңүттөн да кароо керек экендигин белгилешет. В.С.Храковский этишти аныктаган ситуациянын катышуучулары этиштик лексемадан же, башкача айтканда, этиштин семантикалык валенттүүлүгү түздөн-түз анын лексикалык мааниси менен байланышкан деп атаган [155, 26-б.].

Илимпоз Ю.Д.Апресян да ушул ойду жактоочу катары сөздүн лексикалык маанисинин семасынын саны объектин лексикалык маанисине туура келгендей болуусу керек экендигин белгилейт [11,72-б.]. Ч.Филлмордун ою боюнча предикаттардын семантикалык структурасын аныктоонун ролу өзүнчө туруктуу универсалдуу системаны аныктайт [182,14-б.]. Бирок, Е.В.Падучева түшүндүрмө сөздүк анын тилдик өзгөчөлүгүн билдире ала тургандай деңгээлде гана болуусу зарыл же сөздүн аныктамасы аны колдонуу учурунда реализацияланган ошол сөздүн потенциалдык мүмкүнчүлүктөрү деп

эсептеген [105,27-б.]. Бул ой валенттүүлүктү этиштин касиетин бир эле учурда синтаксистик жана семантикалык жактан караган изилдөөнүн жаңы деңгээлине чыгууга түрткү берет.

Ал эми А.В.Бондарко ар бир бирдиктин конкреттүү аткарган кызматы тилдин жана кептин функциясынын системасына көз карандылыгын белгилеген [31, 133-б.]. А.В.Бондарконун ою боюнча тилдик бирдиктин функциясы эки аспектиде каралат: 1) потенциалдуу; 2) результативдик. Потенциалдык аспектидеги этиштин функциясы белгилүү багытты аткарган тилдик бирдик. Ал эми результативдик аспект – сөздүн айкашуу учурунда чөйрө менен өз ара карым-катышын же кептеги өзүнүн койгон максатына жетүүчү багыт деп эсептеген [30, 17-б.]. Окумуштуу С.В.Шустованын көз карашы боюнча семантикалык валентүүлүк этиштин башка ар түрдүү актанттар менен потенциалдык айкашуусун, ал эми синтаксистик валенттүүлүк ал мүмкүнчүлүктү реализациялоо болуп эсептелет [164,163-б.].

Ошентип, этиштин семантикалык валенттүүлүгү анын синтаксистик валенттүүлүгүн шарттайт. А.В.Бондарко потенциалдык функцияны результативдик кылып кайрадан өзгөртүү дайыма өнүгүүнү пайда кылат деп эсептейт. Ал эми тескерисинче, тилдик бирдиктердин реализациясынын санынын көбөйүүсү менен анын потенциясынын саны да артат. Демек, анын потенциалдык функциясы да кеңеет деген ойду билдирген [30, 18-б.].

Этиштин валенттүүлүгүнө анализ жүргүзүүдө семантика менен синтаксисти байланыштыруу ойлору мурун да айтылып келген. Илимпоз В.С.Храковский этиш өзү аныктаган, ситуациянын катышуучулары аткарган кызматына көз каранды болгон өзүнчө семантикалык топко таандык деген [155, 29-б.]. Ю.Д.Апресян этиштик лексемалардын семантикалык жана синтаксистик актанттары ич ара бирдей карым-катнашка ээ: белгилүү лексеманын семантикалык актантынын ар бирине бирден синтаксистик актант туура келет, ал эми ар бир синтаксистик актантка бирден семантикалык актант туура келет [12, 15-27-бб.].

Биз англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик валенттүүлүктү динамикалык-функционалдык өңүттөн карайбыз. Коммуникативдик, прагматикалык жана лингвистикалык принциптерге таянуу менен, биз этиштик семантиканын ички структуралык системасынын закон ченемдүүлүгүн аныктоого жана анын семантикалык-синтаксистик өз ара мамилесин жана актанттардын реализацияланышындагы өзгөчөлүктөрдү тактаганга аракет кылабыз. С.В.Шустованын көз карашы боюнча этиштин валенттүүлүгүн динамикалык-функционалдык жактан изилдөө тилдин лексикалык жана грамматикалык системасынын коммуникативдик принциптин курамы менен болгон карым-катнашын байкоого мүмкүнчүлүк берет [165, 40-41-бб.]. С.В.Шустованын мындай пикири биздин ишибизге комплекстүү изилдөөгө шарт түзөт. Сүйлөп жаткан адам гана өзүнө тиешелүү тилдик бирдиктерди тандап алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондуктан, кепте ошол маанилүү компоненттер гана катыша алышат. Ошол маанини билдирген компоненттер, тилдик компетенция катары интенция кайсы тилдик бирдиктердин жардамы менен ишке ашарын белгилейт. Сүйлөмгө тигил же бул компоненттерди тандап алууда контекст же ситуацияга көңүл буруу керек. Реалдуу маанини чагылдырган форманы тандоо контекст же ситуациядан келип чыгат. Этиштин валенттүүлүгүнүн жөндөмдүүлүгү сөздүн семантикалык жана синтаксистик мүмкүнчүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алууну талап кылат.

Демек, биз жогорку окумуштуулардын жана изилдөөлөрдүн анализдерине таянуу менен тилдик бирдиктердин семантикалык потенциалы анын синтаксистик мүмкүнчүлүктөрү менен, ал эми синтаксистик потенциал синтаксистик валенттүүлүк түшүнүгү менен шайкеш келерин белгилей алабыз. Ошондой эле этиштин семантикалык жана синтаксистик валенттүүлүк түшүнүгүн аныктоонун негизги базасы катары ойду билдирүүнүн тилдик жана мазмундук планынын категориялары катары эсептөөгө болот.

Семантикалык-синтаксистик категория окумуштуу С.Д.Кацнельсондун семантикалык-грамматикалык категориясына дал келет. Ал категорияны

С.Д.Кацнельсон элементардык ой жүгүртүү категориялары деп эсептейт, тилдин грамматикалык түзүлүшү өзүнө семантикалык-грамматикалык гана эмес, кыйыр түрдө гана аныктоого мүмкүн болгон грамматикалык категорияларды да камтыйт. Семантикалык-грамматикалык категорияны ажыратып кароо үчүн ал категориялардын кепти жаратуу процессиндеги ролун жакшы билүү керектигин белгилейт [82, 155-156-бб.].

Лингвист Ж.Байби (Bybee J.L) (1998) белгилегендей бардык тилдерде грамматикалык категория бар [179, 257-271-бб.]. Этиш окуяларды жана абалды билдирүү аркылуу өзүнө керектүү актанттар менен бирге ситуациянын борборунда турат. Бардык тилдерде этиштик валентүүлүктү тилдин материалы катары изилдөөгө болот.

Кийинки изилдөөнүн теориялык өбөлгөсү катары ишибиздин объекти болгон *кыймыл этиштеринин* жалпы тил илиминдеги изилдөөлөрүнө токтолобуз.

Жалпы тил илиминдеги кыймыл этиштерин изилдөөлөр актуалдуу маселелерден болуп эсептелет. “Кыймыл” концепти – дүйнөнү сүрөттөгөн макроконцептердин бири. Бизге белгилүү болгондой кыймылсыз дүйнө жок. Курчап турган дүйнөнү, өзүбүздү биз кыймыл аркылуу тааныйбыз. Биз бир жерден экинчи жерге жылып, көчүп турабыз. Биз өзүбүздү курчап турган дүйнөгө аларды ташуу менен же аларды карай жылуу менен мамиле кылабыз. Ал эми кыймылдар ар түрдүү болот да, алар тилде чагылдырылып турат. Ш.Балли (1955), А.А.Шахматов (1941), В.Н.Топоров (1966), Б.Потье (1992) сыяктуу окумуштуулар кыймыл этиштердин адамзат жана дегеле жандуу нерселер менен байланышы бар экендигин белгилешкен.

Швейцариялык атактуу окумуштуу Ш.Балли тилдин лексикалык курамынын маанилүү топторун изилдөө менен, кыймылды “тынч абал” түшүнүгү менен карама-каршы коюп караган. Анын түзгөн этиштеринин катарына кээ бир мейкиндиктеги кыймылды туюндурбаган этиштер да кирген. Мисалы, *saisir - хватать, casser-ломать, vibrer-дрожать, froter- тереть* ж.б. [22, 257-271-бб.].

Ал эми француз тилчиси П.Роберт өзүнүн сөздүгүндө “негизги кыймыл этиштеринин 279 тизмесин караган. Мисалы, *palpiter-тпенемать, plier - сгибать, respirier- дышамь* ж.б [205, 2-б.].

Б.Потье француз тилиндеги беш *marcher, courier, sauter, danser, remuer* этиштеринин семантикалык мейкиндигин шарттуу белгилердин жардамы менен сүрөттөйт. Ошентип ал этишинин маанисин бул система боюнча: + - + - + плюс оң маанилеринин белгисин, ал эми минус терс маанилеринин белгилерин билдирет, башкача айтканда этиш мейкиндикте жай, тынымсыз жана горизонталдык абалда жылат деген жыйынтыкка келген [203, 237 б.]. Б.С.Фокин *venir* этишинин айкашуусун инфинитив аркылуу изилдеген [148,15-б.]. Н.М.Штейнберг *aller, venir, etre* этиштеринин татаал конструкциялары изилдөөсүнүн объектиси катары караган [166, 247-253-бб.]. Н.В.Коваленко багытты көрсөткөн жана процессти билдирген этиштерди кетип калууну *-s'en aller, partir*, жана *venir, arriver* келүүнү билдирген этиштер деп топторго бөлгөн [87, 27-40-бб.].

Этиштерди мындай жол менен изилдөөсүн В.Г.Гактын эмгегинен көрүүгө болот. Ал кыймыл түшүнүгүн *кенен* жана *тар* мааниде берген. Автор кеңири маани деп тынчтык абалына карама-каршы болгон бардык сөздүн түрлөрүн, ал эми тар маани катары объекттин жылуусун, өзгөрүүсүн жана жайгашуусун алган. В.Г.Гак сөздүн маанисин анын синтаксистик маңызын ачып берген лексикалык-синтаксистик трансформация аркылуу текшерүүгө болот деген ойду билдирет. Мисалы, *Отряд получил задание окружить штаб противника*. Мында *окружить штаб* деген фразаны *обойти со всех сторон* деген сөз айкашы менен алмаштырууга болот. Бирок *Высокие деревья окружали дом*. Бул сүйлөмдөгү *окружали* деген сөз жайгашуу ордун көрсөткөндүктөн, аны кыймыл этишинин конструкциясы менен алмаштырууга болбойт [47, 250-б.].

Ал эми орус тилиндеги кыймыл этиштерин изилдөөгө окумуштуулар А.А.Шахматов (1941), В.Н.Топоров (1966), Л.М.Васильев (1971) ж.б. салым кошкон. Ушул аталган маселе боюнча бир нече изилдөөлөр жана

диссертациялык иштер илимпоздор М.Сырба (1965), Н.Н.Сергеева (1970), З.У.Блягоз (1973), Ю.М.Гордеев (1974), В.Л.Ибрагимова (1975; 1988), Е.А.Смирновалар (2014) ж.б тарабынан иштелген. Жогорку окумуштуулардын эмгектери өздөрүнүн семантикалык изилдөөлөрү менен өзгөчөлөнөт жана кыймылды билдирген бирдиктердин парадигматикалык, синтагматикалык сөз жасоочу мүнөздөрүн камтыйт.

Окумуштуу В.Н.Топоров этиштерди горизонталдык кыймылды билдирген этиштерди (*идти, ходить, бродить, шагать, мчатся, гулять, собираться, вертеться, вращаться, качаться, колебаться* ж.б) деп топтоштурган [136, 37-38-бб.].

Илимпоздор М.Сырба (1965), Н.К.Сергеева (1970), З.Блягоз (1973) бардык эле кыймылды билдирген этиштер кыймыл этиштеринин категориясына кире бербейт деген ойду билдирүү менен, бир орундан экинчи орунга жылдыруу менен кыймыл этиштерин бөлүп карашат.

Орус тил илиминдеги этиштерди изилдеген А.А.Шахматов жана В.А.Богородицкая кыймыл этиштерине тиешелүү болгон төмөндөгүдөй белгилерди беришкен:

а) бардык кыймыл этиштерине тиешелүү болгон жуптук катыш (*идти/ходить*);

б) ар түрдүү типтеги грамматикалык конструкцияларды түзүү жөндөмдүүлүгү (субъектик жана субъектик-объектик). Мисалы, *идти-ходить, нести-носить*);

в) кыймылдын ордун жана багытын көрсөткөн этиштер менен айкашуу;

г) кыймылдын мүнөзүн жана багытын билдирген префиксациянын өсүү мүмкүнчүлүгү (*идти-пойти-пройти-перейти-уйти-выйти-отойти* ж.б) [161, 276-б.].

Окумуштуу Ю.М.Гордеев кыймылдын багыты абстрактуу жана конкреттүү болуп жана алар бири-биринен морфологиялык формалары менен айырмаланып турушат деген ойду жактаган [50, 20 б.]. Изилдөөнүн предмети болгон кыймыл этиштери боюнча англис тилинде В.Н.Мигирин (1973),

Д.Шмелев (1973), В.И.Шматова (1979), Д.Н.Злобин (1993) сыяктуу окумуштуулардын эмгектерин атоого болот. Д.Н.Злобин кыймыл этиштерин сүрөттөөгө Фреймдин теориясын пайдаланган. Ал окумуштуу бир жерден экинчи жерге жылдыруунун ситуацияга карата талаптарына жараша структураларга ажыраткан (субъект, каражат, ыкма, чөйрө, ылдамдык жана багыт) [65, 17-б.]. Белгилүү лингвист Д.Н.Злобин ал топтогу этиштерди семантикалык принциптери боюнча, өздөрүнүн ич ара мамилелерине жана ички структурасына карай топторго бөлүү *эксплициттик* жактан жетишсиз деп белгилейт [65, 17 б.].

Англис тилинде кыймыл этиштер, негизинен, парадигматикалык жана синтагматикалык көз караш менен изилденген. Бирок англис тилинде жогорку топтогу этиштердин түрлөрүн ЛСТ (лексикалык-семантикалык топ) жолу менен изилдөө кеңири таралган. Окумуштуу В.Н.Мигирин этишти процесс катары түшүндүрөт. “Кыймыл” түшүнүгү өзү төмөнкү көрүнүштөрдү берет: “кыймыл-аракет” – активдүү бүткөн процесс” [95, 61-б.]. Англис тилиндеги кыймыл этиштердин семантикалык структурасын изилдөө менен В.И Шматова аларды аналитикалык жана синтетикалык номинацияларына карай бөлүүгө болот деген ойду берген [162, 141-147-бб.]. Окумуштуу Д.Н.Злобин англис тилиндеги кыймыл этиштерди лексикалык-семантикалык парадигманы уюштурат жана анын борборунда базалык *go* – бас, *run* – чурка, *creep* – сойло, *fly* – уч, *ride* – мин, *swim* – сүз, ал эми периферияда өзүнчө мүнөздөргө ээ болгон *shamble* – араңдан зорго жүрүү, сүйрөлүү, *swagger* – калжсаң-кулжсаң (ыгы жсок ачык айрымдык) сыяктуу кыймыл этиштерден турат деп белгилеген [65, 27-б.]. Изилдөөчүлөрдүн илимий көз караштарынын негизинде англис тил илиминде да кыймыл этиштерди изилдөө маселеси да актуалдуу экендигине ынандык.

Жыйынтыктап айтканда, биз изилдөөчүлөрдүн илимий көз караштарынын негизинде сөз айкаштары, анын ичинде этиштик сөз айкаштары, активдүү валенттүүлүккө ээ болгон бардык эле тилдерде өнүмдүү сөз айкаштарынын бири экендигине ынандык, ошондой эле бул тилдик

маселелер англис жана жалпы эле герман тобундагы тилдердин материалында келечекте изилдөөлөргө муктаж экендигин белгилеп кетүү менен англис тил илиминде да кыймыл этиштерди изилдөө актуалдуу маселелерден экендигин айтып өтөбүз. Жогорудагы жалпы тил илиминдеги сөз айкашы жана валенттүүлүк маселесине жүргүзүлгөн анализдерге таянуу аркылуу биз окумуштуу Л.Теньердин валенттүүлүк терминине берген концепциясынын өзгөчөлүгү болгон этиштин ролун негиз кылып алабыз. Л.Теньердин теориясы боюнча сүйлөмдө этишке негизги ролду ыйгаруу менен, калган сөз айкаштары, зат атооч дагы этишке багынышат деген ойду колдойбуз. Ээ менен толуктоочту *актанттар*, ал эми калган сүйлөмдүн калган мүчөлөрүн *сирконстанттар* деген терминин кабыл алабыз. Окумуштуу Л. Теньердин синтаксистик структурада ээни ядро катары кароо менен ээ менен толуктоочко гана актанттык статусту ыйгаруу менен, калган мүчөлөрдү сирконстанттар деген ойлору кийинчерээк окумуштуулар тарабынан бардык эле мүчө этиштин (баяндоочтун) актанттары боло алат деп, бышыктооч да семантикалык деңгээлде актант деп эсептешкен. Бул ойлорду улантуучу азыркы англис тил илиминин изилдөөчүлөрүнүн бири болгон окумуштуу В.В.Бурлакованын теориясы Л.Теньердин теориясынан айырмаланып, семантикалык мазмунуна карай синтаксистик структурада баяндооч өзүнүн актанттарын аныктайт деген ойду берген. Биз жогоруда белгиленген лингвисттердин теориясын колдойбуз жана изилдөө ишибизде ошол идеяга таянабыз.

1.2. Этиштик сөз айкаштары жана валенттүүлүк теориясынын түркологияда изилдениши

Түркологияда да башка тилдер сыяктуу эле сөздөрдүн орчундуу бөлүгү этишке тиешелүү. Анткени этиш сөздөрдүн лексикалык семантикасы тике жана кыйыр түрдө башка түркүмдөгү сөздөрдүн, айрыкча зат атоочтордун, синтаксистик валенттүүлүгүн аныктоо менен бирге, алардын сүйлөмдөгү структурасын жана позициясын аныктайт. Башкача айтканда, этиш сөздөр

сүйлөмдүн түзүлүшүн аныктап, түрк жана башка тилдердин грамматикалык системасынын негизин түзүп турат.

Түрк тил илиминде сөз айкашы маселелерине төмөнкү окумуштуулар Е.И.Убрятова (1950), Н.К.Дмитриев (1956), Н.А.Баскаков (1956, 1961), М.Б. Балакаев (1957), Ю.М.Сеидов (1965), Х.Халияров (1966), Н.З.Гаджиева (1973), Ы.Жакыпов (1975), Т.Сайрамбаев (1982), Н.З.Гаджиева, Б.А. Серебренников (1986), А.Аблаков (1987), И.Кучкартаев (1977), А.Жапаров (1979), А.Турсунов (1976, 1978, 1991), Э.Р.Тенишев (1997), Ч.К.Найманова (2004), И.Х. Ахматов (2006) ж.б өздөрүнүн изилдөө иштери менен салымдарын кошуп келүүдө.

Түркологияда сөз айкашы боюнча семантикалык-морфологиялык классификация кеңири колдонулуп келе жаткандыгын окумуштуулар М.Балакаев (1957), А.Жапаров (1979), А.Турсунов (1991) ж.б окумуштуулар белгилешкен. Бул классификацияга ылайык эркин сөз айкаштары багындыруучу түгөйүнүн (сөз айкашынын структурасын түзүүчү өзөгүнүн) кайсы сөз түркүмүнөн экендигине, түгөйлөрүнүн грамматикалык байланышуу жолдоруна жана сөз айкашынын түзүлүшүнө (жөнөкөй, татаал айкаштар) негизделип каралат. Мындан тышкары, айрым түркологдор тигил же бул түрк тилдеринин грамматикасынын синтаксис бөлүгүндө сөз айкашы жөнүндө көлөмдүү материалдарды жарыялашкан. Мисалы, М.Балакаев (Совр. казах. язык, синтаксис. А, 1959; М.З.Закиев Современный татарский лит.яз, синтаксис, Казань, 1966), У.Б.Алиев (Синтаксис карачаево- балкарского языка. М., 1972) жана башка сөз айкашынын синтаксисин да, сүйлөмдүн синтаксисин да түзүп чыгышкан.

Түрк тил илимин изилдөөчүлөр сөз айкашынын айрым маселелерин ар түрдүүчө карап келишкен. Н.З.Гаджиева “Сөз айкашы бул сүйлөм үчүн алмаштыргыс куруучу материал болуу менен айырмаланып турат. Н.З.Гаджиева сөз айкаштарын семантикасына жана сөз түркүмдөрүнө карай классификациялаган. Ал негизи зат атоочтон болгон атрибутивдик жана негизи этиш болгон этиштик сөз айкаштарын ажыратып көрсөткөн [44, 59-б.].

Казак элинин илимпозу Т.Сайрамбаев: “Сөз айкашы курамына өз кезегинде нерсе менен анын көрүнүшүн чагылдырган негизги сөздөр кирген синтаксистин бир бөлүгү болуп эсептелет” – деген оюн айткан [112, 5-б.].

Башкыр тил илиминдеги сөз айкаштарын окумуштуу Н.К.Дмитриев ээ жана баяндоочтук катыштагы сөздөрү бар ар кандай синтаксистик айкаштарды сүйлөм деп эсептейт да, тескерисинче, курамында ич ара бири-бири менен байланышкан ээ, баяндоочу жок синтаксистик тизмектерди сөз айкашы деп карайт [58, 202-203-бб.]. Сөз айкашы, сүйлөм сыяктанып, бүткөн бир ойду билдире албастыгын, ал ойдун кичине бир бөлүкчөсүн гана көрсөтөрүн белгилейт. Сөз айкашынын мүнөздүү белгилеринин бири: ал буюмдардын ортосундагы сапаттык байланышты билдирет. Сөз айкашынын бул түрү эки бөлүктөн турат: аныктагыч жана аныкталгыч. Аныктагыч заттын алдында жана этиштин алдында келе берет. Мисалы: *тез кайтуу- скорое возвращение, караңгы токой - дремучий лес*. Ошондой эле сөз айкаштары заттардын сандык катышын билдирет (*үч үй - три дома*), кыймыл-аракеттин объектиси менен бирге көрсөтөрүн белгилейт [58, 203-б.].

Н.К.Дмитриев сүйлөм жана сөз айкашы жөнүндө ойлорун жыйынтыктап келип, синтаксис курулушу жагынан эки бөлүмдөн турат: сөз айкашынын түрлөрү жана сүйлөмдүн түрлөрү. Сөз айкашы түзүлүшү жагынан сүйлөмдүн составына кирет же сүйлөмдөн тышкары өзүнчө да колдонула берет, - дейт [58, 204-б.]. Окумуштуунун оюу боюнча, предикативдүү байланыштагы сөз тизмеги сүйлөмгө, атрибутивдик байланыштагы сөз тизмеги сүйлөмгө, атрибутивдик байланыштагы сөз тизмеги сөз айкашына кирет; сөз айкашы сүйлөмдүн тутумунда айтылат, же андан тышкары да колдонулат.

Е.И.Убрятованын “Исследования по синтаксису якутского языка” деген эмгегинде сөз айкашы бир топ кеңири каралган. Автор ар түрдүү жолдор менен синтаксистик жагынан өз ара байланышкан сөздөрдүн тизмегин сөз айкашы деп атап, аны мааниси жагынан тыгыз байланышкан бирдик” катары карайт. Якут тилиндеги сөз айкашынын жасалышына карай 5 топко: ыкташуу жолу менен уюшулган сөз айкашы, изафеттик сөз айкашы, башкаруу жана

ээрчишүү жолу менен уюшулган сөз айкашы, бир өңчөй мүчөлөрдүн айкашы деп бөлүп, ар бир түрүнүн уюшулуу жолуна мүнөздөмө берип өткөн [143, 31-34-бб.]. Е.И.Убрятова сөз айкашы деген терминди тереңирээк караган. Ошол себептүү ал сүйлөмдү да сөз айкашы деп эсептөө менен, ээ менен баяндоочтун тизмегин сөз айкашына кийирүү менен предикативдүү сөз айкашын бар деп эсептейт. Ошондой анын көз карашы боюнча, бир өңчөй мүчөлөр да сөз айкашын уюштурат. Себеби ал сөз айкашын сүйлөм ичинде гана болот деп эсептейт [143, 65-71-бб.].

Белгилүү түрколог Н.А.Баскаков да “сөз айкашы” деген терминге кеңири маани берүү менен, ага сүйлөмдү да, сөз айкашын да, татаал сөздөрдү, туруктуу фразеологиялык айкашты, идиомаларды да киргизүүгө болот, - дейт. Бул сөз тизмектерин ал эки топко бөлөт: эркин сөз айкаштары; туруктуу сөз айкаштары (татаал сөздөр, идиомалар). Эркин сөз айкаштарын өзүнчө да эки топко бөлөт: предикативдүү сөз айкашы же сүйлөм; атрибутивдик сөз айкашы (буга аныктоочтук, толуктоочтук, бышыктоочтук сөз айкаштары кирет). *Предикативдүү сөз айкашы* – бүткөн ой-пикирди билдирет. Ал *атрибутивдик сөз айкашын* мааниси жагынан предикативдүү айкашка карама-каршы келип, жаңы, конкреттештирилген түшүнүктү билдирет деген. Атрибутивдик сөз айкаштарын кайсы сөз түркүмдөрүнөн, кандай жолдор менен байланышып түзүлөрүн, компоненттеринин орун тартибин, берген маанисин кеңири анализдейт [25, 79-б.]. Н.А.Баскаков өзүнүн сөз айкашына арналган бир макаласында бул синтаксистик көз карашын кайтадан карайт, тактап айтканда, ал предикативдүү сөз айкашын, сүйлөмдү сөз айкашынын системасына киргизбейт. Ал сүйлөм бүткөн бир ойду билдирсе, сөз айкашы ой-пикирди эмес, бирдиктүү бир түшүнүктү билдирет деп, экөөнү эки башка синтаксистик категория катары карайт. Сөз айкашын негизинен туруктуу сөз айкашы, туруктуу эмес сөз айкашы деп, эки топко бөлөт. Туруктуу эмес сөз айкашын сүйлөм ичинде гана уюшулат деп эсептейт [26, 50-б.].

1950-1970 – жылдары түрк тилдеринде да сөз айкашы изилдөөлөргө алынган. Сөз айкашынын айрым маселелери боюнча диссертациялар жазылып

жана көптөгөн монографиялык эмгектер жарыкка чыккан. Мисалы: М.Б.Балакаев. “Основные типы словосочетаний в казахском языке”. Алма-Ата,1957; Ю.М.Сеидов, “Словосочетания в азербайджанском языке” (автореф. докт. дисс.) Баку,1965; Е.М.Талипов, Словосочетания, выражающие временные отношения в казахском языке. Автореф, канд, дисс. Алма-Ата, 1959; Е.Дауенов. Глагольные словосочетания и способы их образования в современном каракалпакском языке. Автореф. канд.дисс.жб.

М.Б.Балакаев сөз айкашы менен сүйлөм негизинен синтаксистик категорияга киргени менен, экөөнүн ортосунда чоң айырмачылыктар бар экенин айтат. Мисалы, сүйлөм адамдын ой-пикирин башкаларга билдирүүчү грамматикалык жактан уюшулган речтин бир бөлүгү болсо, сөз айкашы бири-бирине багыныңкы абалдагы экиден кем эмес толук маанилүү сөздөрдүн сүйлөм ичиндеги синтаксистик тобу болуп эсептелет. Сөз айкашы сүйлөмдүн зарыл составдык бөлүгү катары дайыма анын курамында айтылат. Ушуну менен бирге. М.Б.Балакаев сөздөрдүн предикативдүү байланышын жана бир өңчөй мүчөлөрдү сөз айкашы деп эсептебестен, аларды сүйлөм жөнүндөгү окууга тиешелүү деп карайт [21, 12-13-16-бб.].

Ю.М.Сеидов “Словосочетания в азербайджанском языке” деген эмгегинде академик В.В. Виноградовдун оюна кошулуу менен, сөз айкашы тилдин номинативдик каражатына кирип, затты, көрүнүштү, кыймылды билдирет да, сүйлөм анын ичине курулуш материалы катары гана кирет деп эсептейт. Ю.М. Сеидов да сөздөрдүн предикативдүү айкашы сүйлөмгө мүнөздүү болгон белгилерге ээ, ошондуктан ал сөз айкашы жөнүндө окууда эмес, сүйлөм жөнүндөгү синтаксистик окууда каралуусу керек деп туура белгилейт. Ал эми сөз айкашы жөнүндөгү синтаксистик окуунун негизги объектиси предикативдүү эмес сөз айкашы болуп эсептелет деп баса белгилеп кеткен [116,14-б.].

М.Б.Балакаев, Ю.М.Сеидовдордун да жогоруда аталган эмгектеринде сөз айкашынын ички табияты, анын сөз менен, сүйлөм менен болгон өз ара

катышы, сөз айкашынын типтери, көлөмү, алардын жасалуу закон ченемдүүлүгү, берген маанилери жөнүндө терең маалыматтар берилген.

М.Балакаев да сөз айкашы сүйлөм ичинде уюшулган синтаксистик топ, ал экиден кем болбогон толук маанилүү сөздөрдөн уюшулат, ошондуктан сүйлөмдү түзүүчү составдык зарыл бөлүктөр болуп саналат деп эсептейт. Түрк тил илиминде сөз айкашы деп аталган маанилүү маселеге арналган эмгектердин катарын эки окумуштуунун – А.Жапаровдун жана А.Турсуновдун эмгектерин белгилөөгө болот. А.Жапаров – кыргыз тилиндеги сөз айкашы, анын түзүлүштөрү жана түрлөрү жөнүндө биринчи жолу илимий маалыматтарды берген окумуштуу. Сөз айкашынын грамматикалык табияты боюнча академик В.В.Виноградовдун жана анын шакиртеринин пикирлерине толугу менен кошулабыз:

- а) сөз айкашы атоо маанисинде колдонулат;
- б) сүйлөмдүн түзүлүшү үчүн курулуш материал;
- в) предикативдик сөз айкашы аякталган ойду билдирет, ошондуктан ал сүйлөм түзүлүшүндө болот;

г) бир өңчөй мүчөлөрдө сөз айкашына мүнөздүү белгилер байкалбайт, ошол себептүү аларды сөз айкашы деп эсептөөгө болбойт деген жыйынтыктуу маалыматтарды бергенин “Грамматическая структура словосочетаний в современном киргизском языке” деген темада жазылган диссертациясынын авторефератынан окууга болот [55, 23 б.].

А.Жапаров сыяктуу эле А.Турсунов да сөз айкашы, анын түрлөрүнө, түзүлүштөрүнө ары толук, ары туура мүнөздөмө берип келип, анын, сөз айкашынын түгөйлөрүнүн семантикалык өзгөчө кенен талдоо жүргүзгөн [139, 159 б.]; [140,143 б.]. Окумуштуу А.Турсунов, бул маселе боюнча изилдөө жүргүзгөн түркологдордон айырмаланып, кийинки эмгегинде сөз айкашын диахрониялык аспектиде иликтеген.

Жогоруда аталган окумуштуулардын пикирлерин жыйынтыктаганда Сөз айкаштарын эки түргө – *предикативдик* жана *предикативдик эмес* сөз айкаштары деген түргө бөлүштүрүүдө түрдүү көз караштар кездешет.

Сөз айкашынын түзүлүш өзгөчөлүгү, түрлөрү, функциясы жөнүндө орус тилинде жана түркологияда көптөгөн адабияттар бар. Бирок ошондой болсо да, сөз айкашына аныктама берүүдө, анын сүйлөм менен болгон мамилесин түшүндүрүүдө окумуштуулар арасында ушул убакка чейин талаш пикирлер жаралып келүүдө. Сөз айкашынын грамматикалык негизи, көлөмү, анын формасы жана мааниси, сөз айкашынын сүйлөмгө, сөзгө карата болгон катышы жөнүндөгү маселелер көпчүлүк тилдерде ушул мезгилге чейин аз изилденген. Түрк тилдеринде кыймыл этиштер өзгөчө орунду ээлейт. Түркологияда бул маселени изилдеген төмөнкү илимпоздордун атын атоого болот: Э.Р.Тенишев (1961), Н.К.Дмитриев (1962), В.Ф.Вещилова (1962), М.Сырба (1965), Л.М.Васильев (1971), З.У.Блягоз. (1973), Т.А.Кельдибекова (1980), М.Оразов (1983), Ю.В.Псянчин (1990) ж.б.

Дүйнөдөгү ар бир тил өзүнчө семантикалык структурага ээ. Мындай структура ошол тилде сүйлөгөн элдердин дүйнөнү жеке таануусун жана көрүүсүн туюндурат. Окумуштуу Л.М.Васильев айткандай ар бир тилдин лексикасы өзүнчө подсистемалардан турган система (алар *семантикалык, түшүнүк талаасы, тематикалык, лексикалык-семантикалык*) болуп эсептелет [36, 38-б.]. Эң кеңири колдонулган мындай подсистемалардын маанилүү типтеринин бири *лексика-семантикалык тайпалар* (ЛСТ) болуп эсептелет. Б.Колбиндин аныктамасы боюнча лексикалык-семантикалык тайпанын негизги маанилүү белгиси аны түзүүчүлөр *инварианттык* касиетке – түрдүк семантикалык жалпылыкка ээ болуп саналат. Ушул ойду колдогон А.М.Кузнецованын пикири боюнча негизги компонентсиз семантикалык талаа болуусу мүмкүн эмес [89, 269-278-бб.].

Түркологияда кыймыл этиштери боюнча илимпоз Э.Р.Теңишевдин эмгегин белгилөөгө болот. Окумуштуу “Кыймыл этиштер өзүнүн семантикасы боюнча “заттын мейкиндик боюнча которуштуруусун билдирет” – деп аныктама берген [133, 232-233-бб.].

Түрк тил илиминде этиштик лексиканы ЛСТ (лексикалык-семантикалык топ) жактан изилдөөгө алгачкы болуп Н.К.Дмитриев (1962) салым кошкон. Ал

этиштерди кептик, ой-жүгүртүүнү, активдүү кыймыл жана кыймыл-аракетти билдирген деп ажыраткан [57, 65-б.]. Окумуштуу Н.К.Дмитриев түрк тилдериндеги этиштерди эки тайпага бөлгөн:

1) кыймылдын багытын билдирген этиштер; 2) кыймылдын аткарылышынын жолдорун билдирген этиштер. Ошондой эле кээ бир этиштер эки топко тең тиешелүү болушу мүмкүн [57, 202-203-бб.].

В.Ф.Вещилова кыймыл этиштердин “мейкиндикте субъекти бир жерден экинчи жерге жылуусун” билдирет деген ойду берген. Окумуштуу түрк тилиндеги кыймыл этиштерин 4 тайпага бөлүп караган [39, 111-б.]. Э.Р.Тенишев да өзүнүн очеркин түрк тилдериндеги кыймыл этиштерин изилдөөгө арнаган. Ал эмгегинде окумуштуу түрк тилдериндеги кыймыл этиштерине теориялык жакшы баа берүүгө жетишкен [133, 232-293-бб.]. Ал этиштерди семантикалык белгилери боюнча төмөндөгүдөй классификациялаган: 1) жалпы маанидеги этиштер; 2) өзүнчө кыймылга ээ этиштер [133, 291-б.]. Ошондой эле, окумуштуу Э.Р.Тенишев кыймыл этиштери мааниге бай болгондуктан, тилдин маанилик жагынан караганда көрүнүктүү орунду ээлегендигин белгилеген [133, 232-б.].

Казак тилчиси М. Оразов этиштерди *12 топко* бөлгөн:

1. глаголы действия;
2. глаголы движения;
3. глаголы отношения;
4. глаголы состояния;
5. глаголы речи;
6. глаголы чувства;
7. глаголы эмоции;
8. глаголы мышления;
9. глаголы роста, развития;
10. глаголы звучания;
11. глаголы обозначающие явления природы;
12. глаголы выражающие субъективные оттенки [104, 19-34-бб.].

Башкыр тил илиминдеги кыймыл этиштерди изилдөөгө салымын кошкон илимпоздор: Т.А.Кельдибекова (1980), Ю.В.Псянчин (1990), М.Г.Усманова (2002) ж.б.

Окумуштуу Т.А.Кельдибекова этиштерди кыймыл, абал, активдүү жана пассивдүү, динамикалык жана статикалык деп бөлүштүргөн [84, 182-199-бб.]. Илимпоз В.Псянчин этиштерди эки тайпага бөлүп караган 1) горизонталдык жана вертикалдык багыттагы кыймылдар; 2) горизонталдык багыттагы кыймыл-аракеттер. Мисалы, *килеу, китеу, барыу, йөрөү*. 2) вертикалдык абалдыгы кыймылдар. Мисалы, *менөү, төшөү* ж.б. [109, 8-18-бб.].

Лингвист М.Г.Усманова башкыр жана жалпы эле түрк тилдериндеги кыймыл этиштеринин органикалык белгилери, маани берүүчү структурасында чагылдырылып турган кыймылдын багыты болуп эсептелет деген ойду берген [144, 8-б.].

Тилчи А.В.Исаченко бир орундан экинчи орунга которулуу этиштеринин негизги белгиси болуп, алардын өзүнө тиешелүү болгон “жуптук” жана морфологиялык өз ара катышы эсептелет. Мисалы, *бас-жүр* эки мүчөнүн тең салыштырмалуулугу деп атаган [74, 446 б.].

Ушундай эле ойду окумуштуу М.Р.Саттарова кыймыл этиштердин тайпасы деп сөздөрдүн өзгөчө грамматикалык тобун түзөт жана негизги белгиси болуп, этиштик негиздердин семантикалык жана морфологиялык өз ара катышы эсептелет [115, 20 б.].

Тил илиминде акыркы жылдары кыймыл этиштер когнитивдик көз караш менен изилденип келүүдө. Этиш ар түрдүү көрүнүштөр менен сүрөттөлөт: этиш өзүнүн каармандары жана шарттары бар кичине драманын ядросу катары интерпретацияланат (Л.Теньер), этиш сүрөттөлүп жаткан ситуация менен байланышта (В.Г.Гак) жана адамзаттын ар түрдүү иш-аракеттери аркылуу берилет. Этишти когнитивдик лингвистикада изилдөөдө В.Н.Топоров (1996), В.Г.Гак (1997) жана Н.Д.Арутюнова (1999) ж.б илимпоздордун илимий эмгектери белгилүү.

Этишти когнитивдик өңүттөн кароо аны адамзаттын тажрыйбасынын кандайдыр бир бөлүгүн түшүндүргөн сөз түркүмү катары кабыл алынат. Мында этиш тилде адамдын өзүнчө бир менталдык мазмунду берген жана анын ички лексиконунда вербалдык жана вербалдык эмес көрүнүшкө ээ болгон презентациясын туюндурган тилдик форма катары каралат. Демек, этишти когнитивдик өңүттөн кароо структурадагы өзүнчө турган жана глобалдык концепт менен байланышкан бир нече лексемалардын жана эксплициттик семантикалык компоненттерин аныктоого жардам берет.

1.3. Этиштик сөз айкаштары жана валенттүүлүк теориясынын кыргыз тил илиминде изилдениши

Кыргыз тил илиминде синтаксис жана сөз айкашы маселесине арналган бир нече окумуштуулардын, мисалга алсак, Ы.Жакыпов (1958), А.Жапаров (1979), Ж.Андабекова (1979), Б. Тойчубекова (1983), А.Жапаров (1979,1992), А.Турсуновдун (1991), С.Ж.Мусаевдин (2013) ж.б. эмгектери бар.

Ы.Жакыповдун “Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси” (жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы, Фрунзе, 1958) деген китебинде сөз айкашы “сөз тиркеши” деген термин менен берилип, синтаксистик бул категорияга кыскача мүнөздөмө берилген. Бул китептеги берилген маалыматтарга караганда, “сөз тиркеши” маани жагынан өз ара бири-бирине тутумдашкан сөздөрдүн тизмектери аркылуу түзүлөт. Сүйлөм ойду түшүндүрүп, коммуникативдик кызматты аткарса, сөз тиркеши ойду билдирбейт, номинативдик (бир нерсени атап көрсөтүүчү) курал катары пайдаланылат. Сөз тиркешинин структурасында ойду түшүндүрүүгө кызмат кылуучу жак, чак, модалдуулук категориялары, интонация жана баш мүчөлөрдүн катышы сыяктуу белгилер болбойт, булар сүйлөм үчүн гана мүнөздүү ойду белгилеген [59, 26-31-бб.].

А. Жапаров – кыргыз тилиндеги сөз айкашы, анын түзүлүштөрү жана түрлөрү жөнүндө биринчи жолу 1955-жылы “Грамматические структуры словосочетаний в современном кыргызском литературном языке” деген

илимий авторефератында да маалыматтарды берген окумуштуу [55, 23 б.]. Окумуштуу өзүнүн “Кыргыз тилинин синтаксиси” (1979) деген эмгегинде “Сөз тизмегинде этиш сөздөр багындыруучу сыңар болуп келсе, этиштик сөз тизмеги деп аталат” деген эреже киргизген. Мисалы, 1. *Көп окуган адам көп билет.* 2. *Таалайга, сыймыкка эмгеги менен жетерин түшүнгөн адам – эмгекчил адам, акылдуу адам.* Бул келтирилген мисалдарда көп окуган, таалайга, сыймыкка жетерин, эмгеги менен жетерин, түшүнгөн деген этиштик сөз тизмектери” – деп аныктамаларды берген [62, 65-б.]. А.Жапаров “Синтаксический строй кыргызского языка” (1992) аттуу окуу китебинде этиштик сөз айкаштары өзүнүн формалдуу жана семантикалык касиеттери менен башка сөз айкаштарынан айырмаланган кеңири таралган сөз айкаштарынын түрү экендигин жана этиштик сөз айкаштары бардык негизги сөз түркүмдөрү, тактоочтор жана этиштин формалары менен болгон айкаштарына токтолгон. Ошондой эле илимпоз баш жана багыныңкы компоненттердин ортосунда алардын семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай түрдүү формадагы байланыштар кезигерин жана ошол эле кезде сөз айкашынын мүчөлөрү билдирерин белгилеген: толуктоочтук, максат, мезгил, себеп, орун ж.б. бышыктоочтук [63, 133-134-бб.].

Кыргыз тил илиминин окумуштуусу Аскар Турсунов бардык сөз түркүмдөрү эле бири-бири менен бирдей даражада айкаша бербейт, кээ бир сөз түркүмдөрү (мисалы, этиш, зат атооч) экинчи бир сөз түркүмдөрүнө караганда сөздөрдүн кеңири чөйрөсү менен айкаша алат деген оюн сунуш кылган. Эмгегинин экинчи бөлүгүн этиштик сөз айкаштарын изилдөө маселесине арнаган. Ал өзүнүн 1978-жылы жазылган “Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары” деген эмгегинде активдүү колдонулуучу этиштик сөз айкаштарын ар тараптан изилдеп, анын структуралык типтерин аныктап, компоненттеринин байланышуу жолдорун, жөнөкөй жана татаал сөз айкаштарынын структуралык түзүлүшүн, уюшулуу жолдорун, этиштик сөз айкаштарынын негизги структуралык типтерин аныктаган. Аталган эмгегинде кыргыз тилинин ошол кездеги этиштик сөз айкаштарынын негизги

структуралык типтери Орхон-Енисей, “Девани лугат - ат түрк “, “Кутадгу билиг” (XI), жана түрк тилдеринин ичинен алтай, тува, хакас, казак, татар, түркмөн жана өзбек тилдеринин фактылары менен салыштырылган [140, 143 б.].

Профессор А.Турсунов 1991-жылы “Глагольные словосочетания в киргизском языке” деген темада алгачкы жолу кыргыз тил илиминде этиштик сөз айкаштарын изилдөө иштерин жүргүзүү менен жалпы эле түрк тил илиминде белгилүү эмгектердин бирин жаратууга жетишкен. Илимий изилдөө ишинде кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштарынын теориясын, анын сөз жана сүйлөм менен болгон карым-катнашын жана ошондой эле кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштарынын структурасын түрк тилдериндеги этиштик сөз айкаштары менен салыштырып берген [142, 342 б.].

А.Турсунов “Кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары” (1976) деген эмгегинде советтик окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан сөз айкашы теориясынын негизги жоболоруна таянып, кыргыз тилинин факты материалдарынын негизинде этиштик сөз айкаштарын системалуу түрдө ар тараптан тереңдетип изилдөө; анын структуралык типтерин аныктоо, компоненттеринин байланышуу жолдорун тактоо жана алардын семантикасын кеңири анализдөө; жөнөкөй жана татаал сөз айкаштарынын структуралык түзүлүшүн, уюшулуу жолдорун, этиштик татаал сөз айкаштарынын негизги структуралык типтерин белгилеген [139, 25-26-бб.].

Кыргыз тил илиминде этиштер жана алардын *өтмө* жана *өтпөс* жана алардын сөз айкашын жасоодогу ролу жана синтаксистеги кубулуштарга болгон таасири боюнча окумуштуулар С.Кудайбергенов (1966), С.Давлетов, С.Кудайбергенов (1980), А.Иманов (1990), С.Ж.Мусаев (1983, 2013), И.Абдувалиев (2008) жана А.Ж.Ийсаевалардын (2013) эмгектерин белгилөөгө болот.

Окумуштуу И.Абдувалиевдин изилдөөлөрүндө этиш сөздөр табиятынан эле кыймыл-аракетти, ал-абалды билдиргендиктен, кыймылга келтирген жана кыймылда болгон заттардын өздөрү менен тыгыз байланышта болот. Этиштин

кыймыл-аракет маанисин ошол заттардан байкайбыз. Кыймыл-аракетти ким жүргүзүп жатат, ким же эмне кыймылга келип жатат, мына ошолорду заттар аркылуу туябыз. Ошондуктан адегенде кыймыл-аракеттин субъектисин жана объектиси деген түшүнүктөрдү тактап алсак. Кыймыл-аракеттин субъектиси болуп сүйлөмдөгү кыймыл-аракетти аткарган зат эсептелет. Этиштер объект менен субъектинин ортосундагы жандуу карым-катыш, байланыш-аракеттерди тейлейт. Мына ушул милдеттерди аткаруудагы ар түрдүү кызматтарынан улам этиштерди биз *өтмө* жана *өтпөс* этиштер деп экиге бөлөбүз. Кыймыл-аракет объектиге тике багытталып, аракеттин таасири ага (объектиге) жетип, аны (объектини) кандайдыр өзгөрүүгө дуушар кылган этиштер *өтмө* этиштер деп белгилеген [1, 148-150-бб.].

Кыргыз тил илиминде окумуштуулар С.Давлетов жана С. Кудайбергеновдор өз эмгегинде кыргыз тилинде этиштерди *өтмө* жана *өтпөс* деп классификациялаганы белгилүү. Ал эми кыргыз тилинде этиштин багыныңкы компоненти табыш жөндөмөсүндө болгон сөз айкаштар, негизинен, *өтмө* этиштердин катарына кирип, табыш жөндөмөсүнөн башка жөндөмөдө турган багыныңкы компонент менен айкашкан этиштер *өтпөс* этиштер катары эсептелинет [52, 153-б.].

Белгилүү филолог А.Иманов бул маселени эки түрдө карашарын: тике объектиге табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганып айтылса, башкаруу байланышына, ал жөндөмөнүн мүчөсү жалганбаса, ыкташуу байланышына кошуп карашат [73, 50-б.]. Профессор С.Ж.Мусаев атоочтук кыймылдын актант-субъекти актант-объектти аныктаган. Бир структурада актант-субъектин жана актант-объектин болушу инструмент, адресат жана алардын убактысын, мейкиндиктеги ордун аныктаган атрибутивдик актанттардын пайда болуусун камсыз кыларын далилдиген [98, 86-б.].

А.Ж.Ийсаева этиштик сөз айкаштарынын катарына ядросу этиш болгон, сүйлөмдүк касиетке ээ эмес сөз тизмектерин алабыз. Анын себеби кепте бул сөз айкашы өтө көп колодонулгандыгы менен гана мүнөздөлбөстөн, этиштик сөз айкаштар бири-бири менен байланышып, татаал сөз айкашын түзүү менен

татаал түзүлүштөгү синтаксистик конструкторда болуп, ар түрдүү структуралык типтерди пайда кылуу аркылуу айырмаланып турушу менен мүнөздөлүшүн белгилеген [71, 203-б.].

Кыргыз тил илиминде *валенттүүлүк теориясы* өзүнчө термин катары киргизилген эмес. Бирок салыштырма тил илиминде валенттүүлүк маселесине арналган изилдөөлөрдү белгилөөгө болот. Мисалы, окумуштуу С.Ж. Мусаев “Способы расширения внутренней структуры причастных конструкций в киргизском языке” деген макаласында кыргыз тилиндеги бардык атоочтук конструкциялар семантикасына, валенттүүлүк потенциалына жана чөйрөсүнө карай бир-, эки-, үч-, төрт ж.б. валенттүү боло алышат деп белгилеген [98, 86-б.].

А.Н.Лисс “Сравнительная типология английского, русского, кыргызского языка и проблема их прогнозирования” деген колдонмосунда, англис, орус жана кыргыз тилдеринин материалында сөз түркүмдөрүнүн айкашуу маселесиндеги валенттүүлүктү биринчилерден болуп белгилеген [94, 62-б.].

Илимпоз Ч.К.Найманова өзүнүн “Валентность и сочетаемость частей речи в английском, русском и кыргызском языках” аттуу монографиясында сөз айкашынын теориясы боюнча И.Кучкартаев, М.Оразовдор сыяктуу көптөгөн түрк тилин изилдөөчүлөрдүн эмгектерине иликтөө жүргүзгөн жана анын тектеш эмес тилдердеги сөз түркүмдөрүндөгү сөз айкашы жана валенттүүлүк маселесин салыштыруудагы жетишкендиктерин белгилөөгө болот. Ч.К.Найманова валенттүүлүк мамилени өзүнчө бир иерархия катары кароо керек деп белгилөө менен, валенттүүлүктүн биринчи баскычын этишке, экинчи баскычын зат атоочко, сын атоочко ж.б. сөз түркүмдөрүнө ыйгарган. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштарын изилдөөдө окумуштуу А.Жапаров да *валенттүүлүк* жөнүндө так айтпаса да, анын ойлору ушул терминге багыт бергенин айтууга болот. “Жаратылыштагы бизди курчап турган ар түрдүү көрүнүштөр өз ара тыгыз байланышкан, бири-бири менен шартташкан абалда жашашат. Турмуштагы мындай чындык көрүнүштөр тилде башка бирөөлөргө

сүйлөм аркылуу берилет. Ал эми сүйлөмдөр туш келген эле сөздөрдүн ар түрдүү тизмегинен түзүлө бербейт. Бул үчүн алгач айтылуучу ойдун мазмунуна, максатына жараша ылайыктуу сөздөр тандалып алынат да, сүйлөм тутумунда келген ал сөздөр мааниси жана грамматикалык жактан бири-бири менен байланышып келип, сүйлөм ичинде сөз айкаштарын жана сүйлөмдүн өзүн уюштурат” [55, 11-12-бб.].

Кыргыз тил илиминде сөз айкашы боюнча көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлгөн, ал эми валенттүүлүк маселеси – изилдөөгө муктаж.

Тил илиминде, анын ичинде *валенттүүлүк* проблемасын кыргыз, орус жана англис тилдеринде алгачкы болуп изилдеген илимпоз Ч.Найманова этиштик сөз айкаштарындагы этиштин валенттүүлүгүн жана айкашуусу жөнүндө биринчи болуп өзүнүн “Лингвистический статус валентности и сочетаемости в разносистемных языках” (англис, кыргыз жана орус тилдеринин материалында) деген темадагы докторлук диссертациясында изилдеген [101, 229-б.].

Ч.К.Найманова 2004-жылы “Валентность и сочетаемость частей речи в разносистемных языках” (на материале английского, кыргызского языков) деген эмгекти изилдеп, үйрөнүүчүлөр үчүн жазган монографиясында түрдүү тилдердеги сөз айкаштарынын валенттүүлүгүн жана айкаштыгын белгилейт [99, 181-б.]. Ал А.Турсуновдун этиштик сөз айкаштары башка сөз түркүмдөрүнө караганда кыргыз тилиндеги өнүмдүү жана кеңири тараган жана бардык сөз түркүмдөрү менен айкаша алган сөз айкашы деген оюна кошулуу менен ал кыргыз тилинде алгачкы болуп этиштин *валенттүүлүгү* боюнча сөз кылган. Ал тилдердеги этиштин валенттүүлүгүн моделдештирүү жолу менен салыштырып берген [99, 79-81-бб.].

Кыргыз тил илиминдеги *валенттүүлүк* маселесин Ч.Найманова: “Валенттүүлүк – бул тилдин фактысы, тилдик бирдиктердин потенциалдуу айкашуу мүмкүнчүлүгү, ал эми сөз айкашы – бул кептин фактысы катары кепте ишке ашырылган валенттүүлүк, ” – деген ойду белгилөөнү туура деп эсептөө менен бул тилдик маселе дагы деле болсо изилдөөгө муктаж

экендигин белгилейт [99, 19-б.]. Ал изилдөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча тектеш эмес англис жана кыргыз тилдеринде үч синтаксистик байланыштын түрү бар экендигин белгилейт: *башкаруу, кыйышуу жана ыкташуу*. Ал эми кыргыз тилинде болсо жогорку үч синтаксистик байланыштан сырткары дагы *жандоочтук байланыш* бар деп эсептейт. Ошентип англис тилинде ыкташуу жана башкаруу синтаксисттик байланыштарына караганда кыйышуу байланышы үстөмдүк кылат. Кыргыз тилиндеги синтаксистик айкашуунун типтери сөздүн кайсы сөз түркүмүнөн экендигине жана ошол сөз түркүмүнүн структуралык өзгөчөлүктөрүнө да көз каранды болуу менен тең байланыштагы жана багыныңкы типтер менен уюшулат. Орус тилинде болсо башкаруу синтаксистик айкашуунун тиби басымдуулук кылат. Англис тилине салыштырмалуу *кыйышуу* синтаксистик тиби чанда колдонулат деген жыйынтыктарга келген [99, 105- 106-бб.].

Ошентип, биз дагы этишти сүйлөмдүн негизги ядросу деп эсептейбиз. Этиш бардык эле тилдерде валенттүүлүгү күчтүү сөз айкашы катары сүйлөмдүн структурасын жана сөздөрдүн позициясын аныктайт. Этиш бардык эле тилдерде сүйлөмдөгү башка сөздөрдүн тизмегинен маанилүү орунду ээлейт.

Изилдөөнүн предмети катары алынган кыймыл этиштер өзүнүн татаал жана көп кырдуу түзүлүшү менен өзгөчөлөнүп турат. Кыймыл этиштер салыштырылып жаткан эки тилде бирдей эле сөздүк фондунун негизги бөлүгүн түзүү менен, турмушта керектүү түшүнүктөрдү билдирет.

Кыргыз лингвистикасында кыймыл этиштерин изилдөөгө салым кошкон окумуштуулар Ж.А.Семенованын (2004) Ж.А.Саргашкаевдин (2014) жана башка тилдер менен салыштырып изилдөө планында караган А.К.Чокубаева (2007), Ж.Ж.Чыманованын (2009) ж.б. илимпоздордун эмгектерин белгилөөгө болот.

Ж.А.Саргашкаевдин ою боюнча лексика-семантикалык тайпанын курамына кирген сөздөрдүн өздөрүнө мүнөздүү байланыш типтери бар:

а) бир тайпага кирген этиштердин мүчөлөрүнүн бири-бирине окшоштугу;

б) синонимдик катыштар;

в) антонимдик катыштар;

г) кыймыл процесси жөнүндө сөздөрдө камтылган тилден сырткары маалыматтарга жараша аныкталган, тематикалык байланыштар (сөздөрдүн предметтик байланышы) болуп эсептелет [113, 194-196-бб.].

Окумуштуу А.К.Чокубаева кыймыл этиштерге англис, орус жана кыргыз тилдеринде салыштырып, лексикалык-семантикалык анализ жүргүзүү менен изилдеген. Ал илимий ишинде үч тилдеги кыймыл этиштеринин семантикалык тайпасын изилдөөгө жетишкен [158, 23-б.].

Илимпоз Ж.Ж.Чыманова “Структурно-семантические особенности глаголов речи в английском и кыргызском языках” деген темадагы кандидаттык диссертациясында англис тилиндеги этиштерди 8 топко бөлгөн:

1) глаголы характеризующую внешнюю сторону речи или глаголы произносительно-звуковой характеристики с ядерным глаголом “*to pronounce*” – айтуу, так айтуу;

2) глаголы, характеризующие содержания мысли;

3) глаголы, характеризующие коммуникативную сторону речи;

4) глаголы, характеризующие речевое взаимодействие;

5) глаголы речевого побуждения;

6) глаголы со значением эмоционального отношения и оценки или глаголы речевой оценки;

7) глагол *de* ;

8) глаголы, молчания [160, 17-б.].

Окумуштуу Ж.А.Семенова “Глаголы движения в современном кыргызском языке” (лексико-семантический анализ) деген темадагы авторефератында кыймыл этиштерди кыймылдын процессин көрсөтөрүн, тилдин маанилик бөлүгүндө максаттуу орунду ээлегендигин жана алардын мааниге, ар түрдүү көрүнүштөргө ээ экендигин белгилейт [117, 11-б.].

Бул маселе боюнча тилчилер В.Г.Гак жана Д.Н.Шмелев сөздүн лексикалык мааниси сөздөрдүн предметтик байланышы аркылуу гана аныкталбастан, тилдик бирдиктер катарында сөздөрдүн ортосунда болгон мамилелер менен да аныктала тургандыгын белгилешет. Ал эми тематикалык байланыштарды сөздүн маанилеринин ортосуна ички лингвистикалык жана экстралингвистикалык негизде аныкталган байланыш бар деген ойду билдиришкен [48, 367-369-бб.; 163, 156-279-бб.].

Салыштырылып жаткан эки тилде кыймыл этиштердин лексикалык-семантикалык топтору этиштин изилдөөгө объект болуп жаткандыгын белгилөөгө болот. Кыймыл этиштердин лексикалык-семантикалык группасы башка этиштик топтордон өздөрүнүн сандык курамы жана кепте колдонуусу боюнча өзгөчөлөнүп турат.

Жогорку изилдөөлөрдүн далили катары илимий иштин негизги объектиси болгон этиштик сөз айкаштардын арасынан биз кыймыл этиштерди изилдөөнүн предмети катары тандап алдык.

Биринчи баптан алынган тыянактар

Биз изилдөөчүлөрдүн илимий көз караштарынын карап чыгып, төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик: сөз айкаштары, анын ичинде этиштик сөз айкаштары, активдүү валенттүүлүккө ээ болгон бардык эле тилдерде өнүмдүү сөз айкаштарынын бири экендигине ынандык, ошондой эле бул тилдик маселелер англис жана жалпы эле герман тобундагы тилдердин материалында келечекте изилдөөлөргө муктаж экендигин белгилеп кетүү менен англис тил илиминде да кыймыл этиштерди изилдөө маселеси актуалдуу экендигин белгилеп өттүк. Жалпы тил илиминдеги сөз айкашы жана валенттүүлүк маселесине жүргүзүлгөн анализдерге таянуу аркылуу биз окумуштуу Л.Теньердин валенттүүлүк терминине берген концепциясынын өзгөчөлүгү болгон этиштин ролун негиз кылып алдык. Анын теориясы боюнча сүйлөмдө этишке негизги ролду ыйгаруу менен калган сөз айкаштары, зат атооч дагы этишке багынат деген оюн колдодук. Ээ менен толуктоочту *актанттар*, ал эми калган сүйлөмдүн мүчөлөрүн *сирконстанттар* деген терминдерин кабыл

алып, аны чечмелөөгө аракет жасадык. Ошондой эле **валенттүүлүк** термини жөнүндө түшүндүрмө бергенге аракет жасадык жана окумуштуулардын пикирин талдадык. **Валенттүүлүк** – бул абстрактуу жана системалуу мүнөздөгү тилдик бирдиктердин айкашуу жөндөмдүүлүгүн билдирген тилдик процесс, ал эми сөз айкашы болсо ошол фактылардын кепте айкашуу жолу менен ишке ашуусу, колдонулушу. Валенттүүлүк жана сөз айкашынын теориясы көптөгөн тилчилердин эмгектеринде каралган. Азыркы күнгө дейре тилдин универсалдык касиети катары валенттүүлүк жана сөз айкашынын жалпы теориясы боюнча ар түрдүү ойлор айтылып, окумуштуулар өз бааларын берип келишет. Демек, валенттүүлүк жана сөз айкашы теориясынын интенсивдүү өнүгүшүн аларга болгон изилдөөлөрдүн көбөйүшү деп белгилөөгө болот.

Түркологияда сөз айкашы боюнча семантикалык-морфологиялык классификация кеңири колдонулуп келе жаткандыгын окумуштуулар М.Балакаев (1957), А.Жапаров (1979), А.Турсунов (1991) ж.б. окумуштуулар белгилешкен. Бул классификацияга ылайык эркин сөз айкаштары багындыруучу түгөйүнүн (сөз айкашынын структурасын түзүүчү өзөгүнүн) кайсы сөз түркүмүнөн экендигине, түгөйлөрүнүн грамматикалык байланышуу жолдоруна жана сөз айкашынын түзүлүшүнө (жөнөкөй, татаал айкаштар) негизделишин карадык. Мындан тышкары, айрым түркологдор тигил же бул түрк тилдеринин грамматикасынын экинчи, синтаксис бөлүгүндө, сөз айкашы жөнүндө көлөмдүү материалдарды жарыялашкандыгын талдап өттүк. Мисалы, М.Балакаев (Совр. казах. язык, синтаксис. 1959, М.З.Закиев (Современный татарский лит.яз, синтаксис, Казань, 1966), У.Б.Алиев (Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., 1972) жана башкалар сөз айкашынын синтаксисин да, сүйлөмдүн синтаксисин да түзүп чыгышкан.

Ал эми кыргыз тил илиминде синтаксис жана сөз айкашы маселесине арналган бир нече окумуштуулардын, мисалга алсак, Ы.Жакыпов (1958), А.Жапаров (1979), Ж.Андабекова (1979), Б. Тойчубекова (1983), А.Жапаров (1979,1992), А.Турсуновдун (1991), С.Ж.Мусаевдин (2013) ж.б. эмгектерин

карап, ишибизде белгиледик. Салыштырылып жаткан эки тилде кыймыл этиштердин лексикалык-семантикалык топтору этиштин изилдөөгө объект болуп жаткандыгын белгилөөгө болот. Кыймыл этиштердин лексикалык-семантикалык группасы башка этиштик топтордон өздөрүнүн сандык курамы жана кепте колдонуусу боюнча өзгөчөлөнүп турат.

Изилдөөбүздүн негизги объектиси болгон этиштик сөз айкаштардын арасынан биз кыймыл этиштерди изилдөөнүн предмети катары тандап алдык, тактап айтканда, кыргыз тил илиминдеги сөз айкаштарын анын ичинен этиштик сөз айкаштарынын изилдөө тарыхын жалпылап жыйынтыктап, кийинки бапта тектеш эмес англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарын салыштырабыз, анын ичинен кыймыл этиштерин изилдөөгө алуунун себеби ушул экендигин белгилейбиз.

II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Изилдөөнүн объекти – англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары.

Изилдөөнүн предмети – англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирген этиштердин валенттүүлүк потенциалы.

Изилдөөнүн материалдары катары англис, америкалык жана кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары колдонулду. Бардыгы 8 көркөм чыгарманын материалдарынын негизинде анализденди. Ар бир тилден 500 мисал алынып, бардыгы болуп 1000гө жакын сүйлөм талданды. Мындан сырткары англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин валенттүүлүгүнө семантикалык-синтаксистик анализ жүргүзүүгө англис жана кыргыз тилдериндеги бир нече түшүндүрмө сөздүктөр пайдаланылды.

Бул илимий ишти жазууда негизинен жалпы тилдерди салыштырып изилдөөлөрдө кеңири жайылтылган жана түрдүү *методдорду* сунуштаган эмгектердеги ыкмалар жана усулдар колдонулду. Ишибизде коюлган максатка жетүү үчүн салттуу изилдөөнүн ыкмалары гана пайдаланылды.

Типологиялык изилдөөлөргө 19-кылымдын аягынан баштап В.фон. Гумбольдт, андан кийин И.А.Бодуэн де Куртенэ, Ф.Ф.Фортуатов жана башка окумуштуулар салым кошушкан. Ал эми советтик тил илиминде И.И.Мещанинов, В.Н.Ярцева, Б.А.Успенский, Ю.В.Рождественский, Г.П. Мельников, М.М.Гухман, Дж.Буранов, В.Д.Аракин, А.А.Лисс ж.б изилдөөлөрүн белгилөөгө болот. Чет тилдерин окутуу маселелери пайда болгондон тартып лингвистикалык чөйрөдө *салыштырма-типологиялык, салыштырма жана тектештирме-тарыхый изилдөөлөр* актуалдуулукка ээ болушкан.

Жалпы илимий метод катары кеңири колдонулган лингвистикалык методдордун бири болгон **лингвистикалык типологиялык** изилдөөлөрдүн бир нече ыкмалары колдонулду: **салыштырма-типологиялык жана моделдештирүү**. Ошондой эле, **диалектикалык метод** бизге изилдөөнүн

фактылык материалдарын тандап колдонууга, алардын илимий иштин темасынын айланасында гана талдоону жана аларды бири-бири менен шайкеш келтирүү менен динамикалык жактан туура уюштурууну камсыз кылды. Бул бардык илимдерге таандык, жалпы илимий метод катары изилдөө ишибиздеги фактыларды комплекстик түрдө иликтөөгө көмөк көрсөттү. Биз жогорку бир нече лингвистикалык типологиялык изилдөөлөрдүн ыкмаларын ишибиздин коюлган максатына, милдеттерине жараша пайдаландык.

Салыштырма типологиялык изилдөөлөрдө негизги тилдин ролу чоң. Салыштырылып жаткан тилдердин арасынан бири таяныч тил катары алынат. Биздин изилдөөбүздө англис тили негизги тил катары алынып, тектеш эмес кыргыз тилиндеги фактылар менен салыштырылат. Изилдөө ишибизге бир нече окумуштуулардын салыштырма типологиялык эмгектерин үлгү катары алууга болот. Мисалы, орус жана кыргыз тилдерин жана башка тектеш жана тектеш эмес тилдерди салыштырып изилдөөдө көптөгөн окумуштуулардын К.К.Сартбаев (1962), В.Д.Скирдов (1962), К.С.Чоңбашев (1968), Ч.Ж.Джудемишев (1994), А.Н.Сыдыков (2001), М.Дж.Тагаев (2004), З.К.Караева (2006), А.Жапаров (2007), У.Дж. Камбаралиева (2013), К.З.Зулпукаров (2016), З.К.Дербишева (2017), Б.О.Камбарова (2017) ж.б. эмгектерин алсак болот.

Типологиялык салыштыруунун операциялары эки этап менен ишке ашат: 1) жыйноо, аларды системалаштыруу жана анализдөө; 2) тандоо топтоштуруу, такташтыруу жана аларды жазуу. Алгач бир тилде, андан кийин эки же андан ашык тилдер ортосунда жүрөт. Салыштырып изилдөөлөр тектеш же тектеш эмес эки тил, бир түрдүү бир нече же тектеш эмес тилдердин арасында жүргүзүлөт. Мисалы, бир нече тилдерди салыштырууга жетишкен Дж. Бурановдун эмгегин алууга болот (англис тили менен түрк тилдеринен кыргыз, казак, өзбек жана түркмөн тилдери менен салыштыруу планында). Окумуштуу семантикалык типология тил бирдиктеринин семантикалык структурасын салыштырма планда изилдейт жана аларды мазмунуна, тилдер арасындагы изоморфтук жана алломорфтук касиеттерине карай

моделдештирүү, салыштыруу жолдору аркылуу талдоо иштерин жүргүзүп келет деп белгилеген [33, 63- б.].

Англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирүүчү кыймыл этиштерин салыштырып изилдөөдө **синхрондук** жол менен сыпаттама-салыштыруу жүргүзүлдү. Алгач таяныч тил катары англис тилинде мисалдар алынып, алар салыштыруу жолу менен анализденди. Лингвистикалык изилдөөлөрдө традициялык мүнөзгө ээ болгон салыштырма-типологиялык, салыштырма-сыпаттама методдору изилдөөлөрдө негизги ролду аткарышты.

Ишибизде тексттерде өзүнчө бир тил бирдиктерин изилдөө ыкмасы *субституция* жолу да тандалган ыкмалардын бири. Ал – **дистрибутивдик** анализдин методдорунун бири, бирдей чөйрөдө тилдик бирдиктер бири-биринин ордун ээлей ала турган болсо колдонулат. Дистрибутивдик кубулуштун тескериси **элиминация** ыкмасы дагы колдонулат, тилдик бирдиктерди сүйлөмдөн алып салып, облигатордук же факультативдик айкашуу экенин текшерүү максатында колдонулат.

Изилдөө ишинин ылдамдыкты билдирүүчү кыймыл этиштердин семантикалык-синтаксистик валентүүлүгүн анализдөөдө да **салыштырма-сыпаттама** методунун жардамы менен анализденип, **статистикалык ыкма** аркылуу жыйынтыгы алынды жана алардын позицияларын борбордук-периферияда көрсөтүүгө жардам берди. Ал эми чыгармалардагы ылдамдыкты билдирүүчү кыймыл этиштеринин колдонуу жыштыгын эсептеп изилдөөдө да **статистикалык ыкма** колдонулат.

Илимий изилдөөнүн негизги методу катары алгач *валенттүүлүк ыкмасы* менен этиштик сөз айкаштарын изилдөөдө **моделдештирүү** жана **салыштырма методу** колдонулду. Бул ыкма сөздөрдүн семантикалык жана лексикалык айкашуу мыйзам ченемдүүлүктөрүн үйрөнүү менен, алардын контекстте берилишин көрсөтөт жана тигил же бул сөздүн анын маанисине тийгизген таасирин үйрөнүүгө да жардам берет. **Моделдештирүү** ыкмасы ишибиздин коюлган максатына жана милдеттерди аткарууга өз салымын кошту. Анализдин мындай жолун этиштик сөз айкаштарын изилдөөдө англис

тилин изилдөөчүлөр Х.Палмер (1938), А.С.Хорнби (1958), Р.С.Гинзбург (1979), кыргыз лингвисти А.Турсунов (1991) жана салыштырма типологияда Ч.К.Наймановалар (2004) колдонушкан.

Мындай ыкманы биз англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирүүчү этиштердин семантикалык-синтаксистик валентүүлүгүнүн негизинде структураларын моделдештирүү жолу менен топтоштурууда жана алардын позицияларын борбордук-периферияда аныктоодо колдондук.

Илим таануунун жалпы методдорунун бири болгон **эмпирикалык илимий изилдөөлөрдүн** төмөнкүдөй ыкмалары: *байкоо жүргүзүү, салыштыруу, эмпирикалык сүрөттөө жана эксперимент жүргүзүү* ишибизде орчундуу кызмат аткарды.

Байкоо жүргүзүү. Салыштырылып жаткан тилдердеги этиштик сөз айкаштарын (коллокацияны), ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин семантикалык жана синтаксистик валентүүлүгүн аныктап, аларды салыштырып, талдоого алып, санын, активдүү жана пассивдүүлүгүн “борбордук-периферияда” аныктоо учурунда байкоо жүргүзүү методу колдонулду. Бул метод студенттердин коллокацияны өздөштүрүүсүн, сабактардагы окуу, жазуу, сүйлөө, угуу көндүмдөрүн өстүрүүгө багытталган иш-аракеттерди аткаруу учурунда байкоого алынды жана аныкталды.

Эмпирикалык сүрөттөө ыкмасы бизге изилдөөдөн алынган маалыматтарды системалаштыруу, классификациялоо жана жалпылаштырууну атайын белгилер, таблицалар, сандар жана сүрөттөр менен берүүнү ишке ашырды.

Лингвистикалык эксперимент. Лингвистикалык изилдөөдө бул ыкма төмөндөгүдөй багытта жүргүзүлдү:

а) илимий изилдөөдөгү коюлган максаттардын бири болгон кыргыз тилдүү тайпаларда этиштик сөз айкаштарын окутуудагы күтүлүүчү кыйынчылыктар жана аларды кантип жоюунун жолдорун аныктоодо, биз алгач 1-2-курстун 100 студенттин арасында коллокация (сөз айкашы) боюнча бир нече суроолорду камтыган сурамжылоо жүргүздүк. Студенттер жаңы ЕАР

(англис тили академиялык максатта) окуу китебин окууну баштагандыктан, сурамжылоонун жыйынтыгында коллокация эмне экендигин билбегендигин 100% жазышты;

б) сурамжылоо жүргүзүлгөн 100 студентке коллокация жөнүндө маалыматтар берилди жана алар менен ЕАР (англис тили академиялык максатта) окуу китебиндеги материалдардын жардамы аркылуу практикалык иштер жүргүзүлдү;

в) тилдердеги этиштик сөз айкаштары, ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин колдонулуу жыштыгын аныктоодо англис жана кыргыз тилдериндеги бир нече адабий чыгармалардан 1000 мисал алынып, карточкалар түзүлдү жана пайдаланылды;

г) эки тилдеги этиштик сөз айкаштарын топтоштурууда, ЛСТ тайпаларды тандоодо интернет булактарын пайдаланып, керектүү фактыларды ала алдык.

Структуралык-семантикалык метод эки тилдеги этиштик сөз айкаштарынын ички түзүлүшүн, функционалдык мазмунун, алардын семантикалык-синтаксистик валенттүүлүгүн салыштырып талдоого жардам берди. Бул метод эки тилдеги ылдамдыкты билдирүүчү кыймыл этиштеринин мисалында этиштик сөз айкаштарынын түзүлүшүн, семантикалык валенттүүлүгүн синтаксистик структурадагы ордун аныктоого жана семантикалык талаада алардын позициясын борбордо же периферияда жайгашуусун көрсөтүүгө жардам берди.

Экинчи баптан алынган тыянактар

Жогорку бапта изилдөөнүн *материалдары* жана негизинен жалпы тилдерди салыштырып изилдөөлөрдө кеңири жайылтылган жана түрдүү *методдорду* сунуштаган эмгектердеги салттуу изилдөөнүн ыкмалары жана усулдары баяндалды.

Жалпылап айтканда, илимий изилдөө ишибиздин коюлган негизги максатына жетүү, милдеттерин аткаруу жана тастыктоо максатында

жогорудагыдай бир нече жалпы илимий жана лингвистикалык изилдөөлөрдүн материалдары жана методдорун колдонуу менен, бир топ анализдердин жыйынтыктарын алууга жетиштик. Ошондой эле, иште **лингвистикалык типологиялык** изилдөөлөрдүн бир нече ыкмалары: **салыштырма-типологиялык жана моделдештирүү, диалектикалык салыштырма ж.б.** методдор изилдөөнүн фактылык материалдарын тандап колдонууга, аларды илимий иштин темасынын айланасында гана талдоону жана аларды бири-бири менен шайкеш келтирүү менен динамикалык жактан туура уюштуруп кароого мүмкүнчүлүк берди.

III БАП. АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭТИШТИК СӨЗ АЙКАШТАРЫНДАГЫ ЭТИШТЕРДИН ВАЛЕНТТҮҮЛҮК КАСИЕТТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН АЙКАШУУСУНА СЕМАНТИКАЛЫК-СИНТАКСИСТИК АНАЛИЗ: ИЗИЛДӨӨНҮН НАТЫЙЖАЛАРЫ

3.1. Этиштик сөз айкаштарынын валенттүүлүк касиеттери, пресуппозиция кубулушу жана комбинаторикалык бөтөнчөлүктөрү

Этиш бардык эле тилдерде сүйлөмдөгү башка сөздөрдүн тизмегинен маанилүү орунду ээлейт. Изилдөөнүн предмети катары алынган кыймыл этиштер өздөрүнүн татаал жана көп кырдуу түзүлүшү менен да түшүндүрүлөт.

Дүйнөдөгү ар бир тил өзүнчө семантикалык структурага ээ. Мындай структура ошол тилдеги сүйлөгөн элдердин дүйнөнү жеке таануусун жана көрүүсүн туюндурат.

Эң кеңири колдонулган мындай подсистемалардын маанилүү типтеринин бири *лексикалык-семантикалык тайпалар (ЛСТ)* болуп эсептелет.

Бардык эле тилдерде, анын ичинде англис жана кыргыз тилдеринде дагы этиш сөз түркүмдөрүнүн арасынан башкаларга караганда субкатегоризациялоонун ар түрдүү принциптерине ээ. Этиш жөнүндө кыргыз лингвисти Т.Турсуналиев өзүнүн “Англис тилинин грамматикасы” деген эмгегинде “Кыргыз тилиндегидей эле англис тилинде этиш сөздөр заттардын кыймылын (*to read-оку, to play-ойно*), абалын (*to sleep-укма, to rest-эс ал*), сезимин (*to like-жактыр, to hear-ук*) жана ойлоо процессин (*to think-ойло, to understand-түшүн*) туюндурат” - деп белгилеген [137, 41-б.].

Этиштер сөз айкашынын формасына, семантикалык маанисине, аткарган функциясына жана ошондой эле айкашуунун закон-ченемдүүлүктөрүнө карай бир нече топторго бөлүнөт. Ал эми кээ бир субкатегоризация жогорку белгилердин комбинациясынан жасалышы мүмкүн.

Англис жана кыргыз тилдериндеги көптөгөн кыймыл этиштеринин тобунан илимий иштин негизги объектиси катары биз кыймылдын горизонталдык абалдагы ылдамдыгын билдирүүчү 11 этишти изилдөөнүн

объектиси катары тандап алдык: *to hurry* – шаш, *to move* – жыл, *to ride* – мин, *to run* – чурка, *to crawl* – жөрмөлө, *to go* – бар, *to walk* – бас, *to creep* – сойло, *to speed up* – тездет, *to fly* – уч, *to slow down* – басаңдат.

Валенттүүлүк теориясынын негизги мааниси этиш сүйлөмдүн курамына кайсы сүйлөм мүчөлөрү кирүүгө боло тургандыгын айтып туруучу же болбосо сүйлөмдө ошол этиш менен кайсы сөздөр айкаша ала тургандыгын айгинелейт. Этиштин ээ катары аткарган негизги сүйлөм мүчөсү кызматынын ролун басаңдатуу менен, ээни толуктооч катары бирдей денгээлде карайт деп түшүнүүгө болот.

Л.Теньердин теориясы боюнча этиштин семантикасын ээ менен толуктооч гана аныктай алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, этиштин негизги валенттүүлүк курамын түзөт. Ээ менен толуктооч Л.Теньердин теориясы боюнча *актанттар* деп аталат, ал эми сүйлөмдөгү түрдүү типтеги бышыктоочтор этиштин семантикасын аныктай албайт, эч кандай кыймыл-аракет процессине катышпастан аларга жардамчы гана кызматты аткарат жана этиштин валенттүүлүк курамына кире албайт. Бышыктоочтук элементтер структурада негизги элементтер катары каралган эмес.

Кийинчерээк Л.Теньердин бул теориясын окумуштуулар кайрадан карап чыгып, айрым этиштер жана предикативдер бышыктоочтук элементтерге сөзсүз муктаж экендигин далилдешкен. Мисалы, англис тилиндеги ылдамдыкты билдирүүчү кыймыл этиши - *to go* (бар) - этиштин структурасы өзүнөн кийин сөзсүз толуктоочтук же орун бышыктоочтук айкашууну талап кылат. Мисалы, *He goes to school every day* – Ал барат мектепке күнүгө. Ал эми кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн синтаксистик структурасын эске алсак, *бар* деген этиш толуктоочтук же орун бышыктоочтук айкашууну постпозицияда эмес препозицияда талап кылгандыгы байкалат. Мисалы, *Ал мектепке күнүгө барат*. Кыргыз тилинде этиш валенттүүлүгүнө карай *артты көздөй* жайылса, англис тилинде *алды жакты*, постпозициядагы сүйлөм мүчөлөрүн карай жылат.

←←←

→→→

кырг. ээ + тол.+быш. + баянд (Э); англис. subj.+(pred)(V)+ object +adv.mod

Мындай тилдик кубулушту окумуштуу В.В.Бурлакова негиздеген “синтаксистик барьер” (синтаксистик тоскоолдук) эрежеси менен да талдоого болот. В.В.Бурлакова мындай кубулушту этиштик форманын өзүнүн сол тарабына синтаксистик байланышты өткөрбөстөн, анын уюшулушуна тоскоолдук жаратаарын жана анын этишке тиешелүү касиет экендигин айткан [35, 52-б.]. Синтаксистик тоскоолдук кубулушун биз салыштыруу жолу менен англис жана кыргыз тилдеринде төмөндөгүдөй талдайбыз.

Мисалы,

→→→→→→→→→→→→→→→→

1. *I went to school, when I was a kid* [238, 19-б.].

←←←←←←←←←←←←←←←←

Мен бала кезимде мектепке баргам.

→→→→→→→→→→→→→→→→

2. *Three men ran together, hand in hand* [240, 38-б.].

←←←←←←←←←←←←←←←←

Үч адам кол кармаша чогуу чуркашты.

Жогорудагы мисалда берилгендей англис тилинде этиштин багындыруучу кыймылы сүйлөмдө *оң тарапты* көздөй багытталат. Себеби англис тилинде сүйлөмдөгү сөздөрдүн орду туруктуу жана этиш сүйлөмдө алдыңкы орундарды ээлейт.

Кыргыз тилинде болсо, сөздөрдүн сүйлөмдөгү орду эркин болгондуктан, этиш *сол тарапты* карай синтаксистик байланышты жайылтат. Мындай кубулуштун таасири астында этиш сүйлөмдүн башка мүчөлөрүн өзүнө багындырат жана өзүнүн валенттүүлүк күчүнө карай сүйлөмдөгү синтаксистик байланыштарды аныктайт. Мисалы,

←←←←←←←←←←←←←←←← |

Мен болсом көп кечикпей окууга жөнөдүм [234, 109-б.].

←←←←←←←←←←←←←←←← |

Жамийла Даниярга удаа келе жатты [234, 86-б.].

Тил илиминде валенттүүлүк теориясы боюнча ар түрдүү ой-пикирлер орун алган, бирок валенттүүлүк түшүнүгү негизинен семантикалык мааниге байланыштуу экендигинде талаш жок.

Этиштин валенттүүлүк жөндөмдүүлүгү, анын башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү жана анын семантикалык мазмунуна жараша болот.

Валенттүүлүк теориясын семантикалык деңгээлде кароо менен этиш өзүнчө турганда өзүнүн компоненттерин семантикалык мазмунуна карай аныктайт. Мисалы, англис тилиндеги *to go* – бар этиши 6 айкашуу катышына ээ.

1) *Who goes?* – ким барат? (агенс же агент), 2) *where does he go?* – каякка барат? (адресат), 3) *when does he go?* – качан барат? (убакым), 4) *why does he go?* – эмнеге барат? (ризонтив/себен), 5) *by (with) what does he go?* - эмне менен барат? 6) *by (with) whom does he go?* – ким менен барат? (инструмент). Бирок бул этишти синтаксистик структурада камтуу үчүн бардык эле жогорку этиш менен айкаша ала турган сөздөр эксплициттик мүнөзгө ээ эмес, алардын кээ бирлери имплициттик мүнөздө болот же синтаксистик структурада эч кандай ачык ойду бербейт. Бул этиштин валенттүүлүк группасынын арасынан *өтө активдүүсү* – *who goes?*/ким барат(агенс же агент), *активдүү*– *where does he go?*/кайда барат?– (адресат) болуп эсептелсе, ал эми калган мүчөлөрү *пассивдүү* болуп калат.

Мисалы, төмөнкү схемада берилет:

Ошентип, англис тилинде бул “to go (бар)” деген этиш сөзү алты валенттүү этиш болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде да англис тили сыяктуу “бар” деген этиш алты валенти камтыйт. Мисалы, *Мен тоого бүгүн малды көргөнү ат минип кишилер менен чогуу барам.* Жогорку мисалды анализге алсак: 1) *ким барат (агенс же агент)*, 2) *каякка барат (багыт)*, 3) *качан барат (убакыт)*, 4) *эмнеге барат (ризонтив/себеп)*, 5) *эмне менен барат?* 6) *ким менен барат? (инструмент)* деп этиш ядро катары ал башка сүйлөм мүчөлөрү менен синтаксистик жол менен айкашат жана валенттүүлүк жөндөмдүүлүгү аркылуу аларды топтоштурат.

Изилдөөнүн мындай тыянагын сүйлөмдө талдап көрсөк, мисалы, Англис тилинде: *Asan will go to the mountain to rest tomorrow.* Кыргыз тилинде: *Асан тоого эртең эс алганы барат.* Бул учурда эки тилде тең сүйлөмдөгү этиштин валенттүүлүк тобунун санынын бирдей экендигин байкоого болот. Will go – барат баяндоочу ядро катары синтаксистик деңгээлде сүйлөмдө 4 валенттүүлүктү камсыз кылып турат: 1) *ким барат (агенс же агент)*, 2) *каякка барат (багыт)*, 3) *качан барат (убакыт)*, 4) *эмнеге барат (ризонтив/себеп)*.

Этиш ядро катары эки тилде тең эле өзүнүн валенттүүлүк чынжырчасын семантикалык мазмунуна карай түзө алат. Демек, эки тилде тең этиш ядро катары өзүнүн семантикалык маанисине карай угуучуга да логикалык жактан кызыгуу оюн пайда кылат. Себеби эки тилде тең ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин тобунан болгон run – чурка деген сөздү угуп же окуган кезде адамда этиштин валенттүүлүк жөндөмдүүлүгүнө карай логикалык структура пайда боло баштайт. Мисалы, *чурка* деген этиш өзүнө 1) *ким чуркайт* 2) *кайда чуркайт?* 3) *качан чуркайт?* 4) *ким менен чуркайт?* 5) *эмнеге чуркайт?* 6) *кантип чуркайт?* деген суроолорду угуучуга пайда кылуу менен, өзүнүн валенттүүлүк касиетине жана семантикалык маанисине жараша этиш ядро катары валенттүүлүк чынжырчасына кабыл алган 6 валенттүү этиш болуп калат.

Эскертүү: Мисалы, төмөндөгү чынжырча формасындагы схемадан көрүүгө болот.

Жогорку чынжырчадагы илимий көз карашты сүйлөмдө талдоо учурунда биз эки тилде тең баяндооч өзүнүн семантикалык валенттүүлүгүнө карай синтаксистик деңгээлде өзүнүн валенттүүлүк тобун аныктоосун айтууга болот. Ошондой эле жогорку анализге таянуу менен, этиш сөз айкашында, ал эми баяндооч сүйлөмдө өздөрүнүн валенттүүлүк чынжырчасын жаратууда семантикалык мазмунуна гана эмес, логикалык валенттүүлүккө да көз каранды. Мисалы, *He runs every morning* – *Ал чуркайт күнүгө эртең менен*. Ал эми ал түшүнүктү кыргызча интерпретацияласак. *Ал күнүгө эртең менен чуркайт*.

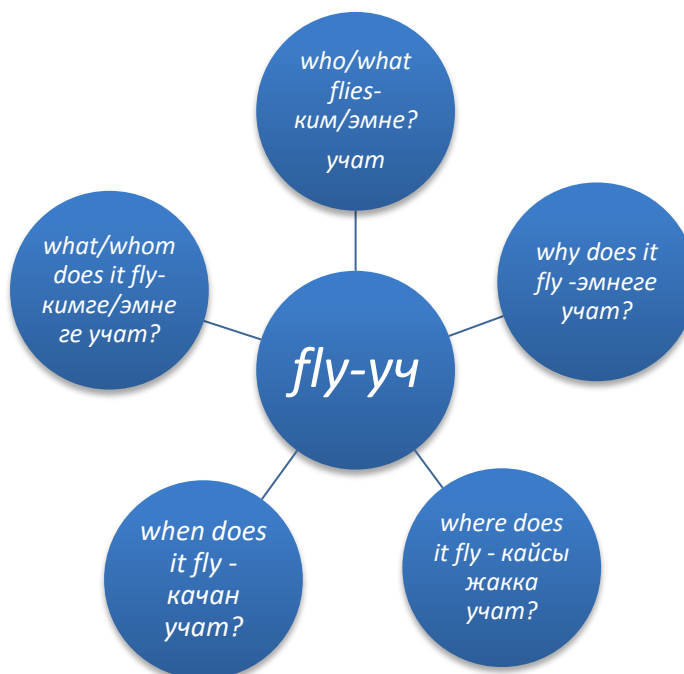
Жогорку мисалда байкалгандай, сүйлөмдөгү этиштин валенттүүлүгүнүн мүчөлөрү эки тилде тең бирдей эле санда 2 элементтүү болуп, этиштин валенттүүлүк чынжырчасына кирген сөздөрдүн сүйлөмдөгү орундары гана түрдүүчө экендигин байкадык. Эки тилде тең этиштердин семантикалык мазмуну, валенттүүлүк тобунун саны бирдей, бирок позициялары гана айырмачылык жаратып турат.

Эки тилде тең бардык эле этиштин компоненттери синтаксистик деңгээлге ээ болбостон, эксплициттик мүнөзгө ээ болгон учурлар кездешет. Мисалы, англис тилиндеги *fly* – *уч* этишинин негизги компоненти кыймылдын субъектиси болуп эсептелет. Ошентип, салыштырылып жаткан тилдерде

бирдей эле *fly* – *уч* этишинин семантикалык мазмунуна карай синтаксистик деңгээлинде анын валенттүүлүк тобунун 5 компоненти айырмаланат. 1) *who/what flies-* ким/эмне учат 2) *where does it fly* – кайсы жакка учат? 3) *why does it fly* – эмнеге учат? 4) *when does it fly* - качан учат? 5) *what/whom does it fly-* кимге/эмнеге учат?

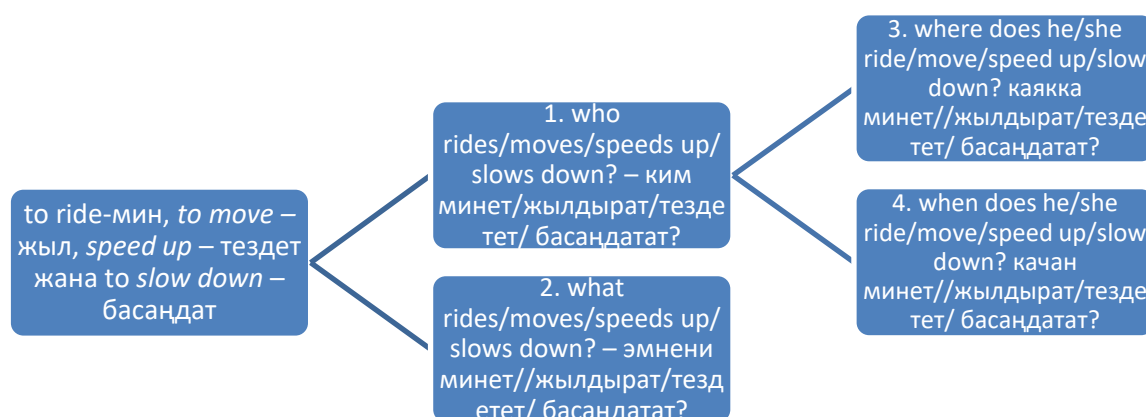
Жогорку *fly* – *уч* этишинин валенттүүлүк чынжырчасынын *активдүү* компоненти – *ким/эмне учат?* болуп эсептелет да ага синтаксистик структурада өзгөчө басым жасалат: *кайка учат?*, *качан учат?* сыяктуу башка мүчөлөр *пассивдүү* валенттүүлүктүн тизмесин толуктайт.

Эскертүү: Мисалы, төмөндөгү чынжырчадан байкоого болот.

Жогорку этиштин компоненттеринин арасынан этиштин семантикалык мазмунуна карай жана валенттүүлүк топтун мүчөлөрүнүн имплициттик активдүүлүгүнө жараша жана валенттүүлүгүнө карай компоненттерди *активдүү* жана *пассивдүү* деп топторго бөлөбүз. Мисалы, жогорку чынжырчадан карасак *активдүү компонент* –*ким/эмне учат? каякка учат?* Ал эми синтаксистик структурада бир гана компонентке басым жасалат: *ким/эмне учат? жана* башка сүйлөмдүн мүчөлөрүн жараткан сөздөр *пассивдүүлөрдүн* тизмесин толуктайт.

Этиштин валенттүүлүк чынжырчасынын мүчөлөрүнүн активдүү жана пассивдүү болушу жана алардын саны ал этиштин лексикалык-семантикалык маанисине да көз каранды. Мисалы, жогорку анализге алган *fly* – уч, *run* – чурка, *to go* – бар, этиштердин валенттүүлүк тобунда жана сүйлөмдө компоненттерин туюндурган *ким/эмне учат/чуркайт/барат?* – активдүү валенттүүлүктү уюштурган болсо, изилдөөгө алынган этиштердин тобунан болгон *to ride* – мин, *to move* – жыл, *speed up* – тездет жана *to slow down* – басаңдат этиштеринин же этиштин активдүү валенттүүлүктү жараткан мүчөлөрү агенс же агентти туюндурган мисалы, *ким/эмне учат/чуркайт/барат?* гана эмес, Л. Теньердин теориясы боюнча актанттык статусу алган ээ менен толуктоочту берген мүчөлөр – активдүү, ал эми калган чынжырчадагы компоненттерине пассивдүү уюштуруу касиети мүнөздүү. Мисалы, *to ride* – мин, *to move* – жыл, *to speed up* – тездет жана *to slow down* – басаңдат этиштеринин активдүү валенттүүлүк тобун актанттарды (ээ менен толуктооч) туюндурган мүчөлөрү: 1. *who rides/moves/speeds up/slows down?* – ким минет/жылдырат/тездетет/басаңдатат? жана 2. *what rides/moves/speeds up/slows down?* – эмнени минет/жылдырат/тездетет/басаңдатат? ал эми калган компоненттер болсо пассивдүүлүк кызмат аткараарынын далили боло алат. Мисалы, жогорку изилдөөнүн анализинен келип чыккан жыйынтыктар төмөндөгү таблицанда берилет.

Жогорку анализде байкалгандай *to ride* – мин, *to move* – жыл, *speed up* – тездет жана *to slow down* – басаңдат этиштери менен сөз айкашынын валенттүүлүгү анын семантикалык жана логикалык валенттүүлүгүнө

мүнөздүү. Сөз айкашын уюштурууда этиштин валенттүүлүк тобунун 1-2 катардагы **актанттар** активдүү, ал эми калган мүчөлөрү **сирконстанттар** пассивдүү ролду аткарат.

Азыркы күндө валенттүүлүк касиети бир гана этишке эмес, башка сүйлөм мүчөлөрүнө жол ача алган башка сөз түркүмдөрүнө да тиешелүү, бирок этиш алардын арасынан валенттүүлүк потенциалы күчтүү болуп эсептелет.

Сөздүктүн бир бөлүгү катары этиштин өзүнчө ажыратылып каралган семантикалык валенттүүлүгү менен синтаксистик структурада катышкан этиштин семантикалык валенттүүлүгү бири-биринен айырмаланып турат. Көбүнчө өзүнчө сөздүн маанилик мазмунун билдирген бирдиктерге караганда, синтаксистик структурада эксплициттик билдирүү азыраак сандагы валенттүүлүктөргө ээ болот. Мисалы, *to go – бар* этиши үч катышуучуну берет: 1) каякка барат 2) ким барат 3) эмнеге барат. Бирок үчүнчү катышуучу синтаксистик структурада көбүнчө атайын билдирүүгө ээ болбостон, алдыңкы контекст аркылуу келип чыгат.

Эки тилде тең кыймыл-аракеттин катышуучулары дайыма мазмунду билдирип турган, көбүнчө синтаксистик позицияга ээ эмес, кээде синтаксистик элементтер аркылуу берилет. Мисалы, *to ride – мин* этиши өзүнүн семантикалык мазмуну боюнча кыймыл-аракеттин үч катышуучусун талап кылат: 1) ким минет (айдайт), 2) каякка айдайт, 3) эмнени минет?. Бирок бул этиш кыймыл-аракеттин эки гана катышуучусу катышкан структураларда кездешет: 1) ким минет (айдайт), 2) каякка айдайт?, ал эми үчүнчү катышуучу 3) эмнени айдайт? эч кандай түшүндүрүүгө ээ болбой же толуктоочко карай аныктамада катылып калышы мүмкүн, башкача айтканда, нерсени бере турган объектини атоо аркылуу берилиши мүмкүн. Мисалы, 1. “*Here – blow your nose*”. *She took his handkerchief and blew* – “Мынакей, мурдуңузду бышкырыңыз”. Ал анын жүз арчуусун алып, бышкырды. Бул сүйлөмдүн алдындагы контексттеги ошол жүз аарчуунун ээсинин “*Here – blow your nose*” (“Мынакей, мурдуңузду бышкырыңыз”) деген айтуусу кийинки

сүйлөмдөгү структуранын *She took his handkerchief and blew* – Ал анын жүз арчуусун алып, бышкырды деген сүйлөмдүн маанилик ролун айкындоого мүмкүнчүлүк берет. Жогорку мисалдардагы акыркы сүйлөмдөн мурда келген контексттеги автордун ою кийинки сүйлөмдүн структурасына өз таасирин тийгизет. Демек, сүйлөмдөгү этиш өзүнүн компоненттерин *контекстке* карай да аныктайт.

Этиштик сөз айкаштарынын жасалышында этиштин семантикалык валенттүүлүгү гана кызмат аткарбастан, анын лексикалык мааниси жана этиштин морфологиялык жактан **өтмө** жана **өтпөстүгү** да чон орунду ээлейт.

Окумуштуулар Л.С.Бархударов, Д.А.Штелинг, В.В.Бурлакова жана башкалар изилдегендей англис тилиндеги этиштик айкашуу этиш ядро катары, этиштин грамматикалык мүнөздөрүнө, өзгөчө *өтмө* жана *өтпөс* этиштерге көз каранды экендигин белгилешкен [24,143-б.]. Бирок салыштырылып жаткан эки тилде тең этиштердин *өтмө* жана *өтпөстүк* мүнөзүн изилдөө маселеси көп талаш-тартыштарды жаратып келүүдө.

Азыркы англис тилинде этиштердин *өтмө* мааниси башка интерпретацияга ээ жана предлогсуз толуктооч менен айкаша ала турган этиштерди *өтмө этиштер* деп айта алабыз. Ошентип, азыркы англис тилинде этиштердин *өтмө* жана *өтпөстүгү* бул этиштердин комбинатордук мүнөзүнө тиешелүү болгондуктан, этиштерди англис тилинде *өтмө* жана *өтпөс* деп бөлүү кыйын. Этиштин сырткы формалдуу көрсөткүчтөрү жок болгондуктан жана лексикалык бирдиктердин көпчүлүгү *өтмө* жана *өтпөстүк* моделдери аркылуу берилүү кубулуштары этиштерди так эки түргө айырмалап берүүнү кыйындатат. Мисалы, *to change a dress* – *көйнөктү алмаштыруу*; *you've changed such a lot since I last saw you* – *мен сени акыркы жолу көргөндөн бери абдан өзгөрүпсүн*.

Ал эми кыргыз тилинде да этиштер объектиге карата же болбосо жөндөмөлөр менен байланыштуулугуна карай **өтмө** жана **өтпөс** деп экиге бөлүнүшөт. Бул этиштерди *өтмө* жана *өтпөс* деп бөлүштүрүү ал этиштердин лексикалык топко болгон мамилеси боюнча аныкталат. Ошондуктан эки тилде

тең эле этиштердин өтмө жана өтпөс категориясы – морфологиялык эмес, лексикалык категория болуп эсептелет. Этиштин өтмө жана өтпөс болуп бөлүнүшү, бул, баарыдан мурда, кыймыл-аракеттин объектиге карата болгон байланышына негизделет. Ал эми мамиле категориясы болсо кыймыл-аракеттин субъекти менен объектиге карата карым-катышын билгизет. Ошондуктан өтмө жана өтпөс этиштер сөздүктөрдө да белгиленет.

Азыркы англис тилинде өтмө этиш жөнүндөгү мындай түшүнүк кабыл алынган, себеби өтмө этиш деп предлогсуз гана эмес бардык эле толуктоочтордун тибинен айкашууга жөндөмдүү этиштерди айтууга болот. Мындай түшүнүк менен гана англис тилиндеги этиштин өтмө тилдик маселесин далилдөөгө болот.

Сөздүктөрдө белгилүү болгондой ар бир этиш өтмө жана өтпөс этиштер деген белги менен берилет. Бирок бул мүнөздөмө этиштин комбинатордук касиеттери жөнүндө толук маалымат бере албайт. Этиштердин өтмө маанисине өтүүсү бул этиштин предлогсуз толуктооч менен айкашуу мүмкүнчүлүгүн көрсөтүү менен анын айкашуу потенциалы жөнүндө кабар берип турат. Ал эми өтпөс этиштер айкашуу жөндөмдүүлүк мүнөзү жөнүндө маалыматка ээ эмес.

Жалпылап айтканда, этиштерди өтмө жана өтпөс белгилери боюнча бири-бирине карама-каршы коюу алардын айкашуу жөндөмдүүлүктөрүн сүрөттөөгө жетиштүү далил боло албайт. Бул этиштердин классификациясы өтпөс этиштердин жетиштүү мүнөзүнүн жоктугунан гана эмес, өтмө этиштердин тике толуктооч менен гана айкашып чектелбегендиктен жетишсиз деп эсептелет. Демек, өтмө этиштердин тобу да анын структурасындагы башка элементтердин комбинатордук касиеттерине карай классификациялоону талап кылат. Жыйынтыктап айтканда, этиштердин өтмө этиштик касиети боюнча алардын негизги эрежелерин кайра карап чыгуу керек экендиги бизге белгилүү болду. Ошентип, англис тилиндеги этиштик сөз айкаштарынын ичинен бышыктоочтук айкашууга ээ болгон (зат атооч жана тактооч) сөз айкаштары семантикалык жактан чеги жок. Мындай сөз айкаштары өтмө жана

өтпөс сөз айкаштары менен тең эле бирдей айкаша алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал эми башка этиштик сөз айкаштарынын типтери белгилүү гана этиштер менен айкаша алуу аркылуу семантикалык жактан чектөөгө ээ.

Англис тилинде өтмө этиштин *It* ат атоочунун толуктооч катары этиш менен айкашуусунун жалпы ситуацияга байланыштуу экендигине карабастан эле *It* ат атоочу менен берилген толуктоочтук айкашуулар англис тилинде бир топ таралган. Ал эми кыргыз тилинде да белгисиз ат атооч катары *эмнени?* компоненти аркылуу *аны-* ат атоочу сүйлөмдө багыныңкы элемент катары толуктоочтук айкашууну жаратат.

Демек, тил илиминде валенттүүлүк түшүнүгүн аныктоодо семантикалык деңгээлге өзгөчө басым жасалат. Окумуштуу Л.Геньердин синтаксистик структурада ээни ядро катары карап, ээ менен толуктоочко гана *актанттык* статусту ыйгаруу менен, калган мүчөлөрдү *сирконстанттар* деген ойлору кийинчерээк окумуштуулар тарабынан кайрадан изилденип, окумуштуу В.В.Бурлакованын ою Л.Геньердин теориясынан айырмаланып, семантикалык мазмунуна карай синтаксистик структурада баяндооч өзүнүн компоненттерин өзүнүн валенттүүлүк даражасына карай аныктайт деп эсептеген.

Изилдөөнүн жыйынтыгы катары, биз салыштырылып жаткан тектеш эмес англис жана кыргыз тилдеринде бирдей эле этиш ядро катары семантикалык мазмунуна карай өзүнүн валенттүүлүк тобун аныктайт. Бирок синтаксистик деңгээлде этиштин валенттүүлүк группасы эксплициттик мүнөзгө ээ болуу менен ачык байкалбайт жана кээ бирлери имплициттик түрдө көмүскөдө калат. Ошондуктан биз синтаксистик структурада этиштин айкашуучу компоненттеринин саны дайыма бирдей санда, туруктуу эмес, алардын саны семантикалык валенттүүлүккө көз каранды экендигин белгилейбиз. Салыштырылып жаткан эки тилде тең этиштик сөз айкаштарынын багындыруучу компоненти катары этиш семантикалык валенттүүлүгүнө карай өзүнүн компоненттерин аныктоо менен, кыргыз тилдеринде *башкаруу, ыкташуу, кыйышуу жана жандоочтук*, ал эми англис тилинде аналитикалык тил катары негизинен *ыкташуу* жана аз санда

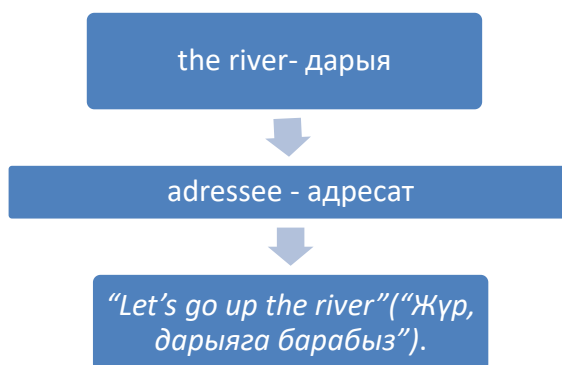
башкаруу синтаксисттик жолдору менен айкашат. Алардын арасынан этиштин кээ бир компоненттери жогоруда анализдегендей күчтүү, ал эми калгандары алсыз ролду аткарышат.

Этиштик сөз айкаштарындагы пресуппозиция кубулушу

Азыркы лингвистикада тилдик бирдиктердин семантикалык мүнөзүн анализдөө бул пресуппозиция түшүнүгүн изилдеп үйрөнүүгө алып келет. *Пресуппозиция* термини тил илимине англис тилинин - *presupposition (Noun)* – (*предположение*) алдын ала билүүнү (*божомолдоону*) билдирген зат атоочунан келип кирген [218, 581-б.].

Пресуппозиция сүйлөмдө логикалык жактан негизделген белгилүү бир шарттарды билдирет. Пресуппозиция теориясы логикалык валенттүүлүктүн таасири астында ишке ашат.

Жогорку тилдик кубулушту англис жана кыргыз тилдериндеги кыймыл этиштеринин мисалында талдоого алсак, анда биз этиштин семантикалык мазмунун жана логикалык валенттүүлүгүн негиз кылып алабыз. Мисалы, англис тилинде: 1) *Let's go home!* – (Жүр үйгө кеттик!) (Каалоо-тилек ыңгай). Эгерде алардын үйү жок болсо же үйгө чогуу барууга адам болбосо, анда пресуппозиция болууга шарт жаралмак эмес. Мисалы, *George said: "Let's go up the river"* (“Жүр, дарыяга барабыз”) [239, 22-б.]. Эгерде дарыя болбосо жана ал дарыяга барууга адам болбосо бул учурда пресуппозиция кубулушу пайда болмок эмес. Пресуппозиция кубулушу төмөнкү схемада берилет. Мисалы,

Салыштырылып жактан эки тилде тең жогорку мисалда берилгендей эгерде *дарыя* объект – адресат катары болбогонунда, анда этиштик сөз айкашы түзүлбөстөн жана сүйлөм да жаратылмак эмес.

Кыргыз тилинде да англис тили сыяктуу сүйлөмдө пресуппозициялык кызматты аткарган объект жана субъекттер кездешет. *Атты мин!* (*Ride the horse*) – Эгерде ат (объект) жана аны мине турган адам (субъект) бар болуу менен шарт түзүлбөсө, анда *атты минүү – to ride a horse* этиштик сөз айкашы жана сүйлөм жаратылмак эмес.

Бул мисалда ат (объект) жана аны минүүчү адам (субъект) этиштик сөз айкашынын жана сүйлөмдүн пресуппозициясы боло алат. Ошентип, салыштырылып жаткан тектеш эмес англис жана кыргыз тилинин экөөндө тең сөздүн семантикалык мазмунун аныктоо үчүн анын компоненттерине гана таянуу жетиштүү деген жыйынтыкка келүүгө болбойт. Так семантикалык сүрөттөө бул пресуппозицияны айырмалоо жана аны өзүнүн маанисинен чектөөнү да талап кылат.

Жыйынтыктап айтканда, эки тилде бирдей эле *объект* жана *субъект* кыймыл-аракеттин жаралуусу үчүн пресуппозициялык кызматты аткарат жана этиштик сөз айкаштарын жасоодо да бул кубулуштун ролу бар. Себеби этиш ээни семантикалык-логикалык валенттүүлүгүнө карай өзү аныктайт да, сүйлөмдө логикалык жактан кыймылды жаратуучу объект менен субъект бири-бирин толуктап келип, этиштик сөз айкаштары сүйлөмдү пайда кылат.

Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарындагы этиштердин комбинаторикалык бөтөнчөлүктөрү

Тил илиминде багыныңкы топторду уюштурган сөздөрдүн морфологиялык классынын комбинаторикасы айкашуунун эки тиби менен берилет: 1) ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөрдүн комбинациясы;

2) бир класстагы сөздөрдүн биригиши же болбосо *автокомбинаторика*. Этиштердин автокомбинаторика кубулушу англис тилинде V+V (*Этиш+Этиш*) аркылуу ишке ашат. Мисалы, *to go to help* – жардам бергени баруу, *to slow down to stop* – токтотууга басаңдатуу, *to hurry to go* – кетүүгө шашуу. Ал эми кыргыз тилинде бул лингвистикалык кубулуш *этиштик уңгулуу татаал этиштер* аркылуу берилет. Мисалы, *келип кет, чуркап жет, качып кет* ж.б.

Багыныңкы топтогу айкашууларга көбүнчө ар түрдүү топтогу сөз айкаштары кирет. Англис тилинде этиш менен тактооч айкашат. *Verb+Adverb: to go slowly*, (акырын баруу), *to ride purposefully* (атайылап айдоо), *to fly suddenly* – күтүүсүздөн учуу) ж.б. Ошондой эле, тактооч менен кыймыл-аракеттин мүнөзүн көрсөтүп турган айкашуу бул сөздөрдүн морфологиялык классы катары жардамчы этиштер мындай типтеги айкашууга ээ болбогондуктан, толук маанилүү этиштин көрсөткүчү катары кызмат кылат. Мисалы, *to fly suddenly* – кокусунан учуу). Бул мисалда *fly suddenly* (кокусунан учушту) сөз айкашында, тактооч *suddenly*, *fly* этишинин оң тарабында туруп, кыймыл-аракеттин мүнөзүн көрсөтүп турат. Мындай айкашуунун курамындагы сөздөр этиштик топтогу сөз айкашында бышыктоочтук-синтаксистик мамиленин пайда болуусун билдирет. Кыргыз тилинде мисалы, *атайылап жүгүрүү* – *to run deliberately*.

Ал эми V+ N (*Этиш +Зат атооч*) морфологиялык курамындагы топто болсо башка структуралар сыяктуу эле 2 типтеги мамиле байкалат: эгердеэтиш толук маанилүү сөздөрдүн тобуна кирсе, анда ал курамда *толуктоочтук мамиле* пайда болот. Мисалы, *to ride a horse*– атты минүү, *to ride the car*– машинаны айдоо. Бул мисалда этиш *to ride* толук маанилүү этиш болгондуктан, зат атооч *a horse/the car* менен айкашып, зат атооч кыймыл-аракетке толуктоо маанисин берүү менен толуктоочтук мамилени жаратат.

Салыштырылып жаткан тилде болсо бул айкашуу багыныңкы түгөйү тактоочтон болгон этиштик сөз айкаштары менен берилет. Негизинен эки

тилде бирдей эле тактоочтор кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын көрсөтүп, морфологиялык жактан өзгөрбөйт.

Тактоочтор өзүнүн лексикалык-семантикалык өзгөчөлүгүнө карай этиштик сөз айкаштарынын уюшулушуна активдүү катышуу аркылуу багындыруучу түгөйү менен ыкташуу жолу аркылуу айкашат.

Мындай структурадагы сөз айкаштары, жалпысынан, бышыктоочтук катышты билдирип, мезгилдик, орундук, сыпаттык, сан-өлчөм, себеп, максат маанилерин туюндурат. Мисалы, багыныңкы түгөйү мезгил тактоочтон: (*to run from morning till night* (керээли кечке чуркоо)); орун, сын-сыпат тактоочтордон: *to run fast* (тез жүгүрүү), *to walk slowly* (жай жүрүү), *to walk calmly* (акырын басуу), сан-өлчөм тактоочтордон: (*to run very much*) көп чуркоо, кыймыл-аракеттин болуш себебин, максатын билдирет: *to crawl hopelessly* – айласыздан сойлоо. *Тигине, алдыда Жамийла жеңем кетип бара жатат* [234, 39-б.]. Сүйлөмдө *алдыда* – орун тактооч+кетип бара жатат. Англис тилиндеги которулган вариантында: *There was Jamila ahead of me* [237, 36-б.]. Демек, салыштырылып жаткан эки тилде тең эле тактоочтордун комбинаторикалык мүнөзү активдүү, өзгөчө этиштик сөз айкаштарын жасоодо бул көрүнүш ачык байкалат.

Англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштериндеги **автокомбинаторика** кубулушунунун жаратылышы да тил илиминдеги актуалдуу маселелерден болуп эсептелет.

Сөз түркүмдөрүнүн **автокомбинаторикасы** жөнүндө алгач англис тилин изилдөөчүлөрдүн бири В.В.Бурлакова тарабынан 1984-жылдары гана термин катары киргизиле башталган [35, 15-б.]. Бул жылдарга чейин англис тилинде сөз түркүмдөрүнүн автокомбинаторикасы сөздөрдүн өзүнчө классы катары каралып келген.

Англис тилинде зат атооч сыяктуу эле этиш да автокомбинаторика мүмкүнчүлүгүнө ээ. Бирок англис тилинде лингвисттер белгилегендей бардык эле этиштер бири-бири менен айкаша албагандыктан жана этиштик структураны түзгөн мамиле эки гана типте: *толуктоочтук же*

бышыктоочтук болгондуктан, этиштин автокомбинаторика жөндөмдүүлүгү зат атоочторго караганда чектелүү. Толуктоочтук мамиленин негизинде айкашуу жөндөмдүүлүгүнө саналуу гана сандагы толук маанилүү – *катенатив* деген атка ээ болгон этиштердин тобу кирет [35, 50-б.]. Мисалы, *try to start to run* (чуркоону баштоого аракет кылуу), *to try to begin to speed up* (ылдамдатууну баштоого аракет жасоо), *to decide to start to walk* (басууну баштоону чечүү), 1) *to decide to stop to fly* (учууну токтотууну чечүү), *to decide to begin to run*. (чуркоону баштоону чечүү), *to try to run away* (качууга аракеттенүү), *to want to ride a car* (машина айдоону жактыруу). *Do you want to go to all of them? (Сен алардын баарынын баруусун каалайсыңбы?)* [239,169-б.]. *I wanted to run* (Мен чуркагым келди).

Жогорку 1-мисалда *decided* толук маанилүү этиши, калган *to stop, to fly* инфинитив формасындагы этиштери менен айкашуу аркылуу этиштердин арасында бири-бири менен *автокомбинаторика* кубулушу байкалат. Ал кубулуш англис тилинде *V+V* ал эми кыргыз тилинде *V+V* структуралары менен жасалат. Ал эми кийинки мисалдарда да биринчи этиштер *to decide, to try, to want* толук маанилүү этиштер, *to begin. to run, to ride* – толук маанилүү этиштин инфинитив формасында колдонулуп, автокомбинаторика эрежесинин негизинде бир нече этиштер бири-бири менен айкашат. Мисалы, *Martin Eden didn't go out to hunt for a job in the morning* – Мартин Иден иш издегени эртең менен барган жок [238, 198-б.]. Жогорку мисалда *didn't go out (go-бар)* этишинин өткөн чактагы таңгыч формасы, инфинитив *to hunt* (изде) этиши менен айкашуунун негизинде автокомбинаторика кубулушу жүрөт. Ал эми кыргыз тилинде да мындай этиштердин тобу байкалат. Мисалы, *жүгүрүүнү баштоого аракет жасоо* – *to try to begin to run*, *учууга аракет кылууну чечүү* – *to try to fly*, *басууну улантууга белсенүү* – *to dare to continue to walk*. Мисалы, *Жамийла нары жакта иштеп жаткан келиндерге жүгүрүп кетип, алар менен бир нерселерди тамашалаша айтышып, кубалашып да кетиптир* [235, 204-б.]. Автокомбинаторика жараткан этиштер - *айтышып, кубалашып кетиптир*. Кыргыз тилинде этиштердин автокомбинаторика

кубулушу *этиштик уңулуу татаал этиштер* деп берилет. Синтаксистик жол менен жасалган татаал этиштердин басымдуу көпчүлүгүнүн эки компоненти тең этиш сөздөрдөн болот.

Жогорку мисалдарды англис тилиндеги Фаинна Глаголеванынын варианты боюнча котормолорду салыштырып көрсөк, этиштик сөз айкаштарынын которулуусу жана аны берүү жолдорунда айырмачылыктар байкалат. Мисалы, *Жамийла нары жакта иштеп жаткан келиндерге жүгүрүп кетип, алар менен бир нерселерди тамашалаша айтышып, кубалашып да кетиптир* [235, 204-б.]. *While I was turning the horses, Jamila ran off to a group of women, and I could hear their happy, ringing voices* [237, 25-б.]. Котормодогу кыргыз тилиндеги *тамашалаша айтышуу, кубалашып да кетиптир* деген этиштик комбинаториканы автор англис тилинде сөзмө-сөз которбостон, чыгарманын негизги идеясын, максатын, оюн, мазмунун туура жеткирүү максатында *тамашалаша айтышып* деген автокомбинаторикага ээ болгон этиштик сөз айкашын *could hear their happy, ringing voices* – алардын бактылуу, шыңкылдаган үндөрүн уга алдым деген этиштин бышыктоочтук катыштагы сын атоочтор менен айкашкан этиштик сөз айкаштары аркылуу интерпретациялоого жетишкен.

Бул сүйлөмдү которууда да автор чыгармадагы параграфтын негизги берейин деген идеясын так жана көркөм интерпретациялоо максатында этиштик сөз айкаштарын сын атоочтор аркылуу сүрөттөп берген деп эсептейбиз. Ошондой эле грамматикалык жана синтаксистик жактан кыргыз тилиндеги сөздөрдүн сүйлөмдөгү ордунун эркиндиги да бул котормодогу өзгөчөлүктөргө өз таасирин тийгизбей койбойт.

Анализдерде байкалгандай салыштырылып жаткан эки тилде бирдей эле ылдамдыкты билдирген этиштердин да **этиштик автокомбинаторикасы** бар жана алар кеңири колдонулат.

Субституция (англис тилиндеги сөздөн келип кирген - *to substitute* – алмаштыруу, кайра коюштуруу) [218, 735-б.] *ыкмасы* азыркы лингвистикада кеңири таанылган жана көптөгөн тил изилдөөчүлөрдүн колдоосуна ээ.

Ошондуктан субституция ыкмасынын жардамы менен этиштик элементтерди катенативдик толуктоочтук структурада кароо ишенимдүү жана лингвистиканын көңүл чордонундагы тил маселелердин бири экендиги талашсыз.

Этиштик чынжырчалардын түзүлүшү белгилүү чектөөлөргө ээ: биринчиден, этиштик комбинаторикада, алгачкы этиш гана өздүк формага ээ болуп, (*finite forms*), ал эми калгандары болсо өздүк формага ээ эмес (*non-finite forms*). Экинчиден, бардык өздүк эмес этиштер (*non-finite forms*) этиштик чынжырчанын мүчөсүнүн функциясын аткара албайт. Этиштик комбинаторикада негизги айкашуу ролун көбүнчө этиштин 3-формасы, *Атоочтук II, Participle II (PII)* түзөт. Себеби бул форманын айрыкча эркин функциясында адъективдик касиети күчтүү болуп эсептелет. Этиштин 3-формасынын (*АтоочтукII, ParticipleII*) этиштик касиеттери (*PII*) этиштин аналитикалык формадагы курамга кирүү менен перфектик (бүткөн чак) чакты же пассивдүү ыңгайда чагылдырганда ачык көрүнүп турат. Мисалы, *But he had never ran away* [239, 199-б.]. Мисалда белгиленгендей биринчи этиш *had* өздүк формадагы, ал эми кийинки этиш *ran* өздүк эмес этиштердин тобуна тиешелүү болуу менен, этиштин перфектик чагын көрсөтүп турат. Ал эми калганы өз алдынчалык функцияда колдонууда, комбинаторика планында жана синтактикалык функциясы боюнча да этиштин 3-формасы, *Participle II (PII)* сын атоочтук ролду аткарат. Ошондуктан англис тилинде этиштин 3-формасы, *ParticipleII (PII)* катенативдик түзүлүштөгү этиштик звенонун мүчөсү болуп сейрек кездешет. Ал эми этиштин 3-формасы, *Participle II (PII)* эч кандай автокомбинаторикалык мүнөзгө ээ эмес, ал эми этиштин 3-формасы, *Participle II+этиштин 3-формасы, Participle II (PII + PII)* айкашуусун багындыруучу мүнөздө такыр кездештирүүгө болбойт.

Ошентип, англис тилинде автокомбинаторика этиштин кээ бир гана формаларына тиешелүү деп айта алабыз. Англис тилинде *субординативдик* топту жасоо менен (*инфинитив*) этиштин баштапкы формасы гана бири-бири менен айкаша алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Ал эми этиштин өздүк формасынын 3-формасы болгон *Participle II* да мындай касиеттерге ээ эмес. Этиштин автокомбинаторикасы инфинитивден сырткары этиштин ар түрдүү формаларынын негизинде жасалат. Мисалы, *We tried to get away from it at Marlow* – Биз андан Марлоудо эле кутулууга аракет кылдык [239, 48-б.].

Жогорку мисалдагы этиштин *инфинитив* (этиштин баштапкы формасы) *to get* – ал жана этиштин өздүк формасынын 3-формасы болгон *Participle II tried* – аракет кылуу этиштери автокомбинаторика мүнөзүнө ээ.

Этиштердин автокомбинаторика маселеси кыргыз тилинде *этиштик уңгулуу татаал этиштер* деп берилет. Себеби англис тилинен айырмаланып кыргыз тилиндеги этиштердин инфинитив формасы жок. Синтаксистик жол менен жасалган татаал этиштер басымдуу көпчүлүгүнүн эки компоненти тең этиш сөздөрдөн болот. Мындай этиштер бири-бири менен чакчылдын – *ын*, – *а/-й*, – *ганы* формалары аркылуу байланышып, бирдиктүү татаал кыймылды атап көрсөтөт. Кыргыз тил илиминде англис тили сыяктуу этиш уңгулуу татаал этиштерде да биринчи компоненти негизги лексикалык маанини билдирет, ал эми экинчи компоненти ага ар түрдүү кошумча маани берет же экөө биригип келип, татаал кыймыл-аракетти билдирип, жардамчы этиштик милдетти аткарат. Мисалы, *чуркап жиберди* дегенде кыймыл-аракеттик негизги маанини чакчыл формадагы *чуркап* деген биринчи компонентти билдирип турса, экинчи компоненти болсо өзүнүн *жиберди* деген баштагы лексикалык маанисинен ажырап, *чуркап* кыймыл-аракетинин толук иштелип бүткөндүгүн билдирип, ага грамматикалык кошумча маани берип турат. Мисалы, *учуп кетти*. Бул сүйлөмдө *кетти* негизги маанисинен ажырап учуу этишинин кыймыл-аракетинин бүткөндүгүн билдирип турат. *Келип жүрөт*. Мында *жүр* этишинин баштагы лексикалык мааниси начарлап, биринчи компоненти кыймыл-аракеттин үзгүлтүк менен көптөн бери болуп келе жаткандыгын билдирет. Ал эми тең маанилүү эки этиштин айкашынан уюшулган этиштерди алып карасак, алардын компоненттери өз-өзүнчө түшүнүктү билдирбейт, тескерисинче маанилери биригип келип, бирдиктүү

бир татаал кыймыл-аракетти туюндуруп турат. Мисалы, *чуркап кел, жөнөп кет, учуп кет* ж.б. ... *Жамийланын бети албыра түшүп, ал аны демин токтомо албай, шашылып окуй баштайт* [235, 205-б.]. *She scanned the lines greedily, but as she read on, her shoulders sagged and the fire slowly drained from her cheeks* [237, 27-б.]. Демек, ушул сыяктуу татаал этиштердин структуралык жана семантикалык жактан уюшулушунда анын ар бир компоненти бирдей деңгээлде катышат. Мындай структурадагы этиштердин маани жактан татаал экендигин төмөнкү мисалдардан байкасак болот. Мисалы, *мин-минип жүр, ылдамда-ылдамдап жүр*.

Жыйынтыктап айтканда, англис тилиндеги ылдамдыкты билдирген этиштер сыяктуу эле кыргыз тилинде да андай топтогу этиштер автокомбинаторикага ээ экендигин байкадык. Кыргыз тилиндеги этиштик уңгулуу татаал этиштер англис тилиндеги этиштердин автокомбинаторикасынын эквиваленти болуп эсептелет.

Жогорку айтылган ойлорду эске алып, биз англис тилинде сөздөрдүн комбинаторика принциптерин толук түшүнүү үчүн сөздөрдүн формалдуу белгилерине гана көңүл бурбастан, алардын кандай класстарга жана майда классчаларга бөлүнүшүн, ошол топтогу сөздөрдүн семантикасына да көңүл буруу керектигин белгилейбиз.

Азыркы лингвистикада семантика ар түрдүү типтеги маанилердин топтому катары белгилүү. Алар көбүнчө сыпаттама жана экспрессивдик мааниге ээ. Сөздөрдүн айкашуу принциптерине грамматикалык уюшулган топтордо анализ жүргүзүү үчүн алгач алардын сыпаттама маанисине көңүл буруу зарыл.

3.2 Этиштик сөз айкаштарындагы ылдамдыкты билдирүүчү этиштердин багыныңкы структурадагы айкашуу касиеттери

Этиш көпчүлүккө белгилүү болгондой эле эки типтеги багыныңкы элементтерди – *толуктооч жана бышыктоочторду* багындыруучу болуп кызмат аткарат. Бирок азыркы лингвистикада *валенттүүлүк теориясы* бул

боюнча башкача көз карашты берет. Ушул теорияга ылайык “вербо-борбордук” өзгөчөлүк боюнча этиштик структуранын борборунда этиш туруу менен, ага толуктооч, бышыктооч гана көз каранды болбостон, ээ да багыныңкы элементтердин катарын да толуктай алат деген пикир басымдуулук кылат. Бул көз карашты жактоочу окумуштуулар Л.Теньер жана В.В.Бурлаковалар, этиш өзү ээнин, толуктоочтун жана кээ бир учурларда бышыктоочтун тибин билдирип турат деп белгилешет [35, 56-б.].

Жогоруда аты аталган окумуштуулардын көз карашына таянуу менен азыркы англис тилинде этиштин инфинитив формасы өзүнчө компоненти жок кепте колдонулбагандыгын далилдейбиз. Ошол эле учурда англис тилинде өзүнчө нөлдүк формада колдонулган, буйрук ыңгай формасында берилген этиштердин инфинитив формалары эч бир элементсиз эле сүйлөмдү түзөөрүн байкоого болот. Бирок мындай учурда эч кандай синтаксистик сөз айкашуу кубулушун байкоого болбойт. Мисалы, *Stop! – Токто!, Run!–Чурка!* ж.б.

Жалпы эле этиштер, анын ичинен жогорку топтун этиштери менен негизинен нөлдүк элементтер салыштырылып жаткан эки тилде тең жок, бирок ыңгай формада туруу менен, кээ бир этиштердин эч бир башка компонентти талап кылбай, сүйлөмдө колдонулушу салыштырылып жаткан тилдерде кездешет.

Валенттүүлүк тобунун санына карай ылдамдыкты билдирген этиштер бир нече топторго бөлүнүү менен, сүйлөмдө этиштик сөз айкаштарын уюштурат. *Нөл компоненттүү этиштик сөз айкаштары* - мындай этиштер эч бир элементти талап кылбайт. Ылдамдыкты билдирген этиштердин кээ бирлери менен гана англис жана кыргыз тилдеринде нөлдүк формадагы, буйрук ыңгай түрүндөгү сүйлөмдөрдө кездешет. Мисалы, *Go! (жөнө!), Slow down! (акырындат!).*

Бир компоненттүү этиштик сөз айкаштары мааниси боюнча жалгыз эле катышуучуну – *агентти* (зат атоочту) талап кылат жана өтпөс этиштерге кирет. Мисалы, *run, sleep: The bird flies (Чымчык учат). He runs (Ал чуркайт).*

Ал эми эки компоненттүү этиштик сөз айкаштары өзүнүн маани, мазмунуна карай курамында эки катышуучуну талап кылган этиштер кирет. Мисалы, *I rode the horse* (Мен атты миндим). *We speeded up the car* (Биз машинаны ылдамдаттык).

Үч компоненттүү этиштик сөз айкаштары өзүнүн тобунда 3 элементти камтыйт. Мисалы, *I went home suddenly* (Мен кокусунан үйгө кеттим).

Көп компоненттүү этиштик сөз айкаштары: *He rides a horse in the yard every morning* (Ал ар күнү короодо ат минет).

Англис тилинде эки компоненттүү этиштик сөз айкаштарын анализге алсак, кээде татаал этиштердин формасын байкоого болот. Мисалы, *He is running* (Ал чуркап бара жатат) деген сүйлөмдө *running* этиши *is* жардамчы этишинин көмөгү менен татаал баяндоочту берет да, кыргыз тилинде да сүйлөмдөрдө жана сөз айкаштарында *чуркап бара жатат* деген татаал этиш менен белгиленет. Эки компоненттүү этиштик сөз айкаштары салыштырылып жаткан тилдерде бирдей эле көрүнүштө экендиги байкалат. Үч компоненттүү этиштик сөз айкаштарын алсак анда эки тилде этиштердин субкатегоризациясы окшош эле кубулушка ээ..

Салыштырылып жаткан тилдердеги этиштердин валенттүүлүгүнө карай сүйлөмдөгү элементтеринин саны боюнча анализдеп көрсөк, кыргыз тилинде да англис тили сыяктуу бир орундуу этиштер өтө аз санда, эки, үч элементтүү этиштик сөз айкаштары көбүрөөк жана төрт, беш компоненттүү этиштик сөз айкаштары көп санда кездешээрин, ал эми андан да көп компоненттүү этиштер аз санда колдонууга ээ экендигин байкоого болот. Мисалы, англис тилинде:

1) бир компоненттүү этиштик сөз айкаштары: *We ran* (Биз качтык) [239, 10-б.].

2) эки компоненттүү этиштик сөз айкаштары: *Carrie walked alone* (Кери жалгыз басты) [240, 94-б.].

3) үч компоненттүү этиштик сөз айкаштары: *I went home alone* (Мен үйгө жалгыз бардым)

4) төрт компоненттүү этиштик сөз айкаштары: *We went home together by bus* (Биз үйгө машинада чогуу бардык).

5) беш компоненттүү этиштик сөз айкаштары: *We immediately went to the village together yesterday* (Биз кечээ дароо чогуу айылга кеттик).

Көп компоненттүү этиштик сөз айкаштары: *Martin went back to his Pearl-Diving by his car* (Мартин өзүнүн Пөл-Дайвингине кайтып кетти) [238, 89-б.].

They walked north on Wabash to Adams Street and then west (Алар түндүккө Вабаштан Адам көчөсүн, андан кийин батышка карай басышты). *Now she walked quite aimlessly for a time* (Ал азыр бир саамга дейре такыр максатсыз жүрүп отурду)[240, 42-б.].

Кыргыз тилинде: 1) бир компоненттүү этиштик сөз айкаштары: 1) Ал жөнөдү. Биз чуркадык.

2) эки компоненттүү этиштик сөз айкаштары: Чотон тышка жөнөдү [236, 76-б.]. Момун эшикке чыкты [236, 233-б.]. Биз тоого жөнөдүк.

3) үч компоненттүү этиштик сөз айкаштары: Шарапат унчукпай тамга кетти [236, 251-б.]. Мен үйгө тез жөнөдүм.

4) төрт компоненттүү этиштик сөз айкаштары: Мен көп кечикпей окууга жөнөдүм [234, 109-б.].

5) беш компоненттүү этиштик сөз айкаштары: Ал айылга достору менен шашып жөө жөнөдү.

Көп компоненттүү этиштик сөз айкаштары: Туш тарабын ит камаган карышкырдай оозун ачып, кайсактап, тегерене чуркады [236, 251-б.].

Жогоруда биз белгилегендей, этиштик сөз айкаштарын окуп үйрөнүүдө бардык эле компоненттер эксплициттик мүнөзгө ээ болбогондуктан этиштерди компоненттеринин санына карай субкатегоризациялоого болбойт.

Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарындагы кыймыл этиштер өздөрүнүн валенттүүлүгүнө карай сүйлөмдөгү

компоненттеринин санын аныктайт. Кыргыз тилинде да англис тили сыяктуу бир компоненттүү этиштер өтө аз санда, эки, үч компоненттүү этиштик сөз айкаштары көбүрөөк жана төрт, беш компоненттүү этиштер көп санда кездешерин, ал эми андан да көп компоненттүү этиштер аз санда колдонууга ээ экендигин далилденди. Демек, бир этишке көз каранды болгон компоненттердин саны көбөйгөн сайын аларды жасоонун морфологиялык жолу тарыйт, ал эми багыныңкы сөздөрдүн саны азайган сайын этиштин багыныңкы структурасынын жасалуусун кыйындатат. Мисалы, багыныңкы бөлүгү татаал толуктооч болгон этиштик ядро башка багыныңкы компонентти кабыл албайт. Мисалы, *He hurried him to go* – *Ал аны үйгө кетүүгө шаштырды.*

3.3. Ылдамдыкты билдирген этиштердин семантикалык - синтаксистик комбинатордук касиеттери

3.3.1. Нөлдүк айкашуу. V (этиш) модели

Англис тилиндеги багыныңкы байланыштагы сөз айкаштарын төмөндөгүдөй белгилерине жана мамилелерине: 1) синтаксисттик мамилелеринин мүнөзүнө – атрибутивдик, объекттик, адвербиалдык; 2) синтаксисттик мамилелердин айкашуу жолдоруна – ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу; 3) багыныңкы элементтин ядрого карай жайгашуу ордуна карай талдайбыз жана аны кыргыз тили менен салыштырабыз.

Англис жана кыргыз тилдеринде бирдей этиштик сөз айкаштары компоненттеринин маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай *адвербиалдык* жана *объектилик* катышты билдирет.

Салыштырылып жаткан эки тилде тең *объектилик катыштагы этиштик сөз айкашы* багыныңкы компоненти конкреттүү предметтерден, кээде абстрактуу маанидеги сөздөрдөн, ал эми *негизги компонент – ядро* катары түрдүү семантикалык мааниге жана валенттүүлүккө ээ болгон этиштерден турат. Кыргыз тилинде *зат атооч+этиш* моделиндеги багындыруучу компоненти *чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтон* жана негизги сөз *этиш* болгон сөздөр маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай толуктоочтук жана бышыктоочтук этиштик сөз айкаштарын билдирет.

Кыргыз тилинен айырмаланып, англис тилиндеги этиштердин *нөлдүк айкашуусу* да бар. Бирок ал комбинаторика англис тилинде аба ырайындагы өзгөрүүлөрдү туюндурган этиштер менен сейрек кездешет.

Азыркы лингвистикада нөлдүк түшүнүк жалпы бир аныктамага эмес, ар түрдүү көз караштагы талкууга ээ. Бирок бул элементти математикалык принципке таянуу менен лингвистикада да нөл нерсенин ордун жана анын бош эмес экенин же алмаштыра албастыгын билдирген бөлүкчө деп кароого болот. Мисалы, математикада 105 деген сандагы нөлдү эч кандай цифра алмаштыра албайт. Ал эми лингвистикалык структурада дагы мындай аналогиялык көрүнүш байкалат.

Белгилүү француз окумуштуусу Л.Теньердин жана анын жолун улантуучулардын концепциясы боюнча, этиш тизмектеги багыныңкы компоненттерди гана эмес, ал ээни да багындырып турат. Ошондой эле англис окумуштуусу Д.Аллертон (1996) жана англис, орус жана кыргыз тилдериндеги валенттүүлүк маселесин изилдеген Ч.К.Найманова (2004) да тилдеги этиштин валенттүүлүгүн алардын курамына карай нөл валенттүү же аваленттүү, бир, эки жана үч валенттүү деп топторго бөлүштүргөн. Алардын пикиринде англис тилинде аба ырайындагы өзгөрүүлөрдү туюндурган этиштердин тобуна нөлдүк айкашуу тиешелүү. Мисалы, *It rains (It is raining)*-Жамгыр жаайт. (Жамгыр жаап жатат). Бул тилдик кубулушту **Verb (этиш) модели** менен берген жана мындай валенттүүлүк орус тилинде туура келеерин Мисалы, *Светаёт* (Таң кылайды). *Вечерело* (Күүгүм кирди) деп берилгендигине Ч.К.Найманова токтолгон [99, 146-б.] .

Англис тилиндеги этиштерде нөл валенттүүлүк жок, бирок жаратылыштагы кубулуштарды туюндурган кээ-бир этиштердин тобу менен нөл валенттүүлүк бар деген окумуштуулардын оюн улантуу үчүн теренирээк талдап көрсөк, мисалы, англис тилинде: *It is snowing* (Кар жаап жатат). Мында нөл валенттүүлүктүн уюшулушунун себептери болуп:

1. *to snow* – жаа этиши аба ырайынын өзгөрүүсүн туюндурган этиштердин тобунан болгондугу;

2. англис тилинде кыргыз тилинен айырмаланып, *It* (ал) ат атоочу жана инфинитив *to be* (бол) толук маани бербеген жардамчы этишинин *is* (бол) формасынын жардамы менен түзүлгөн жаксыз сүйлөмдөрдүн англис тилинде бар экендигин далил катары белгилейбиз жана ишибизде мындай айкашууну *Verb/Этими* модели деп колдонобуз.

Англис тилинде этиштин инфинитив формасы бардык ыңгайда тең ээни талап кылгандыктан, ал кепте ээсиз колдонулбайт. Бирок, англис тилинде жалгыз гана этиштин буйрук ыңгайындагы инфинитивдик формадагы этиштердин тобунда гана нөлдүк айкашуу англис тилинде байкалат. Мисалы, *Go! – Бар! Close! – Ач! Stop! – Токто!* Мындай конструкцияда ээнин милдетин эч бир тилдик элемент алмаштыра албайт, ал нөл бойдон калат.

Этиштик формалар өзүн аныктап турган сөздөн ажыраган учурда семантикалык жактан жарды болуу менен бирге, мааниси жок топту жаратып калат. Мисалы, *to go* (бар), *to run* (чурка) этиштерин өзүнчө алып карасак, алар эч кандай маанини бере албайт да, компоненттерин издөө менен өзүнүн синтаксистик курамын түзүүгө аракет кылат. Ал эми сүйлөмдүн буйрук ыңгайдагы формасында лексикалык мааниге ээ. Мисалы, *Go! – Жөнө! Run! – Чурка!*

Кыргыз тилинде аба ырайынын өзгөрүүсүн билдирген этиштер мисалы, *Жамгыр жаап жатат (Кар жаайт) - It is snowing (It snows)* деген сүйлөмдө этиштик сөз айкашы бир валенттүү, ал эми компоненттеринин санына карай талдаганда да эки орундуу болуп эсептелет. Эки тилде тең компоненттеринин санына карай эки орундуу, ал эми валенттүүлүгүнө карай англис тилинде нөл, ал эми кыргыз тилинде бир валенттүүлөрдүн тобуна киргенин байкадык. Кыргыз тилинде англис тили сыяктуу ылдамдыкты билдирген толук маанилүү этиштердин нөлдүк айкашуусу, негизинен жок, бирок кээ бир буйрук ыңгай формасында келген этиштер менен сүйлөмдүн тутумунда эмес, элементтеринин санына карай кеп агымында же контекстте байкалат. Бирок мындай учурда эч кандай синтаксистик сөз айкашуу кубулушун байкоого болбойт. Мисалы, *Жөнө!- Жүгүр! Ылдамдат! Жайлат!* ж.б. Кыргыз тилинде

дагы мындай процесс этиштин буйрук ыңгай категориясына карай жасалат. *Жүзүр!* [235, 219-б]. *Run!*[234, 40-б.].

Салыштырып жаткан эки тилдеги этиштин нөл валенттүүлүк теориясы боюнча этиштик сөз айкашынын деңгээлинде жогорку берилген мисалдар жана ойлорго карай талдасак, анда англис тилинде этиштин кээ бир белгилүү тобу менен ал валенттүүлүктүн түрү кездешет, ал эми кыргыз тилинде жок. Ошондой эле ал кубулуш англис тилинде байкалганы менен, эч кандай этиштик сөз айкашын уюштура албайт, себеби валенттүүлүгү жок. Демек, этиштин валенттүүлүк мүмкүнчүлүгү жок болгондон кийин, ал жерде валенттүүлүктүн натыйжасы катары эч кандай синтаксистик айкашуу процесси жүрбөйт.

Жыйынтыктап айтканда, ар бир эле кыймыл-аракет этиштик сөз айкаштарында жана сүйлөмдү жаратууда түрдүү айкашуулар менен берилет, бирок алардын конкреттүүлүгү этиштин семантикасынын өзгөчөлүгүнө карай гана айкындалбастан, сырткы лингвистикалык (морфологиялык, синтаксистик ж.б) касиеттерине да байланыштуу болот.

Жогорку айтылгандардын бардыгын эске алуу менен биз төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик, салыштырылып жаткан эки тилдеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин нөлдүк айкашуусу этишке сөз түркүмү катары эч кандай тиешеси жок, бирок англис тилинде кээ бир этиштин тобуна гана тиешелүү, ал эми кыргыз тилинде этиштин инфинитив формасы жок болгондуктан, мындай айкашуу жок. Ошол эле учурда изилдөөнүн жаңылыгы катары, англис тилинде андай өзгөчөлүктүн уюштурулуш себебин далилдей алдык жана этиштин белгилүү бир тобунунун ыңгай формасында берилген сүйлөмдөрдө сейрек кездешерин белгилейбиз.

3.3.2. Этиштик сөз айкаштарындагы объектилик айкашуу

Объекттик сөз айкаштары салыштырылып жаткан эки тилде тең багыныңкы объектик байланыштагы эки же үч элементтен турган негизги – ядро жана багыныңкы компоненттерден турат.

Англис тилинде объекттик мамилени уюштурууда төмөнкү конкреттүү ыкмалар кызмат кылат: 1) башкаруу, 2) ыкташуу, 3) этиштин валенттүүлүгү, 4) багыныңкы сөздүн ядрого карай түрдүү позицияда – препозиция же постпозиция болушу. Ал эми кыргыз тилинде этиштик сөз айкаштарында айкашуунун *башкаруу, ыкташуу жана кыйышуу* синтаксисттик жолдору бар.

Объектилик сөз айкаштарын жасоодо этиштин сүйлөмдө башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгүн түзгөн валенттүүлүк түшүнүгү негизги ролду аткарат. Жогорку бапта белгиленген этиштердин валенттүүлүк касиеттери: семантикалык, логикалык, синтаксисттик жана субъекттик валенттүүлүк (ээ), объекттик валенттүүлүк (1, 2 же 3төн ашык объекттер), предикативдик валенттүүлүк – ядро катары этиштин башка этиш менен айкаша алуу же изилдөөбүздөгү этиштин *автокомбинаторика* кубулушу жана татаал баяндоочту жасоо мүмкүнчүлүгү этиштик сөз айкаштарын жасоодо кызмат аткарат. Жогорку этиштин валенттүүлүк касиеттеринин арасынан объектилик сөз айкаштарында *объекттик жана предикативдик валенттүүлүк* негизги маанини ойнойт, себеби мындай валенттүүлүктөр сөз айкашынын курамына жана структурасына өз таасирин тийгизет.

Англис тилиндеги объекттик сөз айкашы негизги компонент – өтмө этишинин валенттүүлүгүнө карай эки же үч компоненттен турат. Эгерде этиш бир валенттүү болсо, анда объекттик сөз айкашы эки компоненттүү болот. Мисалы, *to get a letter – кам алуу*. Ал эми эки валенттүү этиш үч компоненттүү объекттик сөз айкашын жасайт. Мисалы, *Carrie sent him a letter* же *Carrie sent a letter to him – Кери ага кам жиберди*. Эгерде биз адресат – *him (ага)* же *to him* деген компонентти алып салсак, анда ойдун маанилик максатты билдирүүсү жоготууга учурайт.

Жогорку айтылган талдоолорго таянуу менен англис тилинде *объекттик сөз айкашын* багыныңкы байланыш аркылуу уюшулган объекттик синтаксисттик байланышына, башкаруу же ыкташуу жолдоруна, этиштин валенттүүлүгүнө, багыныңкы компоненттин негизги ядрого карай жайгашкан ордуна карай уюшулган эки же үч компоненттен турган сөз айкаштары деп

аныктама беребиз. Объектик айкашуунун бардык типтеринде салыштырылып жаткан эки тилде тең *өтмө этиш* кызмат кылат.

Салыштырылып жаткан эки тилде тең *объектилик катыштагы этиштик сөз айкашы* багыныңкы компоненти конкреттүү предметтерден, кээде абстрактуу маанидеги сөздөрдөн, ал эми *негизги компонент – ядро* катары түрдүү семантикалык мааниге жана валенттүүлүккө ээ болгон этиштерден турат. Кыргыз тилинде *зат атооч+этиш* моделиндеги багыныңкы компоненти *чыгыш жана жатыш жөндөмөлөрдөгү зат атоочтон же ат атоочтон* жана негизги сөз *этиш* болгон сөздөр маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай *толуктоочтук* жана *адвербиалдык* катыштагы этиштик сөз айкаштарын билдирет.

Кыргыз тилинде да жогорку моделдеги этиштик сөз айкаштарынын катышынын бири *объектилик айкашуу* болуп эсептелет. Изилдөө ишибизде мындай айкашуу салыштырылып жаткан эки тилде түрдүү моделдер менен берилет.

Англис тилинде *V+N (этиш+зат атооч)* структурасы кыргыз тилинде *N+V (зат атооч+этиш)* модели менен берилет. Мындай структурадагы этиштик сөз айкаштарынын биринчи компоненти англис тилинде ар түрдүү семантикалык топтогу этиштерден болсо, экинчи компоненти зат атоочтордон болот. Этиштин зат атооч менен гана айкашуусунда толуктоочтук жана бышыктоочтук катыштын болуусуна структуралык чектөө жок. Биз талдоого алган англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирген этиштердин бардыгы тең жогорку моделдерге ээ. Англис тилинде *V+ N (этиш+зат атооч)* модели активдүү ролду аткарат. Мисалы, *to go home – үйдөн кетүү, to move the furniture – эмеректи жылдыруу, to ride a horse – ат минүү.*

Англис тилинде жалпы жана таандык гана жөндөмөлөр болуп, алардын этиштик сөз айкашын уюштурууда эч кандай ролу болбогондуктан жогорку модель кыргыз тилинде компоненттери: негизгиси – *этиш*, ал эми багыныңкы - *чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтон* турган структура анын эквиваленти болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде англис тилинен айырмаланып, объектилик айкашуудагы сөз айкаштарынын жасалуу жолдору жөндөмөлөргө да көз каранды экендигин байкадык. Себеби флективдик тилдердин тобуна кирген англис тилинде эки гана жөндөмө жалпы (*common case*) жана таандык (*possessive case*) бар жана алардын сөз айкаштарын уюштурууда эч кандай таасири жок. Ал эми агглютинативдик кыргыз тилинде жөндөмөлөрдүн ролу этиштик сөз айкаштарын жасоодо чоң. Англис тилинен айырмаланып, жогорку кыргыз тилиндеги моделдин компоненттеринин саны бирдей, бирок алардын позициялары гана түрдүүчө экендигин байкоого болот.

Изилдөө ишибизде *V+N* (*этиш+зат атооч*) моделиндеги объектик айкашуу англис тилинде түрдүү синтаксисттик жолдор: *башкаруу* жана *ыкташуу*, ал эми кыргыз тилинде чыгыш жөндөмөдөгү предметтик маанидеги зат атооч жана негизги компоненти – ядро катары ар түрдүү семантикалык топтогу этиштер түзөт. Кыргыз тилинде мындай объектик айкашуу *башкаруу* синтаксисттик жолу менен берилет.

Салыштырылып жаткан эки тилде тең объектик сөз айкаштарынын негизги компоненти ядро катары өтмө этиштерден болгондуктан этиштердин валенттүүлүгүнө карай аларды биз бир нече топторго бөлүп карайбыз. Өтмө этиштин валенттүүлүгүнө карай биз аларды эгерде бир валенттүү этиш болсо, *жөнөкөй* жана эки же андан көп болсо *татаал объектик сөз айкашы* деп бөлүп карайбыз.

Жөнөкөй объектилик катыштагы этиштик сөз айкашы

Жөнөкөй объектилик катыштагы сөз айкашы этиштик сөз айкашындагы этишке багыныңкы кызмат көрсөткөн компоненттеринин морфологиялык жаратылышына жана жайгашуу ордуларына карай бир нече моделдер аркылуу анализденет.

I. V+ Pr (Э+Ат.ат) модели башкаруу жолу аркылуу

Жогорудагы моделдеги этиштик сөз айкаштарынын ядро катары этиштен жана багыныңкы компоненти англис тилиндеги жалпы жөндөмөдө (*common case*) турган өздүк ат атоочтон турат. Багыныңкы компонентинин

морфологиялык жаратылышына жана объекттик башкаруусуна карай биз англис тилинде **V+Pr тике объекттик башкаруу** менен айкашкан (**Э+Ат.ат**) моделин анализдейбиз.

V+ Pr (Э+Ат.ат) модели тике объекттик башкаруу менен

Этиштик объекттик сөз айкашын англис тилинде *at атоочтун жактама формасы* гана уюштурат. Мисалы, *to ask her* – андан суроо, *to answer him* – ага жооп берүү, *to persuade them* – аларды ишендирүү ж.б. Мындай этиштик сөз айкашынын түрү *англис тилинде башкаруу* синтаксистик жолу менен ишке ашат.

Кыргыз тилинде болсо бул объекттик этиштик сөз айкашынын тибин да *башкаруу* синтаксисттик жолу менен төмөндөгүдөй моделде берилет: **Ат.ат + Э (Pr + V)**. Ат атоочтордун бардык эле түрлөрү этиш менен айкаша бербейт. Сурама ат атоочтордун ичинен *кайда, кайдан, кандай, кантип, эмне, эмнеге, канча, нече, ким, кайсы*, таңгыч ат атоочтордон *эч бир, эч качан, эч кандай, эч кайдан, эч кайда, эч нерсе жасабоо (эч ким, эч кайсы* этиш менен *башкаруу* жолу менен айкашат) ыкташып айкашат. Ошондой эле белгисиз ат атоочтордун арасынан *эмнегедир, кайдадыр, качандыр бир, кандайдыр бир, кандайдыр, бир нече ыкташуу*, ал эми калгандары *башкаруу* аркылуу айкашат. Аныктама ат атоочтордон болсо *бүтүн* деген түрүнөн башкасы **башкаруу** жолу менен айкашат. Жактама ат атоочтордон этиш менен *ал* (мен, сен этиш менен *башкаруу* аркылуу айкашат) гана **ыкташып** айкаша алат. Шилтеме ат атоочтордон *бул, тигил, ошол, - дай* мүчөсү уланган *мындай, ошондой* деген ат атоочтор этиштик сөз айкашын **ыкташуу** жолу менен уюштурат. Мисалы, *ага айтуу – to tell her*, ага берүү – *to give her*. Мындай учурда этиш барыш жөндөмөдөгү жактама ат атооч менен *башкаруу* синтаксисттик жолу аркылуу айкашат.

II. V+ N_{c.c} (Э+З_{ж.ж.}) модели ыкташуу жолу менен

Салыштырылып жаткан англис жана кыргыз тилдериндеги объектилик катыштагы этиштик сөз айкаштарынын мындай модели кеңири колдонулат

жана англис тилинде *ыкташуу*, ал эми кыргыз тилинде *башкаруу* синтаксисттик айкашуу жолдору басымдуулук кылат. .

Англис тилинде мындай этиштик сөз айкашы активдүү жана эч кандай морфологиялык жасалгаларга муктаж эмес жана туруктуу жайгашуу ордуна ээ. Объекттик этиштик сөз айкаштарынын негизги компоненти бир валенттүү өтмө этиш жана багыныңкы мүчөсү зат атооч же этиштердин өздүк эмес формаларынын бири болгон (инфинитив, герундий, атоочтуктан) турат.

Мындай моделдеги объекттик этиштик сөз айкаштарынын түрүн этиштин валенттүүлүгүнө карай эки типке бөлөбүз:

1. *Объекттик валенттүүлүк айкашуу*

Объекттик этиштик сөз айкашынын бул тибинде багыныңкы мүчө катары зат атооч жалпы жөндөмөдө туруу менен *объекттик валенттүүлүккө ээ өтмө этиш* менен айкашат. Мисалы, *to run a shop* – магазинди башкаруу, *to fly a plane* – самолетту башкаруу, *to send a letter* – кат жиберүү, *to ride a bicycle* – велосипед тебүү.

Кыргыз тилинде мындай айкашуу **З_{т.ж}+Э модели** менен багындыруучу компоненти – конкреттүү аракетти билдирүүчү бардык этиштер, багыныңкы компоненти **табыш жөндөмөдөгү** предметтик маанидеги бардык зат атоочтор аркылуу берилет. Мындай моделдеги этиштик сөз айкашынын негизги компоненти – бир валенттүү өтмө этиштен турат. Мисалы, *телевизор көрүү* – to watch a TV, *газета окуу* – to read a newspaper. Жогорку мисалда этиш кыргыз тилиндеги табыш жөндөмөдө турган *a TV– телевизор, a book – китеп* деген зат атоочтор менен айкашып турат. Англис тилинен айырмаланып, бул моделдеги айкашуу кыргыз тилинде **башкаруу** синтаксисттик жолу менен айкашат.

2. *Предикативдүү валенттүүлүк айкашуу*

Англис тилинде мындай айкашуунун түрүнүн негизги компоненти ядро катары бир валенттүү өтмө этиш жана багыныңкы элементи этиштин өздүк эмес формаларынын биринен болгондуктан, биз аларды эки майда топторго бөлөбүз:

1) биринчи тобу $V+V_{inf}$ (Э+Э_{инф}) структурасында багыныңкы элементи этиштин инфинитив формасынан болгон этиш менен объекттик валенттүүлүккө ээ болгон өтмө этиштерден жасалат. Мисалы, *to try to understand* – түшүнүүгө аракет кылуу, *to try to run* – качууга аракет кылуу, *to run to help* – жардамдашууга чуркоо ж.б.

2) экинчи тобу $V+V_{ger}$ (Э+Э_{гер}) структурасы менен берилип, герундий багыныңкы компонент катары жана ядро катары этиш семантикалык жактан кыймылдын башталышын жана бүтүшүн, калоону билдирген этиштердин тобунан болот. Мисалы, *to stop running* – чуркоону токтотуу, *to start writing* – жазууну баштоо, *to begin flying* – учууну баштоо, *to quit crying* – ыйлоону токтотуу ж.б.

Кыргыз тилинде мындай структурадагы багыныңкы компонент этиштин инфинитив жана герундий формалары англис тилинен айырмаланып, жок болгондуктан, ал компонент жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү менен **башкаруу** жолу менен айкашат. Бирок объекттин атоочтук формасы тескерисинче англис тилинде жок. Кыргыз тилиндеги атоочтуктун морфологиялык структурасы англис тилине тиешелүү болгон инфинитив жана герундийге салыштырмалуу, жөндөмөлүк жактоолор жана жандоочторго карай татаал деп эсептейбиз.

Биринчи тобу $V+V_{inf}$ (Э + Э_{инф}) кыргыз тилинде **К.ат** (т.ж) + Э. модели менен англис тилиндеги инфинитив табыш жөндөмөдөгү кыймыл атооч менен берилет. Мисалы, *иштөөнү баштоо*, *сүйлөгөндү улантуу*, *окууга аракет кылуу*.

Ал эми кыргыз тилинде экинчи тобу $V+V_{ger}$. (Э+Э_{гер}) моделинин багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкы элементи чыгыш жөндөмөдөгү *кыймыл атоочтон* болгон сөз айкаштарынан жасалат: **К.ат** (ч.ж) + Э. Мисалы, *учурашуудан уялуу*, *алып келүүдөн коркуу*, *жатуудан чарчоо*. Кыргыз тилинде жогорку моделдеги айкашуулар **башкаруу** синтаксистик жолу менен жасалат.

Ш. Объектик- предлогдук айкашуу башкаруу жолу менен

$V + pr + Pr$ (Э + предл + А.а)

Англис тилинде мындай объектик-предлогдук айкашуу этиштик сөз айкашынын эки элементин тең предлог байланыштырып келип, *башкаруу синтаксистик жолу* аркылуу айкашууну ишке ашырат. Этиштик сөз айкашынын мындай моделинин багыныңкы компоненти болуп, белгилүү бир предлог айкаштырып турган ат атоочтордон турат. Мисалы, *to run from him* – андан качуу, *to look at him* – аны кароо, *to wait for him* – аны күтүү ж.б.

Кыргыз тилинде англис тилиндеги жогорку модель багыныңкы компоненти **барыш** жөндөмөсүндөгү жандоочтук объекттин этиш менен айкашуусу аркылуу берилет. Мисалы, *аны издөө, аларды тиктеп туруу* ж.б. Мындай айкашуу кыргыз тилинде да **башкаруу** жолу менен ишке ашат.

IV. Объектик- предлогдук айкашуу ыкташуу жолу менен

Англис тилинде мындай *объектик-предлогдук айкашуусу* предлогдун эки компонентти тең байланыштырып келип, айкашуу *ыкташуу* жолу менен жасалат. Мындай айкашуунун багыныңкы компоненти көбүнчө *зат атооч*, кээде *шилтеме ат атоочтордон* жана *этиштин өздүк эмес формаларынан* турат. мындай айкашуу багыныңкы компоненттин кайсы сөз түркүмүнөн экендигине да көз каранды деп белгилейбиз. Ошондуктан биз мындай типтеги объектик-предлогдук айкашууну багыныңкы компонентинин кайсы сөз түркүмүнөн экендигине карай майда топторго бөлөбүз: 1) *зат атоочтук*; 2) *ат атоочтук*; 3) *герундийлик*.

1) Зат атоочтук объектик-предлогдук айкашуу

Объектик-предлогдук айкашуунун ыкташуу жолу менен ишке ашкан **зат атоочтук түрү** төмөндөгүдөй структура менен берилет **V + pr + N (Э + предл + З)**. Мисалы, *to walk along the street* – көчөдө басуу, *to fly to Moscow* – Москвага учуу, *to speed up a train* – поезди ылдамдатуу ж.б.

Кыргыз тилинде бул модель: **З** б.т.ж.ч.ж.ж+ **жанд** + **Э** багыныңкы компоненти *барыш, табыш, жатыш, чыгыш* жөндөмөлөрүнүн биринде жандоочтук байланыштын жардамы аркылуу этиш менен **башкаруу**

байланышта айкашат. Мисалы, *кинога баруу* – to go to the cinema, *шаарга баруу* – to go to the city.

2) Ат атоочтук объектик-предлогдук айкашуу V + pr + Pr (Э + предл + А.а). Ат атоочтук объектик-предлогдук айкашуунун мындай түрүнүн багыныңкы компоненти шилтеме ат атоочтордон болот. Мисалы, *to fly with this* – аны менен учуу, *to run with that* – аны менен качуу, *to thank for this* – бул нерсеге ракмат айтуу, *to agree with this* – муну менен макул болуу, *to look at that* – тигил нерсени кароо ж.б.

Кыргыз тилинде мындай модель: **А.ат.шилг+жанд+Э.** багындыруучу компоненти этиш, ал эми багыныңкы элементи табыш, атооч жана барыш жөндөмөлөрүндөгү шилтеме ат атоочтордон болот да позициялары алмашат. Мисалы, *ошого ыраазычылык билдирүү, ошону менен макул болуу.*

4) Герундийлик объектик-предлогдук айкашуу V+pr+V_{ger}(Э+ предл+Э_{гер.}). Багыныңкы компоненти англис тилинин этишинин өздүк эмес формаларынын түрүнө кирген герундийден турат. Мисалы, *to prevent from speeding up* – ылдамдатуунун алдын алуу, *to save from dying* – өлүмдөн сактоо ж.б. Кыргыз тилинде мындай модель башкаруу синтаксистик жолу аркылуу кыймыл атооч менен этиштин айкашуусу аркылуу жасалат. Мисалы, *качууну алдын алуу, өлүмдүн алдын алуу.*

Татаал объектилик катыштагы этиштик сөз айкашы

Ыкташуу жолу менен жана кошмок объектилик валенттүүлүккө ээ болгон татаал объекттик сөз айкашы

Мындай айкашуунун түрү багыныңкы компоненттин биринчи элементи жакты билдирген *зат атооч*, экинчи элементи жакты, кээде гана *предметти билдирген зат атоочтордон* турат.

Этиштик сөз айкашындагы негизги жана багыныңкы компоненттердин өз ара байланыштарына жана багыныңкы элементтин морфологиялык мүнөзүнө карай биз англис тилиндеги ыкташуу жолу менен жана кошмок объектилик валенттүүлүккө ээ болгон татаал объекттик сөз айкашуусун үч майда топторго бөлүп карайбыз.

1) Багыныңкы компоненттин биринчи элементи тике объекттик байланышка ээ болгон татаал этиштик сөз айкашы төмөндөгүдөй структурага ээ: $V + N_{1d.o} + N_{2d.o}$ (Э + Z_1 т.т + Z_2). Мисалы, *to choose a flower a present* – гүлдү белекке тандоо, *to elect Marry a manager of the company* – Мерини компаниянын менеджери кылып тандоо. Мындай структура туруктуу орунга ээ. Кыргыз тилинде мындай модель $Z_1 + Z_2$ Эмоделди аркылуу берилет. Мындай модель багыныңкы компоненти зат атоочтордон, ал эми багындыруучу элементи этиштен жасалат да, **башкаруу** жолу менен айкашат. Мисалы, *Асанды башкарма кылып шайлоо* – *to elect Asan a manager*, *сүрөттү белекке тандоо* – *to choose a picture as a present*.

2) Багыныңкы компоненттин биринчи элементи кыйыр объекттик, ал эми экинчи элементи тике объекттик байланышка ээ болгон этиштик сөз айкашы төмөндөгүдөй структураны берет: $V + N_{1ind.o} + N_{2d.o}$ (Э + $Z_{1к.т} + Z_{2т.т}$). Мисалы, *to write Carrie a letter* – Кериге кат жазуу, *to send Carrie a message* – Керриге маалымат жиберүү ж.б.

Мындай структура кыргыз тилинде багыныңкы компоненттин биринчи элементи барыш, экинчиси табыш жөндөмөдө туруп, этиш менен **башкаруу** жолу менен айкашат. Мисалы, *доско акчаны жиберүү* – *to send a friend some money* – *доско акча салуу*, *to tell a friend the news* – *доско жанылыктарды айтып берүү*. Багыныңкы компоненттин биринчи элементи тике жана экинчиси кыйыр объекттен болуп, предлогдук байланышка ээ болгон объекттик байланыштагы этиштик сөз айкашы төмөндөгүдөй структураны берет:

3) $V + N_{1d.o} + pr + N_{2ind.o}$ (Э + $Z_{1т.т} + пред. + Z_{2к.т}$). Мисалы, *to ask the teacher for help* – мугалимден жардам суроо, *to send a message to a friend* – доско маалымат жиберүү.

Кыргыз тилинде англис тилиндеги жогорку модель багыныңкы компоненттин биринчи элементи *табыш жөндөмөдөгү* тике объект, экинчиси кыйыр толуктооч болуп, этиш менен **башкаруу** жолу аркылуу айкашат.

Мисалы, *студентке тапшырма берүү* – to give a task to a student, *публикага презентация кылуу* – to present a topic to the public .

Этиштин объекттик жана предикативдик валенттүүлүгү менен башкаруу жолу аркылуу айкашкан татаал объекттик айкашуу

Мындай типтеги сөз айкаштарында негизги компоненти болгон өтмө этиш объекттик жана предикативдик валенттүүлүккө ээ жана багыныңкы компоненттин биринчи элементи зат атооч же ат атооч жана экинчи мүчөсү инфинитив аркылуу тике же кыйыр объект менен берилет. Англис тилинде мындай айкашуу төмөндөгүдөй: **V + Pron/obj + V_{inf} (э + ат. атооч+этиш_{инф.})**. Бул моделдеги ядро катары этиш түрдүү семантикалык талаага: каалоо, туюм, сын пикир, ойлор, өтүнүч, буйрук ж.б. жана процесстин башталышын, аяктоосун туюндурган этиштердин тобуна тиешелүү. Мисалы, *I want him to return* – Мен анын кайрылып келишин каалайм. *They implored us to stay*– Алар биздин калып калуубузду өтүнүштү.

Кыргыз тилинде жогорку модель: **К.ат + жанд + Э.** англис тилиндеги этиштин семантикалык тобуна тиешелүү этиштердин тобу менен багыныңкы компонентин биринчи компоненти ат атоочтон, ал эми экинчиси кыймыл атоочтордон туруп **башкаруу** жолу аркылуу айкашат. *Мен анын жооп беришин кааладым* – I wanted him to answer.

Этиштин объекттик жана предикативдик валенттүүлүгү менен ыкташуу жолу аркылуу айкашкан татаал объекттик айкашуу

Мындай типтеги объектилик этиштик сөз айкашынын негизги компоненти объекттик жана предикативдик валенттүүлүккө ээ этиш, ал эми багыныңкы мүчөсүнүн элементтеринин бири ядро менен зат атооч, экинчиси предикативдик байланыштагы инфинитивтен турат. Мындай структура англис тилиндеги этиштик сөз айкаштарына гана тиешелүү жана ыкташуу синтаксисттик жолу менен айкашат. Бул айкашуу төмөндөгүдөй моделде берилет: **V + N_{Id.o} + V_{inf} (Э + З_{к.т.} + Э_{инф.})**. Мисалы, *to hear the wife sing*– аялдын ырдаганын угуу, *to see the boy run* – баланын чуркаганын көрүү ж.б.

Жогорку англис тилиндеги модель кыргыз тилинде багыныңкы компоненттин биринчиси илик жөндөмөсүндөгү зат атоочтон, экинчиси кыймыл атоочтон туруп, этиш менен **башкаруу** жолу менен айкашууга ээ. Мисалы, *музыканттын ойногонун угуу* – to listen to the musician play, *бөбөктүн бийлегенин көрүү* – to watch the baby dance.

Англис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй жана татаал объектилик катыштагы этиштик сөз айкаштарынын анализин төмөндөгү таблицалардан байкоого болот:

I. V+ Pr (Э+Ат.ат) модели башкаруу жолу аркылуу

Англис тилинде	Кыргыз тилинде
<i>V+ Pr (Э+А.ат) модели тике объектик башкаруу менен to ask her – андан суроо, to answer him – ага жооп берүү, to persuade them – аларды ишендирүү ж.б. – башкаруу</i>	<i>A.ат + Э (Pr + V). ага айтуу – to tell her, ага берүү – to give her. – башкаруу</i>

II. V+ N_{c.c} (Э+З_{ж.ж}) модели ыкташуу жолу менен

Англис тилинде	Кыргыз тилинде
<i>I) Объектик валенттүүлүк айкашуу – to run a shop – магазинди башкаруу, to ride a bike – велосипед тебүү. Предикативдүү валенттүүлүк айкашуу</i>	<i>I) З_{т.ж} + Э. телевизор көрүү – to watch a TV, газета окуу – to read a newspaper – башкаруу. Предикативдүү валенттүүлүк айкашуу</i>

1. $V+V_{inf}$ (Э + Э_{инф}) – to try to understand – түшүнүүгө аракет кылуу, to try to run – качууга аракет кылуу, to run to help – жардамдашууга чуркоо, to fly to catch – кармоого учуу ж.б.	1) К.ат (т.жс) + Э. иштөөнү баштоо, сүйлөгөндү улантуу, окууга аракет кылуу.
2. $V+V_{ger}$ (Э + Э_{гер}) – to stop running – чуркоону токтотуу, to start writing – жазууну баштоо, to begin flying – учууну баштоо, to quit crying – ыйлоону токтотуу ж.б. – ыкташуу.	2) К.ат (ч.жс) + Э. учурашуудан уялуу, алып келүүдөн коркуу – башкаруу.

III. Объектик-предлогдук айкашуу башкаруу жолу менен

Англис тилинде	Кыргыз тилинде
$V + pr + Pr$ (Э + предл + А.а). to run from him – андан качуу, to look at him – аны кароо, to wait for him – аны күтүү ж.б. – башкаруу.	А.а+Э. аны издөө, аларды тиктеп туруу ж.б. – башкаруу.

IV. Объектик-предлогдук айкашуу ыкташуу жолу менен

Англис тилинде	Кыргыз тилинде
1) зат атоочтук; 2) ат атоочтук; 3) герундийлик. 1) Зат атоочтук объектик-предлогдук айкашуу $V + pr + N$ (Э + предл + З). to walk along the street – көчөдө басуу, to fly to Moscow –	1) З_{б.т.жс.жс} + жанд + Э. to run to the cinema – киного баруу, шаарга баруу – to go to the city – башкаруу. 2) А.ат.шилт + жанд + Э. ошого ыраазычылык

Москвага учуу, <i>to speed up a train</i> – поезди ылдамдатуу ж.б. 2) Ат атоочтук объектик-предлогдук айкашуу <i>V + pr + Pr (Э + предл + А.а): to fly with this</i> – аны менен учуу, <i>to run with that</i> – аны менен качуу, <i>to thank for this</i> – бул нерсеге ракмат айтуу, <i>to agree with this</i> – муну менен макул болуу, <i>to look at that</i> – тигил нерсени кароо ж.б. 3) Герундийлик объектик-предлогдук айкашуу <i>V + pr + V_{ger} (Э + предл + Э_{гер.}): to prevent from speeding up</i> – ылдамдатуунун алдын алуу, <i>to save from dying</i> – өлүмдөн сактоо ж.б. – ыкташуу.	<i>билдирүү, ошону менен макул болуу – башкаруу.</i> 3) К.ат + жанд + Э. качууну алдын алуу, өлүмдүн алдын алуу – башкаруу.

Татаал объектилик катыштагы этиштик сөз айкаштары

V. Ыкташуу жолу менен жана кош объектилик валенттүүлүккө ээ болгон татаал объекттик сөз айкашы

Англис тилинде	Кыргыз тилинде
1) <i>V + N_{1d.o} + N_{2d.o} (Э + З_{1m.m} + З₂). to choose a flower a present</i> – гүлдү белекке тандоо, <i>to elect Marry a manager of the company</i> – Мерини компаниянын менеджери кылып тандоо.	1. <i>З₁ + З₂ + Э. Асанды башкарма кылып шайлоо – to elect Asan a manager, сүрөттү белекке тандоо – to choose a picture as a present – башкаруу.</i>
2) <i>V + N_{1ind.o} + N_{2d.o} (Э + З_{1к.м} + З_{2 м.м}). to write Carrie a letter</i> – Кериге кат жазуу, <i>to send Carrie a</i>	2. <i>З_{м.м} + З_{к.м} + Э. доско акчаны жиберүү – to send a friend some money – доско акча салуу, to tell a friend the news – доско жанылыктарды айтып берүү –</i>

<i>message</i> –Керриге маалымат жиберүү ж.б.	башкаруу .
3) <i>V + N_{Id.o} + pr + N_{2ind.o} (Э + З_{1m.m} +пред.+ З_{2к.м}): to ask the teacher for help</i> – мугалимден жардам суроо, <i>to send a message to a friend</i> – доско маалымат жиберүү – ыкташуу .	3. <i>З_{т.м}+З_{к.м} + Э. студенттке тапшырма берүү</i> – to give a task to a student, <i>публикага презентация кылуу</i> – to present a topic to the public – башкаруу

VI. Этиштин объекттик жана предикативдик валенттүүлүгү менен башкаруу жолу аркылуу айкашкан татаал объекттик айкашуу

Англис тилинде	Кыргыз тилинде
<i>V + Pron/obj + V_{inf} (Э+ Am. атооч + Э инф).</i> <i>I want him to return</i> – Мен анын кайрылып келишин каалайм. <i>They implored us to stay</i> – Алар биздин калып калуубузду өтүнүштү – башкаруу .	<i>A.am + K.am + Э башкаруу</i> жолу аркылуу айкашат. <i>Мен анын жооп беришин кааладым</i> – I wanted him to answer – башкаруу .

VII. Этиштин объекттик жана предикативдик валенттүүлүгү менен ыкташуу жолу аркылуу айкашкан татаал объекттик айкашуу

Англис тилинде	Кыргыз тилинде
<i>V + N_{Id.o} +V_{inf} (Э + З_{к.м} + Э инф) – ыкташуу:</i> <i>to hear the wife sing</i> – аялдын ырдаганын угуу, <i>to see the boy run</i> – баланын чуркаганын көрүү ж.б. – ыкташуу .	<i>З_{и.ж}. + K.am + Э. музыканттын ойногонун угуу</i> – to listen the musician play, <i>бөбөктүн бийлегенин көрүү</i> – to watch the baby dance – башкаруу

3.3.3. Этиштик сөз айкаштарындагы адвербиалдык айкашуу

Салыштырылып жаткан тилдерде бирдей эле этиштик сөз айкаштары *объекттик айкашуудан* сырткары ядро катары бышыктоочтун түрдүү типтери аркылуу бириккен, *адвербиалдык айкашуусу* менен да мүнөздөлөт.

Этиштик сөз айкаштарында этиш менен берилген ар бир кыймыл-аракет же абал дайыма белгилүү бир жерде, убакытта жана кандайдыр бир жол менен өтүп, ар бир толук маанилүү этиш бышыктоочтун бардык тибин кабыл алат.

Этиштин адвербиалдык айкашуусунун мыйзам ченемдүүлүгү бышыктооч менен этиштин семантикалык жактан бири-бири менен туура келүүсү аркылуу жөнгө салынып турат. Семантикалык дал келүү, негизинен, этиштин кыймыл-аракетти билдирген бышыктооч менен айкашуусунда байкалат. Себеби мындай учурларда семантикалык айкашуу жогорку даражада берилет.

Азыркы күнгө чейин эки тилде тең эле бышыктоочтун классификациясы маанилерине карай бир нече түрлөргө ээ: *орун, мезгил, себеп, сан-өлчөм, максат* жана башка типтер.

Этиштик сөз айкаштарынын мындай айкашуусунун компоненти негизги-ядро катары түрдүү топтогу семантикалык этиштердин тобуна болот да, багыныңкы элементи *орундук, мейкиндик, себептик, сан-өлчөм, максат жана кээде сын-сыпат* маанилерди туюндурган сөздөрдөн болот.

I. Орундук маани Verb + N_{place} (Э + З_{орунд.}) модели

Орундук маанини туюндурган сөз айкаштарынын негизги компоненти дайыма көбүнчө кыймыл этиштер жана башка семантиканы берген этиштерден турат.

Англис тилинде адвербиалдык катыштагы кыймыл-аракеттин ордун билдирүүчү этиштик сөз айкаштарынын компоненттеринин маанисине карай түрдүү семантикалык түстөрдү билдиришет.

1. Мындай моделдеги этиштик адвербиалдык сөз айкашынын компонентинин негизги элементи *to come – кел, to return – кайт, to go – жөнө – to go, to get – жет, to run – чурка, to leave – чык, to fly – уч, to run – жүгүр, кач, to move – көч, to move – жыл, to jump – секир* ж.б маанидеги кыймыл этиштерден, багыныңкы мүчөсү мейкиндик маанисиндеги, кыймыл аракеттин башталган жана болуп өткөн ордун, бир мейкиндиктин ичинен сыртка көздөй болгонун билдирген зат атоочтордон турат. Мисалы, *to go home – үйгө баруу,*

to run from school – мектептен качуу, *to come from the mountain* – тоодон келүү, *to jump from the water* – суудан секирип чыгуу, *to return from the journey* – саякаттан кайтуу. Ошондой эле кээ бир орундук маанидеги этиштик сөз айкаштары субъект тарабынан басып өтүлгөн кыймылды билдирген *to jump – секир*, *to cross – кеч*, *to pass – өт* этиштерден болсо. Мисалы, *to cross the water – сууну кечүү*, *to pass the mountain – тоодон ашуу*. Этиштик сөз айкаштарынын мындай модели **ыкташуу** жолу менен айкашат.

Кыргыз тилинде N_{place}+Verb(3 орунд +Э) модели менен берилет.

Багындыруучу компоненти англис тилиндеги жогорку маанидеги этиштердин тобунан, багыныңкысы **чыгыш** жөндөмөдөгү зат атоочтон болот. Мисалы, *эшиктен келүү*, *тоодон келүү*, *Кыргызстандан жөнөө*, *үйдөн кетируу*, *жайлоодон түшүү*, *университеттен окуу*, *ордуан туруу*, *ашканадан ичүү*, *ашуудан ашуу*, *сууну кечүү* ж.б. Этиштик сөз айкаштарынын мындай модели кыргыз тилинде **башкаруу** жолу менен айкашат.

2. Негизги компонент катары этиш мейкиндиктеги аракетти билдирүүчү жана *life – жашоо*, *work – иштөө*, *build – куруу* маанисиндеги этиштер, ал эми багыныңкы элементи мейкиндиктеги кыймыл-аракеттин болуп өткөн ордун билдирген зат атоочтордон болсо. Мисалы, *to work in the park – паркта иштөө*, *to be at the conference – конференцияда жүрүү*, *to be at the meeting – кенешмеде отуруу*, *to speak in the meeting – чогулушта сүйлөө*, *to answer at the exam – экзаменде жооп берүү*.

Кыргыз тилинде багындыруучу компоненти англис тилиндеги жогорку маанидеги этиштердин тобунан, багыныңкысы **жатыш** жөндөмөдөгү кыймыл аракеттин ордун туюндурган зат атоочтон болот. Мисалы, *концертте бийлөө*, *чогулушта сүйлөө*, *астыда келүү*, *артында келүү*, ж.б. Кыргыз тилинде **башкаруу** жолу менен айкашат.

3. Англис тилинде этиштик сөз айкаштарынын арасынан кыймыл-аракеттин эмне аркылуу болгондугун, болгон жерин билдирген сөздөрдөн болсо, негизги ядросу *to enter – кир*, *to leave – чык* деген кыймыл этиштерден жана *to look – кара*, *to watch – көр* деген көрүүгө тишелүү этиштерден болот.

Мисалы, *to look through the window* – айнектен кароо, *to enter the door* – эшиктен кирүү, *to look through the binocular* – дүрбүдөн кароо. Мындай сөз айкаштары ыкташуу менен айкашат.

Кыргыз тилинде болсо жогорудагыдай семантикалык мааниге ээ болгон этиштик сөз айкаштары, **чыгыш** жөндөмөдөгү кыймылдын ордун көрсөткөн зат атоочтордон жана негизи компонент катары **кир, чык, кара, көр** деген этиштер аркылуу берилет. Мисалы, *күзгүдөн кароо, тешиктен чыгуу, эшиктен чыгуу* ж.б. Жогорку этиштик сөз айкашы **башкаруу** жолу менен уюшулду.

II. Мезгилдик маани Verb + N_{time} (Э + З_{мезг.}) модели

Англис тилиндеги мындай моделдеги этиштик сөз айкаштарынын багыныңкы компоненти мезгилдик маанидеги сөздөрдөн, ал эми багындыруучу элементи түрдүү семантикага ээ болгон этиштер эсептелет.

1. Этиштик сөз айкаштарынын мындай түрү адвербиалдык катышка ээ болуу менен, кыймыл-аракеттин кайсы мезгилде болгонун же өтөөрүн: жыл мезгилдери, күн жалпысынан эле мезгилдик катышты билдирүүчү сөз айкаштарынан болуп эсептелет. Мындай айкашуу **ыкташуу** жолу менен ишке ашат. Мисалы, *to rest in the summer* – жайда эс алуу, *to get up in the afternoon* – түштөн кийин туруу, *to see in time* – учурунда көрүү, *to leave in the evening* – кечинде кетүү.

Кыргыз тилинде N_{time} + Verb(З_{мезг.} + Э) модели

Кыргыз тилинде мындай моделдер англис тили сыяктуу эле негизги компоненти түрдүү семантикага ээ болгон этиштердин тобуна жараша мезгилдик маанини туюндурган **жатыш** жөндөмөдөгү зат атоочтордон куралат жана **башкаруу** синтаксистик жолу аркылуу ишке ашат. Мисалы, *чак түштө келүү, убагында кетүү, күүгүмдө жөнөө, жазда иштөө* ж.б.

1. Англис тилинде **o'clock** – саат деген сөз жана *in the morning, in the afternoon* деген сөздөр, эсептик сан менен сөз тизмеги катары келип, мезгилдик катышты билдирген татаал сөз айкаштарын жасайт. Ошондой эле азыркы англис тилинде **a.m.** – эртең мененки саат, **p.m.** – кечки саатты туюндурган

сөздөр азыркы күндө кеңири колдонулат. Мисалы, *to go at 4 o'clock* – саат 4тө кетүү, *to come at 3 a.m.* – эртен мененки саат үчтө келүү, *to fly at 5 p.m.* – кечки саат 5те учуу, *to get up at 6 o'clock in the morning* – эртең мененки саат бда туруу. Мындай мезгилдик маанидеги этиштик сөз айкаштары предлогдордун жардамы менен жасалат да, **ыкташуу** жолу менен айкашат.

Кыргыз тилинде мындай маанидеги этиштик сөз айкаштарынын модели англис тилинен айырмаланып, предлогдордун жардамы аркылуу жасалбайт, **жатыш** жөнөмөдөгү *саат* деген сөз эсептик сандар жана *кечки, күндүзгү, эртең мененки* ж.б сыяктуу күндү билдирген сөздөр менен коштолуп, анын мезгилдик маанисин дагы тактап көрсөтөт. Мисалы, *кечки саат ондо жатуу, эртең мененки саат алтыда чуркоо* ж.б. мындай мезгилдик катыштагы этиштик сөз айкаштары **башкаруу** жолу менен уюштурулат.

2) Англис тилинде жогорку мезгилдик маанини туюндурган этиштик сөз айкаштары айдын атын билдирген жана ал айлардын мезгилдерин бөлүп көрсөткөн: *at the beginning* – башы, *in the middle* – ортосу, *at the end of* – аягында деген сөздөр менен бирге келип, мезгилдик маанини тактайт. Мисалы, *to rest in May* – бугу айында эс алуу, *to go in the middle of June* – кулжа айынын ортосунда кетүү, *to leave in the middle of the year* – жылдын ортосунда кетүү. Мындай этиштик сөз айкаштары **ыкташуу** жолу менен айкашат.

Ал эми кыргыз тилинде мындай мезгилдик маанидеги этиштик сөз айкаштарын жатыш жөнөмөсүндөгү сөздөр менен берилет: *ортосу, башы, аягы, орто чени* сыяктуу сөздөр кошулуп айтылып, мезгилдик маанини туюндурат. Мисалы, *бугу айынын 30да баиталуу, жыл башында баиталуу, кулжа айынын орто ченинде өтүү* ж.б.

3) Англис тилинде кыймыл-аракеттин мезгилин, убакытты, саатты, минутаны, заманды ж.б деген сыяктуу сөздөрдүн алдында *this* – ушул, *that* – ошол, шилтеме ат атоочтор келип, мезгилди билдирген *this evening, this morning, at this moment, at this time, now* жана белгисиздик маанидеги *once – бир* сөзү менен синтаксистик ажырагыс сөз айкаштарын уюштуруп турат.

Мисалы, *to come this evening* – ушул кечте келүү, *to fly at this time* – азыркы учурда чуркоо, *to live once upon a time* – өткөн бир заманда жашоо ж.б.

Мындай моделдеги этиштик адвербиалдык сөз айкашынын компоненттери да англис тилиндегидей эле кыргыз тилинде да **жатыш** жөндөмөсүндөгү мезгилдик маанини билдирген, *ушул, ошол, заман, убак, мүнөт ж.б* жана *бир* деген конкреттүү эмес мезгилди көрсөткөн сөздөр менен этиштин **башкаруу** жолу аркылуу берилет. Мисалы, *өткөн бир заманда жашоо, бир мезгилде келүү, ушул түнү учуу*.

4) Англис тилинде *year, month, day, week* жана жаш сыяктуу сөздөргө кыймыл-аракеттердин мезгилдик катышын билдирген сан атооч же мезгил маанисиндеги сөздөрдүн коштоосунда этиш менен сөз айкаштары жасалат. Мисалы, *to fly next year* – келерки жылы учуу, *to go last month* – өткөн айда баруу, *to work from 5 year old* – беш жаштан иштөө ж.б.

Кыргыз тилинде жогорку маанидеги жыл, ай, жума, күн, жаш сыяктуу сөздөр **чыгыш** жөндөмөсүндө туруп, айрым сан атоочтун астында сан атооч же мезгил маанисиндеги башка сөздөр менен этиш **башкаруу** жолу менен айкашып, кыймыл-аракеттин убактысын билдирген этиштик адвербиалдык сөз айкашын уюштурат. Мисалы, *2010-жылдан иштөө, кийинки жылдан баруу* ж.б.

Мезгилдик маани Verb + Adv. (Э + Такт.мезг.) модели

1. Багыныңкы компоненти мезгил тактоочтордон болгон кыймыл-аракеттин убактысын билдирген этиштик сөз айкаштары да англис тилинде кездешет. Мисалы, *to wake up early* – эрте ойгонуу, *to come late* – кеч келүү ж.б. Бирок мындай сөз айкаштарынын колдонулуу жыштыгы өтө аз. Кыргыз тилинде мындай модельдеги айкашуу этиш менен ыкташуу жолу менен айкашат. Мисалы, *кеч туруу, эрте баруу* ж.б.

2. Англис тилинде мезгилди билдирген тактоочтор: *today* – бүгүн, *tomorrow, next/last year (month, day, week)* – бүгүн, келерки/өткөн жылы (айда, күнү, жумада) багыныңкы компонент катары этиш менен айкашып кыймыл-аракеттин убактысын билдирет да **ыкташуу** жолу менен уюшулат. Мисалы, *to*

go tomorrow – эртенден кетүү, *to fly next week* – келерки жумадан учуу, *to come today* – бүгүн келүү.

Кыргыз тилинде болсо мындай модель да чектелүү жана биринчи компоненти катары **чыгыш** жөндөмөдөгү мезгил тактоочтор: *бүгүн, келерки/өткөн жылы (айда, күнү, жумада)* этиш менен **башкаруу** синтаксистик жолу менен айкашат. Мисалы, *эртеңден келүү, бүгүндөн кирүү, саартан туруу* ж.б.

III. Сан-өлчөм маани Verb + N/Num (Э + З/Сан ат) модели

Англис тилинде мындай моделдеги этиштик сөз айкаштарынын негизги компоненти кыймыл этиштер жана багыныңкы элементи сан атоочтор айкашып айтылган катар сандардан же башка зат атоочтордон турат да компоненттеринин семантикасына карай өлчөмдү билдирүүсүнө карай бир нече топторго бөлөбүз:

1) **Салмакты билдирген:** *to get two kilograms* – эки килограммдан алуу, *to gather three tons* – эки тоннадан топтоо.

2) **Мезгилдик өлчөмдү билдирген:** *to work five hours* – беш саат иштөө, *to walk two days* – эки күн басуу.

3) **Сан жагынан болгон өлчөмдү билдирет:** *to consist of five members* – беш мүчөдөн туруу, *to drink two cups* – эки чыны ичүү

4) **Мейкиндиктеги өлчөмдү билдирет:** *to run two kilometers* – эки километр чуркоо, *to plough five hectares* – беш гектарды айдоо.

5) **Баа, нарк аркылуу өлчөмдү туюндурган сөз айкаштары:** *to buy for twenty dollars* – жыйырма долларга сатуу, *to give ten roubles* – он рубль берүү, *to sell for fifty soms* – элүү сомдон алуу. Мындай структурадагы бышыктоочтук этиштик сөз айкаштары **ыкташуу** жолу менен айкашат.

Кыргыз тилинде : N /Num + Verb (З/ Сан.ат +Э) модели

Мындай структура кыргыз тилинде да жогорку англис тилиндеги берилген топтор сыяктуу эле негизги компоненти этиш, ал эми багыныңкы элементи сан-өлчөмдү туюндурган **чыгыш** жөндөмөдө турган зат атооч же сан атоочтордон болуу менен **башкаруу** жолу аркылуу айкашат. Мисалы, *эки*

килодон алуу, жүз сомдон алуу, беш кишиден туруу, беш километрден жүгүрүү.

IV. Сын-сыпат мааниси Verb + N (Э + З) модели

1. Англис тилиндеги мындай структуранын негизги компоненти абстрактуу маанидеги зат атоочтордон, экинчиси кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн жана сын-сыпатын билдирген этиштен турат. Мисалы, *to live happily* – жыргалчылыкта жашоо, *to live independently* – эркиндикте жашоо, *to live hardly* – кыйынчылыкта жашоо.

Салыштырылып жаткан эки тилде тең сын-сыпатты билдирген этиштик адвербиалдык этиштик сөз айкаштары сейрек кездешет. Кыргыз тилинде сын-сыпатты билдирген бышыктоочтук этиштик сөз айкаштарынын биринчи элементи **жатыш** жөндөмөдөгү абстрактуу зат атоочтордон болуп, этиш менен **башкаруу** синтаксисттик жолу аркылуу айкашат. Курамындагы сөздөрдүн лексикалык маанисине карай, кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн жана сыпатын туюндуруп турат. Мисалы, *эркиндикте жашоо*, *кубанычта сүйлөө*.

2. Негизги компоненти *to cut* – кес, *to fall down* – жыгыл, *to love* – сүй, *to lie* – жат этиштеринен, ал эми багыныңкы элементи кыймыл-аракеттин кандай мүнөздө болгондугун жана амалын төмөндөгүдөй: *from the bottom of the heart* – чын жүрөктөн, *face down* – көмкөрөсүнөн ж.б. сыяктуу сөздөр менен туюндурат.

Салыштырылып жаткан эки тилде тең сын-сыпаттын билдирген этиштик адвербиалдык этиштик сөз айкаштары сейрек кездешет. Мисалы, *to love from the bottom of the heart* – чын жүрөктөн сүйүү, *to cut by length* – туурасынан кесүү.

Кыргыз тилинде мындай маанидеги этиштик сөз айкашы **чыгыш** жөндөмөдөгү зат атооч жана ядро катары этиш менен **башкаруу** жолу менен айкашат. Мисалы, *көмкөрөсүнөн түшүү*, *узунунан кесүү* ж.б.

Себептик мааниси Verb + N (Э + З) модели

Жогорку структурадагы негизги компонент этиш багыныңкы түгөйү зат атоочтор менен айкашып кыймыл-аракеттин аткарылыш себебин билдирет. Бирок салыштырылып жаткан эки тилде тең мындай модель көп кездешпейт.

3) багыныңкы түгөйү абстрактуу маанидеги зат атоочтордон: *hunger* – ачкачылык, *poverty* – жокчулук, *laziness* – жалкоочулук ж.б. жасалат. Мисалы, *to suffer from poverty* – жокчулуктан жапа чегүү, *to die from hunger* – ачкачылыктан өлүү ж.б.

Кыргыз тилинде : N + Verb (З +Э) модели

Салыштырып жаткан кыргыз тилинде жогорку модель ушундай эле кыймыл-аракеттин себебин көрсөткөн структурада багыныңкы элементи чыгыш жөндөмөдө туруп этиш менен башкаруу жолу менен айкашып берилет. Мисалы, *жокчулуктан согушуу*, *тартинсиздиктен кетүү* ж.б.

Салыштырылып жаткан тилдердеги этиштик сөз айкаштарынын адвербиалдык айкашуусуна жүргүзүлгөн анализдердин жыйынтыгы төмөнкү таблицада чагылдырылган:

Англис тилинде	Кыргыз тилинде
Орундук маани Verb + N_{place} (Э + З_{орунд.}) <i>to go home</i> – үйгө баруу, <i>to run from school</i> – мектептен качуу, <i>to come from the mountain</i> – тоодон келүү – ыкташуу.	N_{place}+Verb(З_{орунд} +Э) <i>эшиктен келүү, үйдөн кетирүү, жайлоодон түшүү, ордунан туруу, ашканадан ичүү, ашуудан ашуу, сууну кечүү</i> – башкаруу.
Мезгилдик маани Verb + N_{time} (Э + З_{мезг.}) <i>to come at 3 a.m.</i> – эртен мененки саат үчтө келүү, <i>to fly at 5 p.m.</i> – кечки саат 5те учуу, <i>to get up at 6 o'clock in the morning</i> – эртең мененки саат бда туруу – ыкташуу.	N_{time} +Verb (З_{мезг.ж.ж}+Э) <i>чак түштө келүү, убагында кетүү, күүгүмдө жөнөө, жазда иштөө</i> ж.б. – башкаруу.
Мезгилдик маани Verb + Adv. (Э + Такт._{мезг.}) <i>to wake up early</i> – эрте ойгонуу, <i>to come late</i> – кеч келүү – ыкташуу.	(Такт._{мезг.ч.г}+Э) <i>эртеңден келүү, бүгүндөн кирүү, саартан туруу</i> – башкаруу.

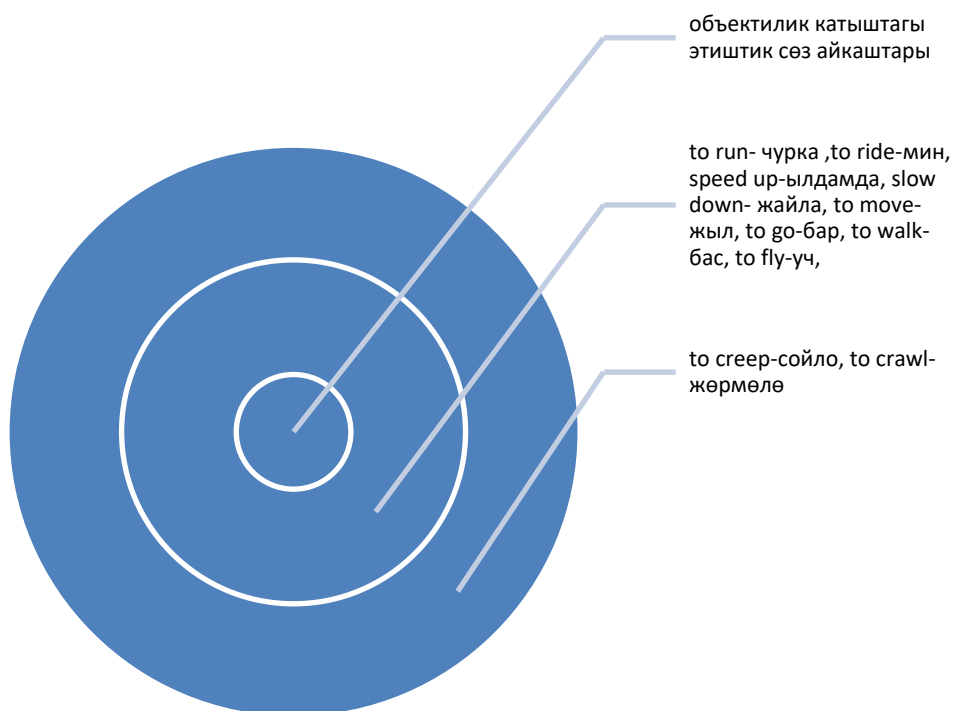
Сан-өлчөм маани Verb + N/Num (Э + З/Сан ат) модели

1) Салмакты билдирген: <i>to get two kilograms</i> – эки килограммдан алуу, <i>to gather three tons</i> – эки тоннадан топтоо. 2) Мезгилдик өлчөмдү билдирген: <i>to work five hours</i> – беш саат иштөө, <i>to walk two days</i> – эки күн басуу. 3) Сан жагынан болгон өлчөмдү билдирет: <i>to consist of five members</i> – беш мүчөдөн туруу, <i>to drink two cups</i> – эки чыны ичүү 4) Мейкиндиктеги өлчөмдү билдирет: <i>to run two kilometers</i> – эки километр чуркоо, <i>to plough five hectares</i> – беш гектарды айдоо. 5) Баа, нарк аркылуу өлчөмдү туюндурган сөз айкаштары: <i>to buy for twenty dollars</i> – жыйырма долларга сатуу, <i>to give ten roubles</i> – он рубль берүү, <i>to sell for fifty soms</i> – элүү сомдон алуу – ыкташуу.	N/Num + Verb (3/ Сан.ат. ч.ж + Э) эки килодон алуу, жүз сомдон алуу, беш кишиден туруу, беш километрден жүгүрүү ж.б. – башкаруу.
Сын-сыпат мааниси Verb + N (Э + З) <i>to live happily</i> – жыргалчылыкта жашоо, <i>to live independently</i> – эркиндикте жашоо, <i>to live hardly</i> – кыйынчылыкта жашоо – ыкташуу.	N + Verb (З_{ж.ж} + Э) эркиндикте жашоо, кубанычта сүйлөө – башкаруу.
Себептик мааниси Verb + N (Э + З) <i>to suffer from poverty</i> – жокчулуктан жапа чегүү, <i>to die from hunger</i> – ачкачылыктан өлүү – ыкташуу.	N + Verb (З_{ч.ж} + Э) жокчулуктан согушуу, тартинсиздиктен кетүү – башкаруу.

3.4. Ылдамдыкты билдирген этиштердин объектик жана адвербиалдык этиштик айкашуусуна анализ

Салыштырылып жаткан тектеш эмес эки тилдеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин тобундагы бардык эле этиштер семантикалык валенттүүлүгүнө карай этиштик сөз айкашын объектилик жана адвербиалдык катышта бирдей жарата албайт. Ар бир топтун өзүнө тиешелүү болгон кээ бир мүчөлөрү аркылуу тилдерде этиштик сөз айкаштарынын моделдеринин жасалышы түрдүүчө экендиги – тилдеги табигый кубулуш. Бул тилдик кубулушту талаача структурасынын көз карашы менен талаачанын борборуна этиштин тиешелүү болгон группасындагы этиштердин арасынан объектилик катыштагы айкашуунун бардык белгилерин толук камтыган этиштердин тобун, ал эми периферияда мындай айкашууга ээ эмес топтогу

этиштерди алып кароого болот. Ошентип, талаача структурасынын перифериясын этиштик айкашууга ээ болгон мүнөздөрдү максималдуу жоготкон, бирок кээде кандайдыр бир деңгээлде ошол белгилердин жок дегенде, бирөө менен байланышкан этиштер да ээлейт. Этиштердин мындай тобу ядродон алыстап периферияда жайгашышат. Демек, салыштырылып жаткан англис жана кыргыз тилдеринде тең эле периферияда жайгашкан этиштер мындай толуктоочтук комбинатордук касиетке ээ эместиги байкалат. Анализ ишибиздин объекти болгон англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирүүчү кыймыл этиштердин мисалында берилет. Эскертүү: Мисалы, төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

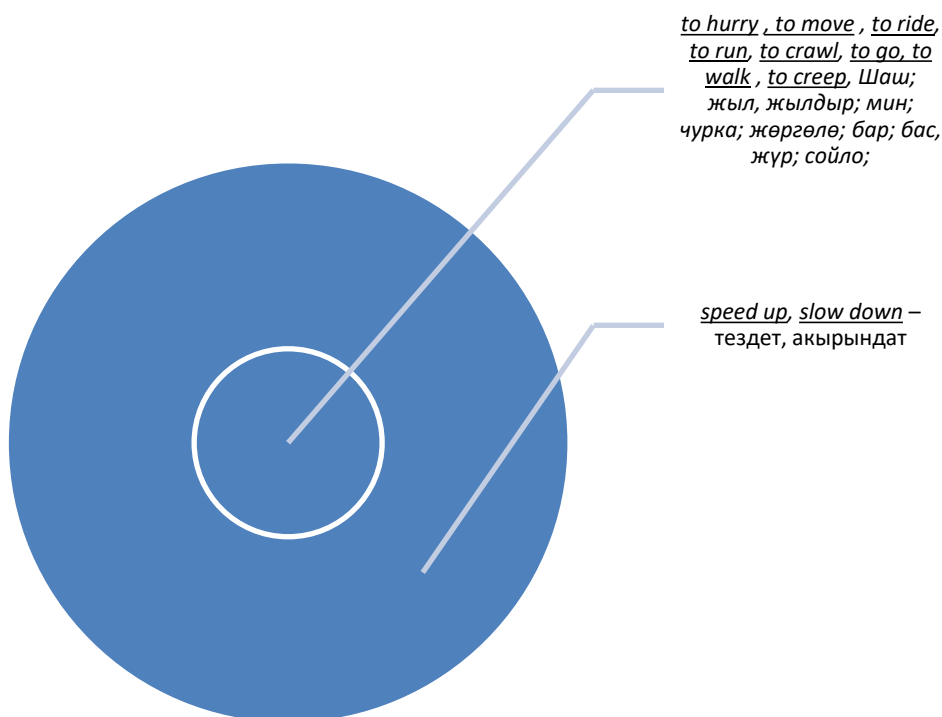

Жогорудагы этиштик объектилик айкашууну биздин изилдөө предметибиз болгон ылдамдыкты билдирген этиштердин тобунун мисалында карап көрдүк. Анализдин жыйынтыгы боюнча ал топтогу 11 этиштин арасынан бир нече этиштер: *to run* – чурка, *to ride* – мин, *speed up* – ылдамда, *slow down* – жайла, *to move* – жыл, *to go* – бар, *to walk* – бас, *to fly* – учсыяктуу этиштер объектилик этиштик сөз айкаштарын жасоодо ядрого жакын периферияда туруп, **активдүү**, ал эми *to creep* – сойло, *to crawl* – жөрмөлө

этиштери алыскы периферияда жайгашып, **пассивдүү** кызмат аткарып турат. Мисалы, *to move the furniture* (эмеректи жылдыруу), *to speed up the car* (машинаны ылдамдатуу), *to slow up the boat* (кайыкты жайлатуу). Ал эми *to run* – *чурка* кыймыл этиши англис тилинин өзгөчөлүктөрүнүн бири болгон сөздөрдүн полисемантикалык касиетине карай, ал этиш чуркоодон башка да маанилерге ээ болуу менен: агуу, жүрүү, баруу маанилеринде англис тилинде Verb +Noun, кыргыз тилинде Зат атооч +Этиш, структурасын жарата алат. Мисалы, *He runs the school* (Ал мектепке барат). *The bus runs the street* (Автобус көчөдө баратат). *Ал ат минип чуркады.*

Демек, жогорку анализге таянуу менен биз, тектеш эмес англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин саналуу гана мүчөлөрү объектилик айкашууга ээ экендигин анализдедик. Ал эми бул топтогу этиштер кыймылдын ылдамдыгын билдирип тургандыктан, көбүнчө адвербиалдык айкашуу басымдуулук кылат.

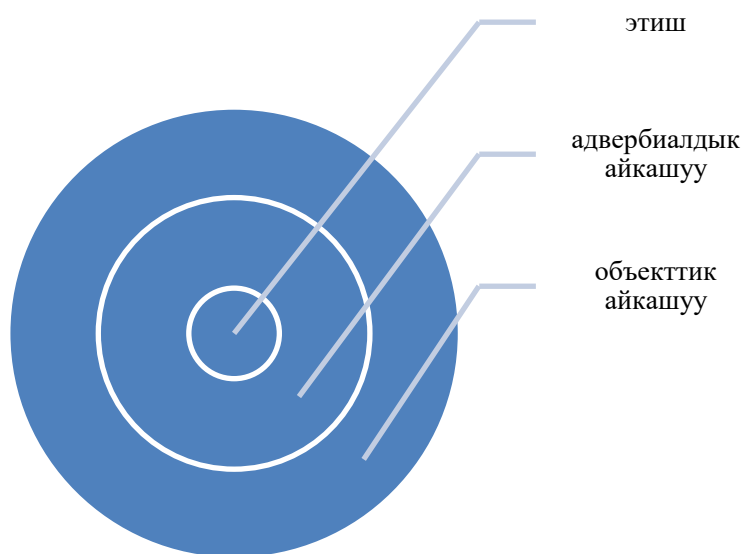
Биз анализге алган эки тилдеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин эки *speed up, slow down* (тездет, акырындат) этиштеринен башкасы бардыгы тең жогорку адвербиалдык айкашууга ээ.

Себеби жогорудагы анализде байкалгандай, изилдөөбүздүн предмети болгон кыймылдын ылдамдыгын билдирүүчү этиштердин тобунан болгондуктан, бул группадагы этиштерде *объекттик айкашууга* караганда *адвербиалдык айкашуу* активдүү экендиги далилденди. Ал эми *speed up*, *slow down* (тездет, акырындат (жайлат) этиштеринин семантикалык мааниси өзү ылдамдатуу же жайлатуу кыймылын билдирип тургандыктан, этиштердин адвербиалдык айкашуусу жок.

Жогоруда белгиленгендей, анализге алынган этиштердин тобунун мисалында эки тилде тең адвербиалдык айкашуу объектилик айкашууга караганда басымдуулук кылат. Ошондой эле этиш сүйлөмдө ядродо туруу менен өзүнүн компоненттерин аныктайт жана багындырып турат.

Мисалы, төмөнкү талаачадан бир нече көркөм чыгармалардын мисалында алынган анализдин жыйынтыгы, кыймыл этиштер менен кайсы айкашуу басымдуулук кылаары көрсөтүлгөн.

Жогору талаачада байкалгандай, этиш ядро катары ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин мисалында көбүнчө адвербиалдык айкашуу менен жакыныраак, ал эми объектилик катыш менен алысыраак периферияда **комбинаторика** касиетине ээ. Этиштердин валенттүүлүк потенциалы жана этиш ядро катары компоненттерин тандоосу жана аныктоосу бул ал

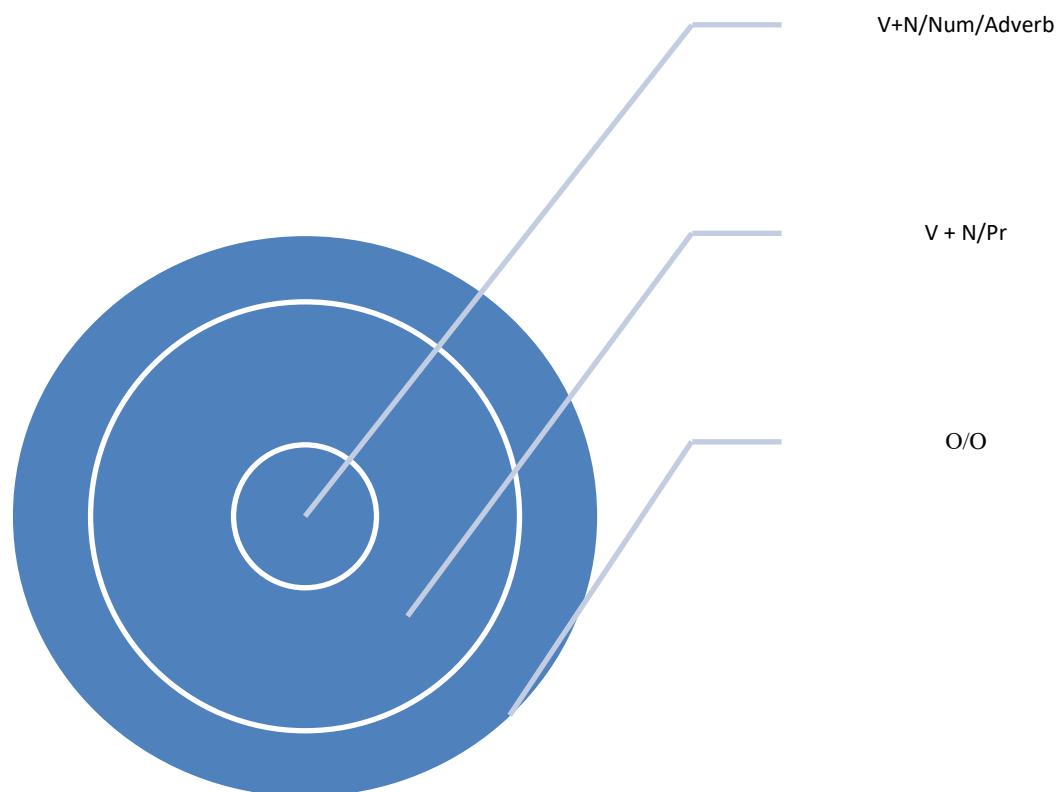
этиштердин семантикалык валенттүүлүгүнө, маанисине жана кайсы топтон экендигине да байланыштуу.

Биз англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин объекттик жана адвербиалдык айкашуусун төмөндөгү таблица аркылуу жыйынтыктайбыз. (*Туркемедеги 3.3.1.-таблицасын караңыз*).

Жогорку таблицадан биздин ишибиздин предмети катары алынган англис жана кыргыз тилдериндеги кыймылдын ылдамдыгын билдирген бир нече этиштерди алдык. Синтаксисттик структурадагы этиштердин валенттүүлүк потенциалына карай айкашуусуна анализ жүргүздүк. Анализде этиштердин семантикалык маанилерине негиз кылып карайбыз. Сүйлөмдө этиш ядродо туруусу менен башка мүчөлөрдү багындырып, ар түрдүү айкашууларды жасайт.

Демек, семантикалык *валенттүүлүк* синтаксисттик структурадагы айкашууларды аныктайт. Ошондой эле этиштик айкашуулардын *активдүү* жана *пассивдүү* болуусу, алардын кайсы лексикалык топко тиешелүү экендигине жана семантикалык мазмунуна да көз каранды.

Эскертүү: *V+N/Pr* – *объекттик айкашуу*, *V+N/Num/Adverb* – *адвербиалдык айкашуу*, *O/O* – *нөлдүк айкашуу*.

Схемадагы талаачада белгиленгендей этиштин лексикалык-семантикалык валенттүүлүгү синтаксистик структурада ишке ашат. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй этиштин синтаксистик структурасы анын лексикалык-семантикалык валенттүүлүгүнө көз каранды жана синтаксистик ядродо кайсы айкашуу *эң активдүү*, ал эми периферияда *орто активдүү*, акыркы айлампада *пассивдүү* айкашуулар орун алгандыгы менен мүнөздөлөт.

3.5. Ылдамдыкты билдирген этиштердин семантикалык-синтаксистик валенттүүлүк маселеси

Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштердин семантикалык жана синтаксистик потенциалы этиштин валенттүүлүгүн изилдөөдө чоң ролду ойнойт. Себеби этиштердин семантикалык маанилери алардын валенттүүлүк потенциалын аныктаса, ал потенциалы синтаксистик жол менен ишке ашат. Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштердин валенттүүлүк потенциалы анын семантикалык жана синтаксистик жөндөмдүүлүгүнүн негизинде

бааланат. Форма жана мазмунду билдирген философиялык-тилдик категория семантикалык жана синтаксистик валенттүүлүк түшүнүгүнүн өзөгүн түзөт.

Этиштин валенттүүлүгүнүн семантикалык жана синтаксистик категория катары каралышы анын компоненттерине гана анализ жасаганга мүмкүнчүлүк бербестен, “борбордук-периферия” шкаласындагы ордун аныктаганга да жардам берет. Актуалдашкан (синтаксистик) актанттар валенттүүлүк структурасынын борборунда жайгашышат, ал эми актуалдашпаган актанттар (семантикалык) периферияда жайгашат [164, 163-б.].

Жогорудагы гипотезаны тастыктоо максатында буга чейин лингвисттер тарабынан изилденбеген ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин лексикалык-семантикалык тобунун этиштин семантикалык-синтаксистик валенттүүлүк потенциалы каралат. Изилдөө ишибизде төмөнкү терминдер колдонулат.

Окумуштуу *Е.А.Смирнова* **Актант-атрибутив** – кыймыл-аракеттин сыпатын мүнөздөгөн актант деген термин менен берген [122, 51-б.].

Бирок биз Л.Теньердин теориясына таянуу аркылуу ээ менен толуктоочту – **актант**, калган сүйлөм мүчөлөрүн **сирконстант** деп атоо менен анализ жүргүзөбүз. **Эскертүү: сирконстант-атрибутив** – кыймыл-аракеттин сыпатын мүнөздөгөн; 2.**сирконстант-локатив**–кыймыл-аракеттин кайсы тараптан же каралган багытын жана ордун белгилөөчү актант; 3. **сирконстант-инструмент** – окуянын эмне менен (инструмент, курал, эмненин жардамы аркылуу) аткарылышын билдирген компонент; 4. **сирконстант–ризонтив** – кыймыл-аракеттин аткарылышынын себебин билдирүүчү компонент. 5. **сирконстант-темпоратив** – кыймыл-аракеттин убактысын билдирет.

Салыштырылып жаткан тилдердеги биз анализге алган этиштердин дээрлик бардыгы тең **актант-субъект** жана **актант-объектке** ээ. Ошондой эле жогорудагы ЛСТ, биринчиден, кыймыл-аракетти жана экинчиден, ылдамдыкты билдирип тургандыктан, бул этиштердин тобунда **сирконстант-атрибутив** өзгөчө мааниге ээ. Этиштер *кандай? кантип?* деген суроолорго жооп

катары өздөрүнүн семантикалык валенттүүлүгүнүн жыйынтыгында синтаксистик жактан **сирконстант-атрибуттарга** ээ экендигин аныктай алышты. Ошондой эле *to fly* – уч, *to go* – бар, *to walk* – жүр этиштеринин семантикалык валенттүүлүгү (каерде? каякка?) – **сирконстант-локатив** болуп эсептелет. Ал эми бир нече ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштерге жүргүзүлгөн семантикалык анализдин жыйынтыгы менен кыймыл-аракеттин ордун (*in front of the other* – башкалардын астында), кайсы жактан башталгандыгын жана ошондой эле кыймыл-аракеттин багытын (*to another place* – башка жакка) билдирген бул **сирконстант-локатив**. **Сирконстант-инструмент** *to fly* – уч, *to crawl* – сойло, *creep* – жөрмөлө этиштерине тиешелүү экендиги байкалды. Себеби бул топтогу этиштер эки тилде тең ылдамдыкты билдирип тургандыктан бул топто **актант-субъект, актант-объекттерге** караганда **сирконстант-атрибутив** эң күчтүү семантикалык валенттүүлүктү көрсөтөт. Себеби ылдамдыкты сүрөттөөдө бардык эле тилдерде *кантин?* суроолоруна жооп катары бул топтогу этиштер өздөрүнүн валенттүүлүгүн **сирконстант - атрибутив** аркылуу берет.

Эки тилде тең семантикалык компоненттер синтаксистик айкашуулар түрүндө актуалдуулукка ээ болушат

Биз иликтөөгө алган этиштердин тобунан *to hurry* – *шаш* этишинин валенттүүлүк структурасындагы актант–субъекттин кыймыл-аракети эки тилде тең эле зат атооч же ат атоочтор менен ишке ашат. Мисалы, *He hurried into his little room* [240, 299-б]. *He* – актант- субъект, *into his little room* – сирконстант-локатив. *He hurried to the library to look up the definitions of a dozen unusual words* [238, 57-б]. *He hurried* – актант-субъект, *to the library* – сирконстант-локатив, *to look up* – сирконстант-ризонтив, *the definitions of a dozen unusual words* – актант-объект. *Камчыбек сууга кокустан түшүп кеткен бала сымал апкаарып шашты* [236, 29-б]. *Камчыбек* – актант-субъект, *сууга* – сирконстант-локатив, *кокустан* – сирконстант-темпоратив, *түшүп кеткен бала сымал* – сирконстант-атрибутив, *апкаарып* – сирконстант-атрибутив, *шашты* – ядро. Бул сүйлөмдөрдө *to hurry* – *шаш* этиши ат атооч. Этиш *he* жана

энчилүү ат *Камчыбек* менен байланышуу менен аларды өзүнө актант-субъект катары кабыл алат. Ошондой эле бул этиш өзүнүн лексикалык валенттүүлүгүнүн актант-объекттин толуктоочтук айкашуу аркылуу жаратат. Мисалы, *He hurried me* (Ал мени шаштырды). Жогорку мисалда *to hurry – шаш* этиши *кимди? эмнени?* деген суроолорго жооп берүү менен көбүнчө зат атооч, ат атоочтор менен айкашуу аркылуу өзүнүн актант-объектисин пайда кылат. Көрсөтүлгөн мисалдар кыймылдын тездигин туюндурат.

1. *hurry – шаш*.

Жогорку эки тектеш эмес тилдердеги *hurry – шаш* этишин анализ кылып көрсөк, бул этиш бир нече компоненттерге ээ. Ал компоненттер кыймылдын *кандай ылдамдыкта, ким? ким аткаргандыгын, качан?, эмнеге, кантип* болгонун жана каякка карай багыт алганын да билдирет. Этиштин кыргыз жана англис тилдериндеги семантикалык-синтаксистик валенттүүлүк потенциалына карай алардын сүйлөмдөгү ордун анализдеп көрсөк, англис тилинде этиш – ядро катары ээден кийин турса, калган сүйлөм мүчөлөрү андан кийин гана жайгашышат. Ал эми кыргыз тилинде болсо тескерисинче көп учурда этиш ядро катары сүйлөмдүн акырында жайгашуу менен анын актанттары өзүнөн мурда турарын байкадык. Жогоруда айтылган этиштин компоненттеринин арасынан *who?/what?-ким?/ эмне?* – актант-субъект, *каякка шашат? активдүү*, ал эми калгандары периферияда жайгашуу менен *пассивдүү* болуп эсептелет.

1. *She hurried on, tired perhaps, but no longer weary of foot*[240, 50-б.]. *She* – актант-субъект, *tired perhaps* – сирконстант-атрибутив, *but no longer weary of foot* – сирконстант-атрибутив.

2. *Кимдир бирөөлөр ат токуп, шашылып жатышкан экен*[234, 102-б.]. *Кимдир бирөөлөр* – актант-субъект, *ат токуп* – сирконстант-атрибутив, *шашылып жатышкан экен*–ядро.

2. Ал эми *to fly –уч* этиши эки тилде бирдей *ким учат? эмне учат?* актант-субъектин, актант-объект *кимге? эмнеге?, кандай? кантип?-* сирконстант-атрибутив, *каерде? Каякка?* сирконстант-локатив жана

сирконстант-инструмент эмне менен? деген суроолорго жооп берүү менен компоненттерин жаратуу аркылуу потенциалдуу этиштерден экендигин көрсөтө алат. Мисалы, *He flew into hardly repressed passion, and wished himself clear of the whole household* [240, 240-б.]. He - актант-субъект hardly repressed passion – *сирконстант-атрибутив*.

... *кошо ээрчишкен чымындар чаң аралаш учуп-конот* [234, 36-б.]. Кошо ээрчишкен чымындар –*актант-субъект*, чаң аралаш - *сирконстант-атрибутив*, учуп-конот - ядро.

3. *He had asked for two eyars, time was flying* [238, 183-б.]. Time – *актант-субъект*, *was flying* - ядро.

Төмөндөгү мисалдагы *to fly* – *уч* этиши болсо кыймылдын чымын аркылуу кимдир бирөөнүн же бир нерсенин бир жерден экинчи жерге канаттуунун же бир нерсенин жардамы аркылуу учкандыгын билдирет.

Жогорку мисалдарды карап көрсөк, *fly* – *уч* этишинин да алты мүчөсү байкалды. Ал компоненттер кыймылдын кандай абалда, качан, каякка, эмне же ким менен, кантип, эмнеге болгондугун баяндашат. **Актант-субъект** жана **актант-локатив** активдүү жана **сирконстант-атрибутив**, **актант-объект**, **сирконстант-ризонтив** жана **сирконстант-инструмент** пассивдүү актанттар катары кызмат кылышат.

3. Кыймыл этиштерден болгон *to ride*–*мин*, *жүр* этиши да актант-субъект, актант-объект, сирконстант-атрибутив, *сирконстант-локатив*ди камтыйт жана бул этиш *сирконстант-инструментке* ээ эмес. Себеби бул этиш окуянын ким? эмне? аткаргандыгын жана эмнени? кантип? каякка? эмнеге?, качан? ишке ашкандыгын далилдейт. Жогорку анализге алынган этиш кыймылдын *ат минүү* менен *аттын жүрүшүнүн* ылдамдыгын сүрөттөйт. Ал эми *ride* – *мин*, *жүр* этиши да бир нече компоненттери менен этиштик сөз айкаштарын уюштурат. Мисалы, 1. *He rode on trains, dressed in such nice clothes, was so strong, and ate in these fine places* [240, 84-б.]. (*Who, what, how, where*).

1. ... *if they finished at three and ride on his wheel to Oakland* [240, 139-б].
(When, what, where).

2. Drouet rode with her as far as the door, and then went about the neighbouring stores... [240, 203-б]. (Who, with whom, how, where).

Жогорку мисалдарда *rode on trains*, rode with her сөз айкаштары жандоочтор *on*, with менен жасалып, контекстке карай машинасын айдоо жана ат же башка унаа менен жетүүнү билдирет.

Демек, анализге карай эки тилде бирдей *to ride* – атта жүр башка транспорттун түрү менен да жүрүүнү билдирээрин байкоого болот.

3. *Тигине, кимдир-бирөө алда кандай иш менен шашылып, кокту бойлой далбаңдап, кыштакты көздөй чаап бара жатат* [234, 59-б].

4. – *деп*, *Карасакал кейип, өзү атка тырмышып минди* [236, 248-б].
(Ким, кантип, эмнеге, кантип).

5. *Жамийла башын көтөрдү да, басып бара жатып, арабага ыргып минди* [234, 76-б]. (Ким, кантип, эмнеге, кантип).

6. *Ошондо кең талаам, өзөнүм, тоолорум силкинип, өз элин атка мингизди* [234, 63-б]. (Ким, кантип, эмнеге, кантип).

Ал эми эки салыштырылып жаткан эки тилде *to run* – чурка этиши актант-объекттен башка да компоненттерге ээ. Мисалы, *He ran away and spoke to one of a group of three men who were conferring together*[240, 41- б.]. Бул этиш кыймылдын тез-тез кадам менен өтө тез, бат ылдамдыгын сүрөттөйт.

1. Ал эми run – качуу, чурка этиши эки тилде бирдей эле 6 компонентке ээ. Мисалы, 1. *But he had never run away* [238, 124-б.]. (Who? When?).

2. *You run around to Mr. Goggles and tell him* [239, 35-36-б.].

3) *Ага да карабай, дагы күчөп чуркадым* (ким, кимге, кантип) [234, 100-б.].

4. *Ордумдан тура жүгүрүп чоң сууга бети-колумду жуудум да, сайда тушалган аттарды көздөй чуркадым* [234, 81-б.]. (Кантип, эмнеге, эмнени, каякка).

Жогорку этиштин компоненттери да *кимдин? же эмненин? кантип? эмнеге? каякты көздөй? каерден? эмнеге?* жана *ким же эмне менен?* чуркагандыгын билдирет.

Жыйынтыгында, анализге карай эки тилде бирдей *to ride* - (*атта*) жүр башка транспорттун башка түрү менен да жүрүүнү билдирээрин байкоого болот. Этиштин айкашуусу сүйлөмдүн лексикалык-семантикалык маанисин аныктайт деп белгилейбиз.

To crawl – жөрмөлө этиши башка этиштерден айырмаланып, актант-субъект жана сирконстант-атрибуттарына гана ээ. Себеби бул этиштин жогорку актанттарын ким? эмне? кантип? кандай? суроолорунун жообу катары берет. Ал компоненттер бул этиш менен зат атооч, ат атооч жана тактоочтордун айкашуусу аркылуу ишке ашат. Мисалы, *I crawled out a decrepit wreck* [239, 13-б.]. Бул этиш болсо кыймылдын ылдамдыгынын *абдан жай, араңдан зорго басып жүрүүнү* берет. Жогорку анализде белгилегендей *to crawl* – жөрмөлө этиши сүйлөмдө ядро катары эки тилде бирдей бкомпонентти пайда кылат. Себеби бул этиш ылдамдыгынын ким? качан? каякка? каяктан? эмнеге? ким менен? кантип? аткарылгандыгын билдирет. Мисалы,

1. *I crawled out a decrepit wreck* [239, 13-б.] . (Who, what/how).

3. *Караңгыда темселеп үйгө келгенимде, биздин короодо дүрбөлөң түшүп* [234, 101-б.]. (*Ким, качан, кантип, каякка, каерде, эмне*).

4. *Данияр бул жолу да өз дегенин бербей, нарыдан бери уруна чайпалып, алга басты*[234, 47-б.].

Ал эми *to go* – *бар*, *to walk* – жүр этиштери болсо бул топтогу этиштердин арасынан эң көп колдонулган жана валенттүүлүгү күчтүү этиштерден болуп эсептелет. Бул этиштер бардык компоненттерди пайда кылышат жана кыймылдын ким? эмне? каякка? кантип? эмне менен? ишке ашкандыгын билдирүүчү актанттар катары зат атооч, ат атооч жана тактоочтор менен айкашуу аркылуу процесс аткарылат. Мисалы, *She walked deliberately through the door and up to the gentleman* [240, 49-б.]. *Ал күнү биз адамгаыдай станциядан чыгып, айылга кайтып бара жаткан элек*[234, 75-б.]. *I went to*

school when I was a kid [238, 19-б.]. *Мен болсом көп кечикпей окууга жөнөдүм* [234, 109-б.]. Бул этиштер болсо кыймылдын жай жана тез эмес бир жерден экинчи бир жерге барууну жана ошол белгиленген жерге жөө жана шашпастан баруу же жетүүнү билдирет. *Go - бар* этиши эки тилде тең 6 компонентке ээ. Этиштик сөз сүйлөмдөгү алган орду алардын активдүүлүгүнө жана күчтүүлүгүнө карай ирети менен берилген.

Мисалы,

1. *They went to see” The Mikado”one evening, an opera which was hilariously popular at that time* [240, 104-б.]. (*Who/What/Why*)

2. *Carrie went straight forward until she crossed the river, and then turned into Fifth Avenue* [240, 57-б.]. (*Who/How/Where*).

3. *Ал күнү биз адаттагыдай станциядан чыгып, айылга кайтып бара жаткан элек* [234, 75-б.]. (*Качан, ким, каерден, каякка*).

4. *Тээ бир убакта дасторкон артынан жүйүртө басып, Курманжан айым өзү келди*[236, 54-б.]. (*Качан? кантип? ким?*).

3- сүйлөмдөгү *went/go* этишинин өткөн формасы, структуралык жактан этиш өзүнө 4 компонентти пайда кылуу менен *ким, каякка, качан* кыймыл-аракет ишке ашканын билдирип турат. Этиш англис тилиндеги жай сүйлөмдөгү сөздөрдүн орду эрежеси боюнча ээден кийин келет да, бардык калган мүчөлөрүн өзүнө багындырат. Ошондой эле сүйлөмдөгү жана тексттеги контексти жаратат. *Go – бар* этиши ядро катары кыймылдын *каякка? качан? кантип?, эмнеге?* кээде *ким менен?* ишке ашырылгандыгын билдирет.

7. *to walk – бас*

Жогорку кыймыл этишинин өзү айтып тургандай ал этиш кыймылдын горизонталдык багытта жай басууну билдирип турат. Ошондой эле, ал этиш 4 компонентке ээ. Ал эми ал компоненттеринин арасынан *ким?/эмне басат?* активдүү жана калгандары пассивдүү компоненттерден болуп эсептелет.

8. Салыштырылып жаткан тилдердеги *to creep – жөрмөлө* этиши актант-объекттен башка бардык компоненттерди жаратууга потенциалы жетиштүү этиш болуп эсептелет. Мисалы, *creep–сойло*.

Ал эми *creep* – сойло этиши да 6 компонентке ээ. Мисалы, 1. *Instantly the blood creptwarmly over her body* [240, 50-б.]. (How, what, how, where). 2. *Зoo жарыктарын, уңкүр болуп калган мөңгү алдына сойлоп киришти* [236, 14-б.]. (ким, каякка, кантип кирди?)

Этиштердин тобуна кирген *speed up* –тездет жана *slow down* –акырындат этиштери болсо кыймылды тездетип же басаңдатып жиберүүнү билдирет. Ошондой эле бул этиштер бул тайпадагы ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштерден айырмаланып, *сирконстант-инструментке* ээ эмес. Себеби бул этиштер эмне менен (инструмент) деген сирконстант-инструментти талап кылбайт.

Ошондой эле кыймыл эмне себептен аткарылгандыгын **сирконстант-ризонтив** көрсөтүп турат.

Ал эми *speed up* - *тездет* этиши өзүнүн семантикалык валенттүүлүк потенциалы аркылуу эки тилде тең өзүнүн сүйлөмдөгү бир нече компонентин түзүп келет. Мисалы,

1. *Чү, аттарым, ылдамда! – деп арабаны тездете айдады* [234, 20-б.].
(эмнени? кантип?)

2. *Ал машинаны кечикендиктен ылдамдатты.* (ким? эмнени? эмнеге?).

Бул этиш кыймылдын тездетүү процессин туюндуруу менен ким, эмнени, качан, эмнеге деген суроолордун жообу катары бир нече компоненттерди жаратып келет.

11. *slow down* – акырындат, басаңдат

slow down – акырындат этиши эки тилде тең 5 компонентке ээ. Этиштин компонентеринин сүйлөмдөгү алган орду алардын активдүүлүгүнө жана күчтүүлүгүнө карай ирети менен берилген.

Мисалы, 1. Данияр арабаны жайыраак айдап... [234, 54-б.]. (Ким? эмнени?).

Жогорку топтогу ылдамдыкты билдирүүчү кыймыл этиштери сүйлөмдө ядро катары калган мүчөлөрдү ээни, толуктоочту **актант**, калган мүчөлөрүн **сирконстант** катары өзүнө багындыруу менен кабыл алат. Бул топтогу

кыймыл этиштерди бардык эле тилдерде көбүнчө 5,6 кээде көп элементтүү болуу менен, компоненттерин анализдеп көргөнүбүздө мындай этиштер толук маанилүү ылдамдыкты туюндурган кыймыл этиштер болгондуктан, сүйлөмдө бышыктоочтук айкашуу басымдуулук кылат.

Ал эми англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирген этиштердин тобундагы бир нече этиштердин арасынан *to go* – *бар* этишинин ядро катары “борбордук-перифериядагы” жана анын семантикалык-синтаксистик компоненттеринин жайгашуусун изилдөөнү туура деп таптык.

1. *They went to see” The Mikado”one evening, an opera which was hilariously popular at that time* [240, 104-б.]. (Who/What/Why)

2. *She went o bed one night before Hanson* [240, 78-б.]. (Who/Where/When).

1. *She went to one of the great department stores and bought herself one* [240, 78-б.]. (Who/Where).

2. *They went through Monroe Street to the old Windsor dining -room* [240, 82-б.]. (Who/How/Where).

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *went* – *go* (*бар*) этишинин өткөн формасы, структуралык жактан этиш өзүнө бир нече компоненттерди пайда кылуу менен *ким, каякка, качан, кантип, эмнеге* кыймылдын ишке ашканын билдирип турат. Этиш англис тилиндеги жай сүйлөмдөгү сөздөрдүн орду эрежеси боюнча ээден кийин келет да, бардык калган мүчөлөрүн өзүнө багындырат. Сүйлөмдөгү жана тексттеги контексти жаратат. Ал этиш бир нече валенттүү жана сүйлөмдүн курамын аныктайт.

Жогорку мисалдарда көрүнгөндөй эки тилде тең О валенттүү этиштин сүйлөмдөгү синтаксистик структурасында анын айкашкан элементи жок болгондуктан окшош. Ошондой эле толук маанилүү этиштер менен толуктоочтук айкашууларды байкоого болот.

1) *Бир валенттүү айкашуу:*

N/Pr + V модели We ran (Биз чуркадык). Go home!- Үйгө жөнө!

Бул сүйлөмдүн структурасында *go* - *бар* этиши англис тилинде буйрук сүйлөмдүн формасында *home* (*үйгө*) *каякка* деген суроого жооп берүү менен

этишке карай орун бышыктоочтуктук милдетти аткарат. Англис тилинде *go-bar* этиши толуктоочтон мурун турса, ал эми кыргыз тилинде бул моделдеги сүйлөмдөрдө этиш толуктоочтон кийин келет.

2) *Эки валенттүү айкашуу:*

1. *Go home quickly!*-*Үйгө тез жөнө!*

2. *I went to my medical man* [239, 54-б.].

3. *He rode a horse* – *Ал атты минди.*

4. *Carrie walked with him* [240, 94-б.].

Жогорку мисалда байкалгандай, англис тилинде этиш ядро катары сүйлөмдүн башында же ээден кийин келсе, кыргыз тилинде болсо сүйлөмдүн аягында орун алат.

3) Үч валенттүү же андан көп валенттүү объекттик жана адвербиалдык айкашуу:

1. *She went to bed one night before Hanson* [240, 78-б.]. *Ал бир күнү Хенсондон мурун уктаганы кетти.*

2. *Then we'll go to the show to-night* [240, 96-б.]. *Андан кийин биз кечинде шоууга барабыз.*

3. *Мына эртең да айылга жөнөймүн* [234, 3-б.].

4. *Тигине алдыда Жамийла жеңем бара жатат* [234, 39-б.].

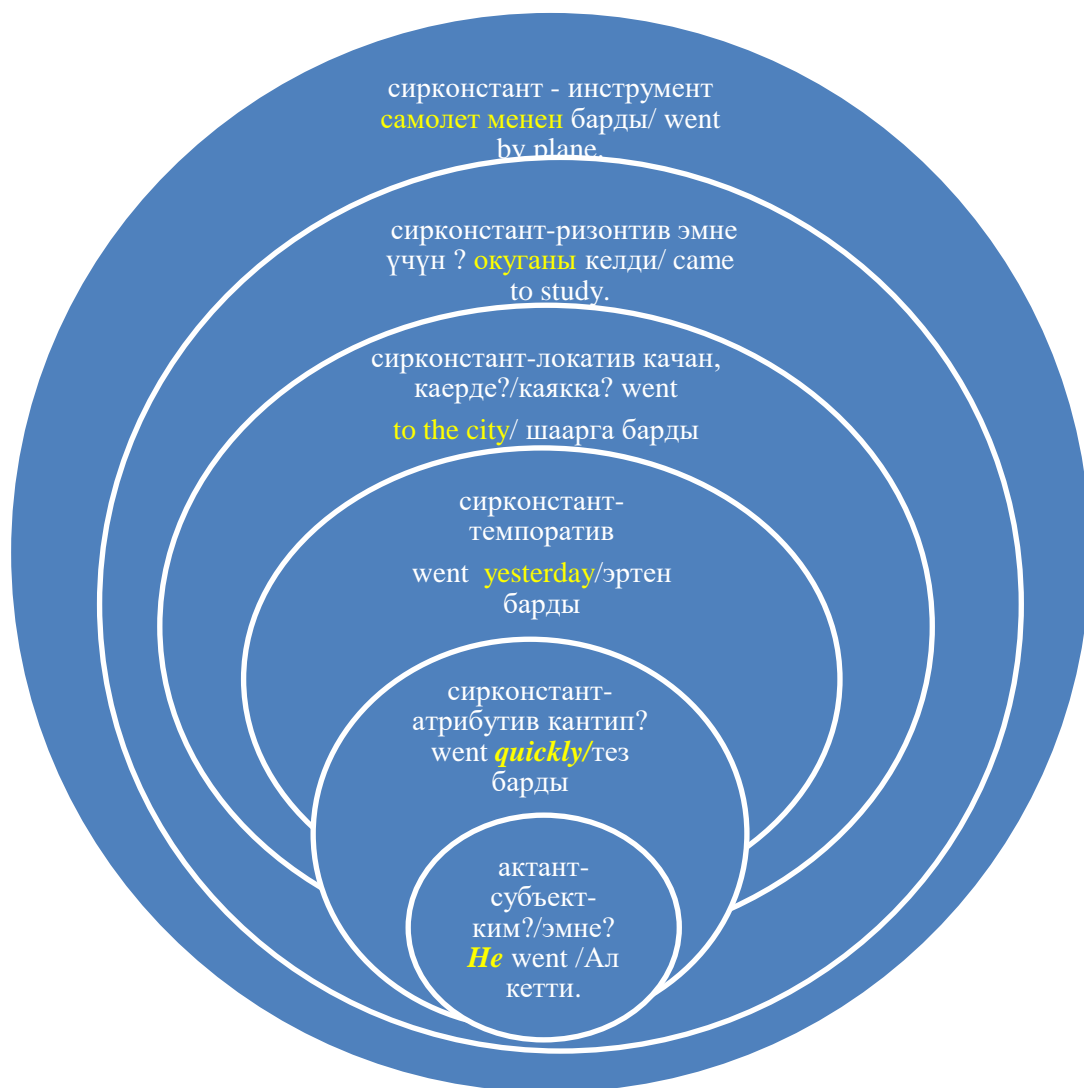
5. *Мен болсом көп кечикпей окууга жөнөдүм* [234, 109-б.].

Жүргүзүлгөн анализдердин жыйынтыгы көрсөткөндөй англис жана кыргыз тилдеринде этиш ядро катары семантикалык-синтаксисттик валенттүүлүгүнө карай сүйлөм мүчөлөрүн аныктайт. Ошондой эле кыргыз тилинде этиш сүйлөмдө көбүнчө акыркы, ал эми англис тилинде ээден кийин турары далил болду.

Биз анализге алган англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринде семантикалык валенттүүлүгү кенен экендиги байкалды. Мындай жыйынтык талдама сөздүктөрдөгү башында өзүнүн айланасында жок элементтерди акырындап кошумча элементтерди өзүнө тарткандыгында болуп эсептелет.

Биз тектеш эмес англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин валенттүүлүгүн семантикалык жана синтаксистик деңгээлде, комплекстүү окуп үйрөнүүдө гана биле алабыз деп айтабыз. Андан сырткары, С.Д.Кацнельсондун оюн далилдөө иретинде этиштин валенттүүлүгүн семантикалык-грамматикалык категория катары да кароо туура деп эсептейбиз. Себеби бул категория валенттүүлүктү тилдин майда системаларына чейин изилдеп билүүгө жардам берет.

Ошондой эле биз англис тилиндеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин семантикалык-синтаксистик валенттүүлүгүн изилдөөнүн жыйынтыгы катары биз ал **этиштердин айкашуу талаасын** түзө алдык. Жогорку топтогу этиштердин арасынан биз *to go* – бар этишинин мисалында ал этиштердин семантикалык компоненттеринин жайгашуу траекториясын аныктадык. Мисалы, *He quickly went to the city to study by plane yesterday (Ал тезинен кечээ шаарга самолет менен окуганы кетти).*

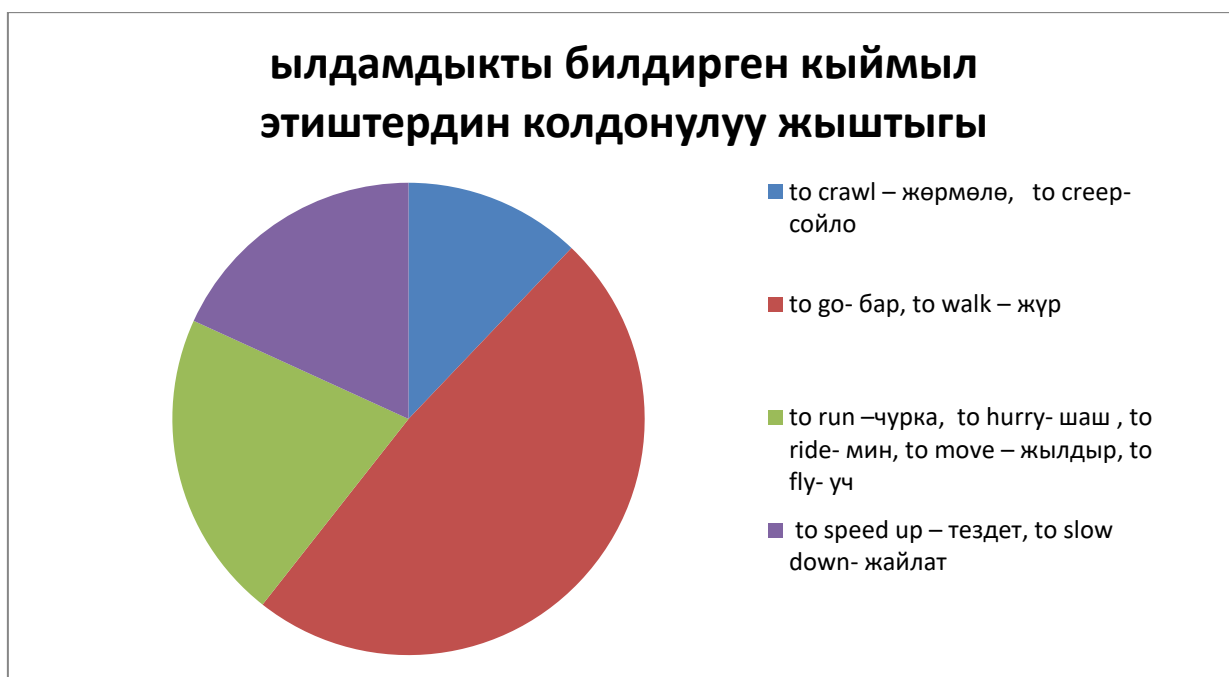

Жогоруда байкалгандай эки тилдеги биз изилдөөнүн предмети катары алган ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин семантикалык-синтаксистик валенттүүлүгүнүн потенциалы жогорку компоненттерди жасайт жана ал элементтердин жардамы аркылуу сүйлөмдүн синтаксисттик структурасын аныктайт. Этиш ядро катары ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин тобунан болгондуктан *актант-субъект*, *сирконстант-локатив*, *сирконстант-атрибутив*, *сирконстант-темпоратив* **жогорку активдүү**, ал эми *сирконстант-ризонтив* жана *сирконстант-инструменттер* **пассивдүү** кызмат аткарышат.

Салыштырылып жаткан эки тилде тең этиштин валенттүүлүгүн семантикалык–синтаксистик категориялар аркылуу изилдөө менен алардын тектеш эмес англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин валенттүүлүгүнүн “борбордук-периферия” аркылуу структуралык абалын аныктайт.

Ошондой эле ал этиштин тобунда сирконстанттар: *атрибутив, локатив, ризонтив жана инструмент ядродо*, ал эми *сирконстант-ризонтив жана сирконстант-инструменттер периферияда* жайгашкандыгы далилденди.

Изилдөө ишибиздин далили катары биз англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирген 11 кыймыл этиштердин көркөм чыгармалардын мисалында колдонулуш жыштыгына анализ жүргүздүк. Англис жана кыргыз тилдериндеги бир нече адабий чыгармалардан 1000 мисал талданды. Ал мисалдардын арасынан эки тилде тең *to go* – бар, *to walk* – бас этиштери **эң жогорку** колдонулуу жыштыгына ээ. Андан кийин *to run* – чурка, *to hurry* – шаш, *to ride*–мин, *to move* – жыл, *to fly* – уч – **орто**, ал эми калган этиштер *to speed up* – тездет, *to slow down* – жайлат – **төмөн**, *to crawl* – жөрмөлө, *to creep* – сойло **эң төмөн** жыштыкта колдонуларын айгинеледик. Биз ал анализди төмөндөгүдөй жыйынтыктап диаграмма аркылуу берүүгө жетиштик.

Изилдөөбүздүн жыйынтыгында, биз салыштырылып жаткан англис, кыргыз тилдерде ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин эки тилде колдонулуу жыштыгы бирдей экендиги айкын болду.

Үчүнчү баптан алынган тыянактар

Жогорку бапта биз англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарындагы ылдамдыкты билдирүүчү этиштердин мисалында этиштин семантикалык-синтаксистик валенттүүлүк касиеттерин, пресуппозиция кубулушун, морфологиялык комбинаторикасын, автокомбинаторикасын жана этиштин эки тилдеги позицияларын синтаксистик тоскоолдук кубулушу аркылуу кароо менен, этиштин валенттүүлүгү анын сөз айкаштарында ишке ашарын көрсөтө алдык. Ошондой эле, этиштин андай касиеттери салыштырып жаткан эки тилде тең семантикалык-логикалык валенттүүлүгүнө карай этиштик сөз айкаштарын синтаксистик мамиледе уюштурууда негизги ролду ээлегендигин далилдөөгө жетиштик.

Анализдерде байкалгандай салыштырылып жаткан эки тилде бирдей эле ылдамдыкты билдирген этиштердин да **этиштин автокомбинаторикасы** бар, алар мисалдар аркылуу берилди. Эки тилдеги этиштик сөз айкаштарындагы этиштердин валенттүүлүгү өзүнүн элементтеринин санын аныктайт жана кыргыз тилинде да англис тили сыяктуу *бир компоненттүү этиштик сөз айкаштары* өтө аз санда, *эки, үч компоненттүү этиштик сөз айкаштары* көбүрөөк жана *төрт, беш компоненттүү этиштик сөз айкаштары* көп санда кездешерин, ал эми андан да *көп компоненттүү этиштик сөз айкаштары* аз санда колдонууга ээ экендиги далилденди.

Ошондой эле, бул бапта биз англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарынын жасалуу жолдоруна семантикалык жана синтаксисттик өңүттөн анализ жасадык.

Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштердин семантикалык жана синтаксистик потенциалы этиштин валенттүүлүгүн изилдөөдө чоң ролду ойнойт. Себеби этиштердин семантикалык маанилери алардын валенттүүлүк потенциалын аныктаса, ал потенциалы синтаксистик жол менен ишке ашат. Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштердин валенттүүлүк потенциалы анын семантикалык жана синтаксистик жөндөмдүүлүгүнүн негизинде бааланат.

Салыштырылып жаткан эки тилде бирдей этиштик сөз айкаштары компоненттеринин маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай *адвербиалдык* жана *объектилик* катышты билдирет. Эки тилде тең *объектилик катыштагы этиштик сөз айкашы* багыныңкы компоненти конкреттүү предметтерден, кээде абстрактуу маанидеги сөздөрдөн, ал эми *негизги компонент – ядро* катары түрдүү семантикалык мааниге жана валенттүүлүккө ээ болгон этиштерден турат. Кыргыз тилинде *жөндөмө категориясы* да этиштик сөзайкаштарын жасоодо негизги кызмат аткарат. Кыргыз тилинен айырмаланып, англис тилинде *нөлдүк айкашуу* да бар. Бирок ал комбинаторика англис тилинде сейрек кездешет. Аба ырайын туюндурган кээ бир этиштердин тобунда гана байкоого болот. Мисалы, *It rains (It is raining)* – Жамгыр жаап жатат. Ошондой эле, салыштырылып жаткан эки тилде тең этиштик сөз айкаштарындагы нөл валенттүүлүк оозеки кепте же контекстте синтаксистик айкашуусуз эле кездешет.

Жыйынтыгында, англис жана кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштарынын объектилик жана бышыктоочтук катышына, алардын синтаксистик айкашуу жолдоруна анализ жүргүзүү төмөндөгүдөй жыйынтыктарды берди:

1) англис тили флективдик, кыргыз тили агглютинативдик тилдердин тобунан болгондуктан, англис тилине караганда кыргыз тилинде айкашууну жасоодо жөндөмөлөрдүн ролу жогору экендиги;

2) этиштик сөз айкаштарынын модели англис жана кыргыз тилдери тектеш эмес тилдер катары компоненттеринин орду түрдүүчө болгондугу;

3) кыргыз тилинде англис тилинен айырмаланып, этиштин өздүк эмес формалары болгон инфинитив жана герундийдин жоктугу, ал эми кыргыз тилинде алардын эквиваленти катары атоочтуктар жана кыймыл атоочтор менен берилгендиги;

4) ал эми кээ бир структураларда эки тил бирдей *башкаруу* айкаштарына ээ экендиги байкалды.

5) этиштик сөз айкаштарынын объекттик айкашуусунда англис тилинде **ыкташуу**, ал эми кыргыз тилинде **башкаруу** синтаксистик айкашуу жолдору басымдуу экендиги далилденди.

6) салыштырылып жаткан эки тилде тең этиштик сөз айкаштарынын адвербиалдык айкашуусунун компоненти негизги-ядро катары түрдүү топтогу семантикалык этиштердин тобунан болот да, багыныңкы элементи *орундук, мейкиндик, себептик, сан-өлчөм, максат жана кээде сын-сыпат* маанилерди туюндурган сөздөрдөн болгондугу;

7) адвербиалдык катыштагы этиштик сөз айкаштарынын моделдери англис тили герман жана кыргыз тили түрк тилдеринин тобунан болгондуктан, алардын жайгашуу позициялары түрдүүчө экендиги;

8) адвербиалдык катыштагы этиштик сөз айкаштарынын синтаксисттик айкашуунун жолдору англис тилинде ыкташуу жана кыргыз тилинде башкаруу басымдуулук кылгандыгы;

9) англис тилинен айырмаланып кыргыз тилдеринде адвербиалдык катыштагы этиштик сөз айкаштары жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрдүн мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу этиш менен айкашса, англис тилинде предлогдордун жардамы аркылуу ишке ашкандыгы айырмачылык катары далилденди.

Ылдамдыкты билдирүүчү кыймыл этиштери эки тилде тең сүйлөмдө ядро катары калган мүчөлөрдү ээни, толуктоочту **актант**, калган мүчөлөрүн **сирконстант** катары өзүнө багындыруу менен кабыл алат. Бул топтогу кыймыл этиштерди бардык эле тилдерде көбүнчө 5,6 кээде көп элементтүү болуу менен, компоненттерин анализдеп көргөнүбүздө мындай этиштер толук маанилүү ылдамдыкты туюндурган кыймыл этиштер болгондуктан, сүйлөмдө адвербиалдык айкашуу басымдуулук кылат.

Демек, биз англис тилиндеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин семантикалык-синтаксисттик валенттүүлүгүн изилдөөнүн жыйынтыгы катары биз ал **этиштердин айкашуу талаасын** түзө алдык. Жогорку топтогу этиштердин арасынан биз *to go* - бар этишинин мисалында

ал этиштердин семантикалык компоненттеринин жайгашуу траекториясын аныктадык.

Жогорку этиш ядро катары ылдамдыкты билдирген этиштердин тобунан болгондуктан *актант-субъект*, *сирконстант-локатив*, *сирконстант-атрибутив* **жогорку активдүү**, ал эми *сирконстант-ризонтив* жана *сирконстант-инструменттер* **пассивдүү** кызмат аткараары далилденди.

IV БАП. АНГЛИС ТИЛИНИН СӨЗ АЙКАШТАРЫН ОКУТУУДАГЫ ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕР ЖАНА ТИЛДИК ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ

4.1. Кыргыз тилдүү тайпаларда англис тилинин этиштик сөз айкаштарын окутуунун лингводидактикалык мааниси

Чет тилдерин үйрөнүүдөгү актуалдуу маселелердин бири сөз айкаштары, кайсы сөздөр дайыма бирге колдонулат жана кайсы сөздөр айкашып колдонулбай тургандыгында. Практикада кыргыз тилдүү тайпаларда англис тилинин сөз айкаштарын окутуунун дидактолингвистикалык жагы таасирдүү. Англис тилин чет тили катары окутуудагы сөз айкашын окутуунун пайдалуу жактары жана аны окутуунун жолдору жөнүндө көптөгөн төмөнкү чет элдик окумуштуулардын: Ж. Фёрс (Firth.J.R., 1952), Ж. Синклайр (Sinclair J., 1991), Майкл Луис (Michael Lewis., 1993), Х. Жанг (Zhang X., 1993), Г.Вулард (Woolard, G., 2000), Селсиа Мёрсиа; М. Олштейн (Celce-Murcia, M.; Olshtain, E., 2000), У. Янг жана А. Хендрикс (Ying. Y. and Hendricks, A., 2004), Н. Несселхауф (Nesselhauf, N., 2005), А. Парастити (Parastitu, A., 2005), А. Браши (Brashi, A., 2006), Паул Нейшн (I.S.P.Nation, 2008), Сюза Ходней (Souza Hodne, L., 2009), А.Мойния (Mounya, A., 2010) ж.б эмгектер бар болсо да, азыркы күндө окутуунун натыйжалуу усулдарын изилдеп үйрөнүү дагы деле болсо көптөгөн изилдөөлөрдү талап кылат. Г. Вулард бул боюнча: (Woolard, G, 2000) “Көп сөздү үйрөнүү бул жаңы сөздөрдү эле үйрөнүү эмес, бул тааныш сөздөрдү эле жаңы сөз айкаштарында пайдалануу”, -деп эң туура белгилеген [214, 31-б.]. Чет элдик окумуштуу Н.Несселхауф (Nesselhauf, N., 2005) тилдик каражаттардын баары тең (мисалы, семантикалык прозодия, прагматика жана стилистика) кадимки эле контекстте үйрөтүлөөрүн белгилеген [199, 269-б.].

Окумуштуу Паул Нейшндин (I.S.P.Nation, 2008) эмгектерине таянуу менен, англис тилиндеги оозеки жана жазуу кебинде жалпы колдонулуучу сөздөрдүн тизмегинин (GSL) алгачкы 1000 сөзүн анализдеп көрсөк, анда 84,3% пикир алышууга, 82,3% адабий чыгармаларга, 75,6% газеталарга жана 73,5% академиялык тексттерге тиешелүү экендиги аныкталган [198, 117-б.].

Ал эми англис тилин чет тили катары окутууга алгылыктуу салым кошкон В.Д.Аракин да сөз айкаштарын колдонууну билүү чет тилдерин үйрөнүүдө зарыл экендигин жана айрыкча сүйлөө жана жазуу иштеринде студенттер көп каталарды кетирээрин, эне тилиндеги тилдик көрүнүштөр сөз айкаштарын туура колдонууда да таасирин тийгизээрин белгилеген [15, 248-б]. Демек, эгерде студент сөздөрдүн айкашуусун жакшы билбесе анда англис тилинде ал угуу, окуу иштеринде, ал эми оозеки жана жазуу иштеринде андан да көбүрөөк кыйынчылыктарга дуушар болот. Америкалык окумуштуу Рандал Гвин (Randall Gwin) (2009) Кыргызстанда көп жылдан бери иштеп келип өзүнүн “A Way to Connect” деген англис тилин окутуу үчүн жазган эмгегинде: “эгерде сиз чет тилин үйрөтүүнү кааласаңыз, анда, сөзсүз, грамматиканы билүү менен баштооңуз зарыл”, – дейт. Грамматикасыз тил үйрөнүү мүмкүн эмес деген ойду берет жана өз кеңешинде алгач сүйлөмдөгү сөздөрдүн ордун билүү да зарыл деп белгилейт [204, 143-б]. Демек окумуштуунун оюуна макул болуу менен биз дагы тил үйрөнүүдөгү көптөгөн каталар жана интерференциялар грамматикалык билимдин жетишсиздигинен да келип чыгат дейбиз.

Жалпылап айтканда, англис тилин чет тили катары үйрөнүүчүлөр үчүн (ЧТ) сөз айкаштарынын (коллокация) сөздүгүн аз билүү аларга сүйлөө, жазуу, угуу жана окуп түшүнүү жөндөмдүүлүктөрүн калыптандырууда бир топ тилдик кыйынчылыктарды алып келет. Ошондой эле коллокациялардын бири-бири менен туура келишин билбөө, алардын синтаксистик структурасын жана семантикалык маанилерин түшүнбөө жана адаштыруу жөн гана тилди грамматикалык жактан туура эмес сүйлөөгө гана эмес, сөздүн лексикалык маанисин жана информацияны туура эмес түшүнүүгө жана аны жеткирип берүүгө да таасирин тийгизет.

Демек, англис тилин чет тили катары кыргыз тилдүү тайпаларда үйрөтүүдө да сөз айкаштарынын лингводидактикалык жагы практикада мааниге ээ.

Этиштик сөз айкаштарды окутуунун натыйжалуу усулдары

Англис тилин чет тили катары үйрөнүүчүлөр үчүн (ЧТ) коллокацияны билүү жана пайдалануу алардын англис тилинин чыныгы жана таза түшүнүктүү болушуна алып келүү менен, англис тилинин жазуу жана сүйлөө стилин оңдоого таасирин тийгизет. Мисалы, англис тилинде кээ бир сөз айкаштарын туура келген сөз айкашы менен гана колдонуу төмөнкү таблицада анализденет: (*Тиркемедеги 4.1.1.- таблицаны караңыз*).

Көптөгөн окумуштуулардын коллокация жана анын ЧТ катары окутуунун усулдарын жана эффективдүү жолдорун изилдеген изилдөөлөрүн жана ойлорун эске алганда, алардын баардыгы азыркы англис тилин окуп үйрөнүү жана аны туура колдонуу үчүн коллокацияны туура пайдалануу, сүйлөөчүнүн оюн туура берүүгө, оной жана туура информация алууга жана жазуу түрүндө да берүүгө эффективдүү тилдик маселелердин бири экендигин белгилөөгө болот.

Студенттердин **синтаксистик** структураны туура түзүүсү жана андагы этиштик сөз айкашынын семантикалык маанисин толук түшүнүүсү англис тилин тез, туура жана ар түрдүү формадагы (диалог, текст, кат түрүндө, макала, монолог, презентация, дилбаян ж.б.) иш-аракеттерде тил билүү жөндөмдүүлүктөрүн (угуу, жазуу, окуу жана сүйлөө) калыптандырууга жана өстүрүүгө шарт түзөт. Чет тилдерин үйрөтүүдө сөз айкаштарын активдүү сөз айкаштарынан болгон этиштик сөз айкаштары боюнча студенттердин билиминин жогору болуусу чет тилин, эффективдүү, тез үйрөнүүгө жана аны туура интерпретациялоого, ишин жакшы өздөштүрүүгө, котормо, грамматикалык, лексикалык жана синтаксистик жактан да билимин жеткиликтүү калыптандырууга жардам берет. Демек, чет тилиндеги этиштик сөз айкаштары боюнча студенттердин билиминин ар тараптан жакшы деңгээлде болуусу жана сөз айкаштары боюнча сөз байлыгы алардын тилди жакшы өздөштүрүүсүнө жана түшүнүүсүнө жол ачып берет деген ойдобуз.

Белгилүү окумуштуу Ж.Р.Форстун (Firth.J.R., 1952) ою боюнча **коллокация** – тилдин эки же андан ашык сөздөрдүн айкашуусунан түзүлгөн тилдин туруктуу формалары, ал сөздөрдүн ордун айкындап турат [183, 81-б.].

Ал эми тилчи Сюза Ходней (Souza Hodne, L, 2009) англис тилин окутууда жана үйрөнүүдө буга чейин коллокация маселесине көп көңүл бурулбай келген жана тилдик материал катары жеткиликтүү басым жасалбагандыгын белгилейт [210, 3-12-бб.].

Биз дагы жогорку окумуштуунун оюн негизге алуу менен, мектептердеги англис тилин окутуу боюнча окуу китептеринде коллокация жөнүндө маалыматтар мурунку учурларда берилбегендигин, бирок азыркы күндөгү Оксфорд жана башка басмалар даярдап жаткан заманбап окуу китептеринде, негизинен, коллокация лексикалык жана грамматикалык материал катары берилип, ал окутуунун бардык жөндөмдүүлүктөрүн калыптандырууда жана өстүрүүдө эффективдүү үйрөтүү менен окуу материалы катары өз салымын кошуп келгендигин белгилөөгө болот. Англис тилинде сөз айкаштарын окутуп үйрөтүү жана аларды билүү чет тилин үйрөнүүгө керек болгон бардык компетенцияларды калыптандырууга, (*жазуу, сүйлөө, окуу жана угуу жөндөмдүүлүктөрүн калыптандырууга жана аларды жакшыртууга*) өз салымын кошот.

Студенттердин коллокациялык компетенциясын калыптандыруу менен бирге университеттин деңгээлиндеги бакалавр багытында төмөндөгүдөй компетенцияларды калыптандырууга да өз таасирин тийгизет. Мисалы: ИК-3, ПК-14, ПК-11, ПК-12. Азыркы күндө сөз айкаштарын (коллокацияны) үйрөнүү үчүн көптөгөн окутуу жана өз алдынча үйрөнүү булактары кагаз жана электрондук түрдө сунушталып келет. Мисалы, *окуу китептери, сөздүктөр, интернет сайттар, онлайн окуулар жана көнүгүүлөр*.

Коллокация азыркы заманбап академиялык максаттагы англис тилин ЧТ катары окутуу максатында жазылган ар бир окуу китептеринде кеңири берилип, алар кыска тексттер, диалогдор, таблица жана башка формадагы контексттерде да берилген. Мисалы, Оксфорд, Кембридж басмасы жарыкка чыгарган окуу китептеринде лексикалык жана грамматикалык материал катары берилүү менен тексттерди окуп тушүнүүдө, сөздөрдү үйрөнүүдө,

жазуу жана сүйлөө бөлүктөрүндө да коллокация кеңири каралып келгендигин байкоого болот.

Мына ошондуктан да, азыркы күндө ОшМУдагы дүйнөлүк тилдер жана маданият факультетинин бакалавр багытындагы студенттерине англис тилин чет тили катары окутууда Оксфорд университетинин басмасы чыгарган “Oxford EAP, A course in English for Academic Purposes”, Oxford University Press, Paul Dummett and Jon Hird - “Англис тилин академиялык максатта окутуу курсу” окуу китебин сунуштоону чечтик. Бул китептерде англис тили боюнча билим берүүнүн бир нече деңгээлдери каралган: А2- баштапкы деңгээл, В1- босого (пороговый) деңгээл, В1+ орто деңгээл, В2- орто деңгээлден жогору, С1- профессионалдык деңгээл, С2- кеңири жана толук деңгээл. Бул окуу китептеринде сөз айкашын окутууга багытталган темаларды анализдөө менен бул баптын негизги максаттарынын бири кыргыз тилдүү тайпаларда англис тилин чет тили катары окутууда сөз айкаштарынын актуалдуулугун жана алардын ролун аныктоо болуп эсептелет [202, 175 б.].

Эскертүү: ЭСА—этиштик сөз айкаштары, СА—сөз айкаштар, ЧТ—чет тили, АЛ—академиялык тил, VOC—сөз үйрөтүү, ААМ—англис тили академиялык максатта.

“Oxford EAP, A course in English for Academic Purposes” , “Англис тилин академиялык максатта окутуу курсу” окуу китеби боюнча анализ жүргүздүк *(Туркемедеги 4.1.2.- таблицаны караңыз)*

Англис тилин академиялык максатта (ААМ) окутуу үчүн арналган заманбап окуу китептерин анализдөө менен англис тилин окутуудагы сөз айкаштарынын жана этиштик сөз айкашынын орду практикада маанилүү экендигине ынандык. Себеби жыйынтыктарга таянсак этиш же этиштик сөз айкаштары академиялык тил (АЛ) жана сөздөрдү үйрөтүүнү (VOC) камтыган ар бир темада пайдаланылганын байкоого болот. Мисалы, *А2 деңгээлиндеги китептеги он теманын ичинен жетөөндө сөз айкашы жөнүндө маселе каралса, анын ичинен алты темада этиштик сөз айкаштары каралат.* Ошондой эле кийинки тилдик деңгээлге багытталган окуу китебинде В1 баары

10 тема болсо, анын ичинен сегизинде коллокация маселеси каралып, B1+ деңгээлинде 12 теманын *он биринде* сөз айкаштары байкалса, анын ичинен *11 темада* тең этиш жана этиштик сөз айкаштарынын санынын өсүшү төмөндөгүдөй жыйынтыктарды далилдейт:

1) кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн (окуу, жазуу, сүйлөө, угуу) калыптандырууда этиш же этиштик сөз айкаштары статистикалык анализдин жыйынтыгы боюнча окуу китебинин 95% түзөт жана алардын англис тилин үйрөнүүдө ролу күчтүү экендигин айгинелеп турат;

2) студенттердин билиминин улам жогорку тилдик деңгээлине көтөрүлүшүнө карай этиш же этиштик сөз айкаштары боюнча темалардын көбүрөөк камтылышы студенттерге грамматикалык, синтаксистик, структуралык жана семантикалык маанилерин үйрөнүү аркылуу англис тилин өздөштүрүү эффективдүү экендигин далилдеп турат;

3) EAP (AAM) окуу китептеринде этиш жана этиштик сөз айкаштары боюнча материалдар да акырындап жөнөкөйдөн татаалга карай, семантикалык-синтаксистик анализдер аркылуу берилүү менен тилди тереңирээк анализ кылып үйрөнүүгө шарт түзөт;

4) этиштердин жана этиштик сөз айкаштарынын академиялык жазуу иштеринде да тексттерди перифраза жасоодо, дил баяндарды жазууда, кыймыл-аракетти чагылдырган бардык ситуацияларда, проблема жана аны чечүүнү, себептер жана алардын таасирлерин баяндоодо бардык эле тилдер сыяктуу активдүү тилдик материал болуп эсептелет.

Азыркы окуу китептеринен сырткары ар түрдүү деңгээлдеги англис тилин үйрөнүүгө арналган окуу булактарында коллокация жөнүндө маалымат берилет.

Бирок коллокация азыркы окуу китептеринде грамматикалык материал катары окутулуп жаткан менен, тилчи Несселхаф (Nesselhauf, 2005) айткандай, аларды кантип үйрөтүү жана үйрөнүүдөгү кыйынчылыктар жана аларды кандай жоюу жолдору жеткиликтүү изилдене элек деп айта алабыз. Англис тилин ЧТ катары үйрөнүүдө сөз байлыгын байытуу эң башкы маселелерден

болуп эсептелет жана коллокацияны билүү алар үчүн көп маанилүү сөздөрдү жана аларды жакын синонимдери менен салыштырып үйрөнүүгө да жардам берет. Коллокация билиминин жетишсиздиги бул студенттердин англис тилинде жазуу сабаттуулугуна да кедергисин тийгизет, логикалык байланышы начар жана сөз айкаштарынын түгөйлөрүн туура эмес тандоо маселесине алып келет.

Окумуштуулардын Мөрсиа жана Олштейндин (Celce-Murcia, Olshtain, 2000) көз караштары боюнча англис тилин ЧТ катары үйрөнүүдө сөз айкашын начар билүү, алардын жазуу ишинин сапатына да, сөзсүз, өз таасирин тийгизет [180, 141-б.]. Окумуштуулар Браши (Brashi, 2005), А.Парастити (Parastitu, A, 2005) жазуу ишинде коллокацияны туура пайдалануу адамдарга маалыматты туура жана ачык түшүнүүгө жардам берет. Англис тилин жакшы билүү жана каталарды кетирбөө үчүн студенттер туура сөз айкашын колдонуусу зарыл деп белгилешкен [173, 1-б.]. Окумуштуу Х.Жанг (Zhang, X, 1993) коллокация бул англис тилин ЧТ катары үйрөнүүдө жазуу иштеринин сапатын аныктоочу параметри сыяктуу кызмат кылат деген ойду билдирет [216, <https://www.researchgate.net>]. Коллокацияны жакшы билүү оозеки сүйлөгөнгө караганда да жазуу ишинде, формалдуу жазууларда да таасири тиерин айтууга болот.

Окумуштуулар А.Мония; Янг жана А.Хендрикс (Mounya, A, 2010, Ying and Hendricks, 2004) коллокацияны жакшы билүү, мыкты жазуу ишине алып барат деп табуу менен, коллокацияны үйрөтүп, студенттердин коллокациялык компетенциясын жогорулатуу максатында эксперимент жүргүзгөн [197, 170-б.; 215, 51-78-бб.]. Эксперименттин жыйынтыгы менен коллокацияны окутуу студенттердин тилди туура, түшүнүктүү, көркөм сүйлөөгө жана расмий тилде жазуудагы ордун көрсөтүүгө жетишкен.

Биз дагы жогорудагы окумуштуулардын пикирлерин негизге алуу менен бирге окуу китептерин анализдеп, жыйынтыгында коллокация үчүн грамматикалык жана лексикалык материалдар ар бир теманын жазуу иштерине арналган бөлүгүндө көбүрөөк камтыларын жана ошол эле учурда

жазуу иштери менен бирге практикаланат деп белгилейбиз. Ал эми ушул сөз айкаштарынын материалдарын студенттерге үйрөтүүнүн маанилүү жолдорун жана аны үйрөнүүдөгү кыйынчылыктары, аларды кантип жолго салуу жолдорун анализдөө иши да бул баптын негизги максаттарынын бири болуп эсептелет.

Англис тилин чет тили катары үйрөнүп жаткан кыргыз тилдүү тайпалардагы студенттер үчүн коллокацияны үйрөнүүнүн пайдалуу жактарына анализ жүргүзүүдөгү жыйынтыктарыбыздын натыйжасын төмөндөгүдөй белгилейбиз:

а) Окумуштуу Паул Нейшн (Nation I.S.P, 2008) коллокацияны жакшы билүүнүн бир артыкчылыгы студенттин англис тилин эне тили катары сүйлөөчүлөргө окшош сүйлөөгө жана жазууга мүмкүнчүлүк жаратышы болуп эсептелет [198, 117-б.];

б) коллокация компетенциясынын дагы бир артыкчылыктарынын бири тилди жаңы үйрөнгөндөр сөздү же грамматиканы тереңирээк өздөштүрө элек учурунда да тилди продуктивдүү пайдалана алуусунда;

в) коллокацияны окуп үйрөнүүдө студенттерге мурун билген сөздөрүн жаңы сөз айкаштарын үйрөнүү менен ал сөз айкаштарын калыс пайдаланууга жардам берет;

г) англис тилинде сүйлөгөндө өз оюн билдирүүдө сөз айкаштардын позициясын так аныктап жана туура айтууга жардам берет. *Smoking is strictly forbidden - natural than smoking is strongly forbidden. Тамеки чегүүгө катуу тыюу салынат* – ал эми төмөнкү вариант туура эмес. Лексикалык жактан мааниси туура келбейт - *тамеки чегүүгө күчтүү тыюу салынган*;

д) англис тилинде бир нерсени айтуу үчүн аны түшүнүктүү, стилистикалык жактан логикалык ырааттуулукту иликтөө менен көркөмдүү жана ачык айкын берүү үчүн альтернативдүү варианттык кызматты аткаруу менен стилистикалык боёк берип турат. Мисалы, *кээ бир ойду көркөмдөп берүү үчүн аны башка жолдор менен беребиз*. Бул кубулуштар көбүнчө көркөм чыгармаларда көп кездешет.

1. *It was very cold and very dark – It was bitterly cold and pitch-dark.* Күн абдан суук жана караңгы болчу. Күн ызгаардуу суук жана көзгө сайса көрүнгүс караңгы эле.

ж) жазуу ишинде стилди оңдоого жардам берет: *instead of saying something poverty causes crime–, poverty breeds crime +; жакырчылык кылмышка алып келет; a big meal-, a substantial meal+, чоң тамак эмес, күчтүү тамак* десе туура болот;

з) коллокацияны жакшы билүү тексттерди окуп түшүнүүдө жана информация берүүдө, диалогдорду угуу жолдору менен үйрөнүүдө жана туура жазууда мааниге ээ;

е) фонетикалык жактан да студент сөздү туура айтуу үчүн ага коллокациялык сөз байлыгы таасирин тийгизет. Студент сөз айкашын аныктоо менен таза тыбыштарды айтуу жөндөмдүүлүгүнө ээ боло алат. Эгерде студенттин коллокациялык билими жогору болгон болсо, ал сөз айкаштарын ажырата алуу менен сөздөрдү айырмалай билип, контексттин мазмунун да жеткиликтүү түшүнүүгө жардам берет. Мисалы, *to knead flour/character-камырды, аралаштыруу / мүнөздү калыптандыруу*, ал эми *to need help/money* – бул эки сөздүн айтылышы жана угулушу бирдей болгону менен маанилери жана коллокация чөйрөсү дагы ар башка. Ошондуктан студенттерди угуу учурунда да алгач коллокацияларды айырмалап алууга жана бул алардын информацияны туура түшүнүүгө, кабыл алуусуна жардам берет.

к) студенттин коллокациялык билиминин жогору болуусу, аны бизнес жана дипломатиялык, жалпы эле жакшы котормочу болуу ийгилигине алып келет.

Жогорудагы окумуштуулардын ойлоруна таянып, коллокацияны билүүнүн зарылчылыгын айтуу менен биз англис тилин чет тили катары үйрөнүүчүлөр үчүн аны үйрөнүү – бул актуалдуу тил маселелеринин бири деп эсептейбиз. Коллокацияны кыргыз тилдүү тайпаларда кантип эффективдүү окутуу жана андагы күтүлүүчү кыйынчылыктарды жана аларды жоюунун жолдору жөнүндө сөз кылабыз.

Коллокацияны үйрөнүүдөгү төмөндөгүдөй күтүлүүчү кыйынчылыктар жана аны жоюу үчүн сунуштарды белгилеп өтөбүз:

1. Англис тилин ЧТ катары үйрөнүүдө кездешүүчү тилдик маселе бул алардын жакын синоним сөздөрдү өзгөчө алардын коллокациясы аркылуу түшүнүү болуп эсептелет. Өтө жакын синоним сөздөр булар окшош мааниге ээ, бирок ар түрдүү айкашууга ээ болгон сөздөр. Бардык эле мааниси өтө жакын синоним сөздөр бардык сөздөр менен айкаша бербейт. Мисалы, *strong – powerful* – кайраттуу - күчтүү эң жакын маанидеги синоним сөздөрдөн болуп эсептелет, бирок *strong tea – powerful computer, кайраттуу чай – күчтүү компьютер* деп колдонулуп коллокацияны жакшы билбөө маселесине алып келет. Бул эки сөз бир маанини түшүндүргөн сөздөр болгону менен, лексикалык ички маанисине карай бардык сөздөр менен ошол маанини бере албайт. Ал эми кыргыз тилинде *кайраттуу чай дей албайбыз коюу чай* деп, бирок күчтүү компьютер экен деп колдонобуз. Демек, синонимдердин семантикалык айырмачылыктарын жана алардын айкашуу жолдорундагы өзгөчөлүктөрүн билбөө да тил үйрөнүүчүлөргө кыйынчылык жаратат;

2. Коллокациянын англис тилин экинчи чет тили катары үйрөнүүдө, ал тилде туура сүйлөө, жазуу жана информация алуу да ролу бар экендигине макул болуу менен, англис тилин ЧТ катары үйрөнгөн тайпаларда студенттер үчүн коллокацияны ажырата билүү жана табуу кыйынчылык жаратуу менен сөз айкаштарын практикада туура эмес пайдалануу жактары көбүрөөк деп айта алабыз . Мисалы, *fast* – тез деген сын атооч сөз *cars* – машиналар деген сөз менен айкашат дагы, *glance* – көз карап деген сөз менен айкаша албайт – *fast cars* – ылдам машиналар/*quick glance* – ылдам көз карап деп айтылбайт. Мисалы, (Туркемедеги 4.1.3.- таблицаны караңыз)

Жогорудагы мисалдар далилдегендей, англис тилинде сөз айкаштарын каалаган эле сөз менен айкаштырып түзүп сүйлөөгө болбойт, сөз айкаштарын жасоодо, сөзсүз, алардын лексикалык- семантикалык мазмунуна көңүл буруу маанилүү. Албетте, студенттерге мындай билимдин жетишсиздиги тилдик

маселени пайда кылып, сөз айкаштарын туура эмес жасоого жана колдонууга алып келет;

3. Бардык эле тилдердеги коллокацияларды (сөз айкашын) үйрөнүү окуучулардын оозеки жана жазуу кебинин байышына өбөлгө түзөт. Англис тилинде кээ бир коллокациялар туруктуу же болбосо күчтүү, ал эми айрымдары болсо ачык формада бир маанини берүү үчүн бир компонент ар түрдүү сөздөр менен айкашуусу мүмкүн. Мисалы, *take a photo*, сүрөткө тартуу – бул күчтүү коллокацияга ээ, ал эми ошол эле кезде *keep to/stick to the rules* – эрежеге таянуу деген сөз айкаштары андай күчтүү эмес болуп эки формасы тең бир зат атооч менен айкашып келет. Мисалы, (*Туркемедеги 4.1.4.- таблицаны караңыз*)

Ал эми жогорудагы таблицада көрсөткөн далилдерге таянуу менен биз англис тилинде лексикалык-семантикалык маанилерине карай сөз айкаштары туура келген эле синоним сөздөр менен айкаша албастыгын жана ал айкашуудагы сөздөрдүн лексикалык валенттүүлүк касиетине да көз каранды болот деп айта алабыз. Себеби англис тилинде *look* жана *watch* этиштери синоним сөздөр болуу менен кыргыз тилинде *кароо*, тиктөө дегенди билдирет. Бирок лексикалык мааниси боюнча *look этиши* – *бир нерсени кароону*, ал эми *watch* этиши көрүүнү туюндурат. Албетте, студенттерге мындай билимдин жетишсиздиги тилдик маселени пайда кылып, сөз айкаштарын туура эмес жасоого жана колдонууга алып келет. Сүйлөө кебинин стилдик жактан тайкылыгына, логикалык ырааттуулуктун жоктугуна алып келет;

4. Ал эми чет тилин үйрөнүү учурунда коллокацияны татаал сөздөрдөн жана идиомалардан айырмалоо дагы студенттер үчүн көптөгөн кыйынчылыктарды жаратат. Ошондуктан окутуучулар үчүн студенттерге татаал сөздөрдү жана идиомалардын айырмачылыгын түшүндүрүү зарыл. Англис тилиндеги татаал сөздөр да кыргыз тилиндегидей эле эки же андан ашык сөздөрдө сөз бирдиктеринен түзүлүп, кээде дефис менен ажыратылып, кээде бирге жазылат. Мисалы, *car park* – *машина коюучу парк*, *post office-почта*, *narrow-minded* – *акылы тайкы*, *tea pot* – *чай демдөөчү чайнек*;

5. *Идиомалар* - бир нече компоненттен турган сөз бирдиги жана алар өз өзүнчө эмес жалпы маанини берген туруктуу сөз айкаштарынын бир тобу болуп эсептелет. Мисалы, *pass the buck – is an idiom meaning “to pass responsibility for a person to avoid dealing with it oneself”* – өзүн жоопкерчиликтен алыстатуу максатында бирөөгө жүктөп салуу маанисинде куйругун түйүп качуу. Бул идиома эки компоненттен туруу менен бир ишти башка адамга оодарып салуу деген маанини берет. Студент коллокацияны идиома же татаал сөздөр менен адаштырат;

6. Коллокацияны жакшы билбегендиктен компоненттердин түгөйүн туура эмес тандоо, мисалы, *do, make (жасоо, аткаруу)* этиштери англис тилинде экөө тең синоним сөздөр болуп кыргыз тилинде жасоо дегенди билдиргени менен ал сөздөрдү бардык эле сөздөр менен айкаштырып, каалагандай колдонууга болбойт. Мисалы, *do housework – үй жумушун аткаруу бирок make friends – достошуу* синоним сөздөр менен айкашып келип, *лексикалык интерференцияны* пайда кылат.

7. Студенттин англис тилинде сөз байлыгы жарды болуусу да коллокацияны үйрөнүүгө жана колдонууга өз кедергисин тийгизбей койбойт;

8. Тексттерди жана диалогдорду окуп түшүнүүдө, сөздөрдү сөз айкашы катары контекстте окуп түшүнбөстөн, аларды сөздөр катары кароо менен тексти окууда көп убакыт талап кылуу менен аны жеткиликтүү түшүнө албайт;

9. Жазуу иштерин (жат жазуу, дилбаян) жазууда жана англис тилин угуу жолу менен үйрөнүүдө, эгерде студенттин сөз айкашы боюнча билими начар жана жеткиликтүү болбосо ал жакшы ийгиликке ээ болбойт. Туура эмес жазат жана оюн логикалык жактан туура айтып жеткире албайт. Мисалы, студент жат жазуу учурунда көбүнчө предлогдуу сөз *айкаштарын I am interested in, He is proud of* деген сүйлөмдөгү сөз айкаштарын жакшы билсе туура жазат жана так түшүнө алат;

10. Студенттердин сөздүк запасы (коллокация) аз болсо, котормо иштеринде, презентация жасоодо жана публикада терс таасирин тийгизет;

11. Англис тилинде студент контекстке туура келген сөздү, жана сөз айкаштарын табууда жана алардын предлогдор менен айкашуусундагы туура келген коллокациялык компетенциясынын жетишсиздиги да терс таасирин тийгизип, адашууну пайда кылат. Мисалы, кээ бир сөз айкаштары такыр эле предлогсуз эле айкашууга ээ; Мисалы: *to go home* – үйгө баруу эч кандай предлогсуз колдонулат, ал эми *to depend on* – бирөөгө көз каранды болуу деген сөз айкашын студент *to depend in* деп колдонсо, контексттеги семантикалык-логикалык мааниси да түшүнүксүз болуп калат. Бул студенттин сөз айкашы боюнча билиминин начардыгын көрсөтөт;

12. Англис тилиндеги кээ бир сөз айкаштары кыргыз тилинде бир эле сөз менен берилет. Мисалы, *get divorced* – ажырашуу, *have lunch* – түштөнүү, *make friends* – достошуу;

13. Кыргыз тилдүү студент англис тилин которуу учурунда да ар түрдүү кыйынчылыктарга дуушар болот. Мисалы, жатыш жөндөмдөгү (-да) сөздөр (*Бишкекте, үйдө, короодо, дүкөндө ж.б.*) англис тилинде (*In Bishkek, at home, in the yard, in the shop*) ар түрдүү предлогдор менен берилет. Ошондуктан аларды эстеп калуу да негизги кыйынчылыктардын бири болуп эсептелет (*Туркемедеги 4.1.5.- таблицаны караңыз*).

14. Англис тилиндеги сөздөрдү кыргыз тилине сөзмө-сөз которсо, туура эмес жыйынтык берет, себеби англис тилиндеги бизнес жааты дагы коллокацияга өтө бай. Эгерде бизнестик жана дипломатиялык иштерди алып барууда коллокациялык байлыгы жарды болсо, туура эмес котормо жасоого алып келет, натыйжада туура эмес келишимдер түзүлүшү мүмкүн же айрым бир пикир келишпестиктер жаралат. Мисалы, 1. *Let's write up your contract* (*Келиңиз сиз менен биз контракт түзөлү*). 2. *Just key in your PIN at the ATM and you can make a deposit* (*Банкоматтагы пинк кодуңузду жазып (терип) эле сиз акчаны ала аласыз*). Биз жогорку мисалды котормонун туура варианты катары бердик, бирок студент башка жол менен ар бир сөздү өз-өзүнчө тике которуп коюшу толук мүмкүн;

15. Англис тилиндеги сөздөр кыргыз тилине караганда полисемантикага ээ болгондуктан, бир эле сөз бир нече сөздөр менен айкашып, студенттерди адаштырууга алып келет жана эстөөгө кыйынчылык туудурат. Мисалы, *to go abroad, to go by train, to go skiing, to go swimming, to go mad and others* – чет өлкөгө баруу, поезд менен баруу, лыжа тебүү, сууга сүзүү, акылдан адашуу, ачка жүрүү жана башка көптөгөн предлогдор менен айкашып келген сөз айкаштары бар. Сөздүктөгү маанилери боюнча анализ жасап көрсөк; *to go* – бар этиши 27 маанини билдирип, предлогдор менен айкашып, ар түрдүү сөз айкаштарын жасай алат (*Туркемедеги 4.1.6. – таблицаны караңыз*).

16. Англис тилин үйрөнүүдө студенттердин (коллокация боюнча) грамматикалык, лексикалык жана синтаксистик жактан билими жарды болсо, тексттин, сүйлөмдөрдүн мазмунун түшүнүүгө тескери таасирин тийгизет. Мисалы, *I go to school every day by bus* (*Мен мектепке ар күнү автобус менен барамын*). Мында студент мектепке баруу деген этиштик сөз айкашын башка предлог менен чаташтырып койсо, *I go after/in school* анда ал сүйлөмдөгү синтаксистик структура да бузулуп, контексттик мазмунга да өз кедергисин тийгизет;

17. Студент сөздөрдөгү тыбыштарды туура айтуу үчүн да (фонетикалык жактан) коллокациялык компетенциясын өнүктүрүү керек (мисалы, тыбыштарды айтуу, айырмалоо ж.б.)

Англис тилин ЧТ катары кыргыз тилдүү тайпаларда сөз айкаштарын, этиштик сөз айкаштарын үйрөтүүдө жана үйрөнүүдөгү проблемаларды кантип чечүүнүн маанилүү жолдорун жана аларды аудиторияда эффективдүү үйрөтүүнүн ыкмаларын сунуштадык. Көптөгөн анализдердин негизинде төмөнкү усулдарды ылайыктуу деп тандап алдык. Жаңы сөздөр жана сөз айкаштары грамматика бөлүгүндө түшүндүрүлүп, бирок алар (кеп ишмердүүлүгүнүн) жазуу, окуу, сүйлөө жана угуу иш-аракеттеринде практикаланды.

Англис тилинде коллокацияны окутуу боюнча көптөгөн изилдөөлөрдүн ээси Л.Майкл (Michael Lewis, 1993) “The lexical approach” деген эмгегинде

лексикалык жолдун эффективдүүлүгүн баса белгилеген [196, 95-б.]. Ошондой эле белгилүү усулчу Ж.Скривенер (Jim Scrivener, 2011) өзүнүн “Learning Teaching” деген эмгегинде лексика менен грамматика байланышта келет, ал эми сөзгө караганда лексика өзүнүн чөйрөсүнүн кенендиги менен айырмаланарын белгилеген. Лексика жалпы сөздөрдү, сөз айкаштарынын жеке маанилерин, туруктуу сөз айкаштарын, тилдеги даяр формадагы фразаларды (chunks) камтыса, грамматика болсо тилдеги жалпы эрежелерге баш ийүү менен сөз айкаштарынан жаңы фразаларды жана сүйлөмдөрдү түзө алат дейт [207, 187-б.].

Окумуштуу Д. Willis айткандай, англис тилиндеги лексикалык бирдиктерди окутуу студенттерге жетишкендиктерди алып келет. Д. Вилис (Willis, D, 1990) тил үйрөнүүчүлөрдүн натыйжалуу билим алуусу сөздүн маанисин түшүнүүсүнө байланыштуу жана ал түшүнүктү ассимиляциялоо процессине убакыт керектелет деген жыйынтыкка келген [213, 33-б.]. Ал эми белгилүү окумуштуу жана англис тилинде коллокацияны үйрөтүүнүн чебери болгон М. Люис (Michael Lewis, 1993) болсо бул ойлорду жактап, лексикалык жол негизинен үйрөнүүчүлөрдүн сөздөр жана сөз айкашы боюнча билимин жогорулатууга багытталгандыгын белгилейт. Анда тилди түшүнүүнүн маанилүү бөлүгү, бул лексикалык фразалар катары chunkстарды (даяр сөз айкаштар) жаратып, ал эми ошол chunkстар болсо грамматикалык жактан аларды куруучу материал катары кызмат кыла тургандыгын айтып өткөн [196, 95-б.].

Жогорудагы белгиленген теориялык, практикалык анализдерди жана күтүлүүчү кыйынчылыктарды эске алып, биз англис тилиндеги коллокацияларды окутуунун лексикалык жолун маанилүү жол катары тандап алдык. Эгерде студенттин грамматикалык компетенциясы жеткиликтүү болуп, бирок лексикалык билими начар болсо, анда ал оюн толук билдире албай логикалык жактан жарды кылып берүүсү мүмкүн. Студенттин сөз жана коллокация байлыгы анын грамматикалык жактан туура сүйлөмдөрдү түзүп, аларды контексттерди түзүүсүнө чийки зат катары кызмат кылат да толук даяр

продукцияны жаратууга жардам берет. Ал эми контексттер жазуу, сүйлөө, окуу жана угуу иштеринде практикаланып ишке ашат. Коллокацияны лексикалык жол менен окутууга грамматиканы окутууга караганда басым жасоону белгилей кетүү зарыл. Себеби тилдеги даяр сөз айкаштарын жакшы билүү студенттин грамматиканы түшүнүүгө, өздөштүрүүгө жардам берет. Практикада тил үйрөнүүдө биз тандаган ыкмаларды сунуштайбыз:

1. Студенттерге алгач мотивациялоо жолу менен алардын чыныгы англис тилин сүйлөөчүлөрдөй деңгээлге жетүү үчүн сөз айкаштарын жаттоо керектигин жана алардын сөз айкаштары боюнча билими жеткиликтүү болсо, ошончолук алардын англис тилиндеги сүйлөөсү да жогору болооруна ынандыруу керек. Мисалы, аларга бир текстти окууга берүү менен экинчи жолку тапшырмада тексттеги активдүү сөз айкаштарынын астын сыздырып жана аны кийинки оозеки диалог же ролдук оюндарда пайдалануусу аркылуу да жогорулатуу менен сөз айкаштары сүйлөмдөрдү түзөрүн, ал эми сүйлөмдөрдүн тизмегинен параграфтар тексттерди пайда кыларын түшүндүрүү керек .

2. 1) студенттерге коллокация деген эмне экендигин түшүндүрүү;

2. 2) аларды кантип жазып алууну жана эстөөнү үйрөтүү менен, жазуу жана сүйлөө ишмердүүлүгүндө практикалап, акырында алардын ишин текшерип, сөз айкаштарын канчалык туура колдонгонуна жараша баалоо керек; окутуучу кайсы сөз айкаштары өтүлүүчү темага лексикалык же грамматикалык материал катары туура келерин тандоосу зарыл;

3. Орто деңгээлдеги кыргыз тилдүү тайпалардагы грамматикалык сабакта *коллокация* деген эмне экендигин жана алардын кайсы сөз түркүмдөрү менен коллокациялык валентүүлүгү күчтүү экендигин түшүндүрүүгө болот. Этиштин, зат атоочтор, сын атооч жана тактоочтор менен айкашуусу, кээ бир сөз айкаштары туруктуу түгөйлөргө ээ экендигин жана сөздөрдү эске сактоодо ошол түгөйлөрүн унутпоого жана алар аркылуу тилди туура жана так сүйлөөгө жетишерин түшүндүрүү менен бирге ар түрдүү иш-аракеттерди аткарууга болот;

4. Жогорку деңгээлдеги студенттерге коллокациянын типтерин түшүндүрүү менен көптөгөн иш-аракеттер аркылуу жаңы сөздөрдү жаттоодо, тексттерди, диалогдорду окуп түшүнүүдө, угуп түшүнүүдө, ар түрдүү тилдик ТОЕФЛ сыяктуу экзамендерде, жазуу иштерин: жат жазуу, дил баяндарды жазууда чоң салым кошорун жеткирүү керек жана аларга мотивациялык ар түрдүү аудиториялык иш-аракеттерди жүргүзүүгө болот. Мисалы, дил баянды жазуудан мурда студенттерге маалыматтарды чогултуу тапшырмалары берилет. Андан кийин мээ чабуулу учурунда ошол темага байланыштуу сөз айкаштарынын тизмегин кластер же тизмек түрүндө эске келген сөздөрдү жаздырабыз. Керектүү гана тизмектерин тандап, керексиздерин сызып салуу менен биз студенттерди дил баян жазуу ишине даярдап, ал сөз айкаштарын сүйлөмдөрдө берүүгө үйрөтөбүз. Мисалы, *How I can be a good person, How can be healthy, What is a good type of life* жана башка өтүлгөн сөз айкаштары жана сөздөрдү камтыгандай же студенттер үчүн жакын темаларды сунуштоо менен ишке ашырууга болот;

5. Академиялык деңгээлдеги тайпаларда болсо, коллокацияны контексттен жана аларды сөздүктөр аркылуу үйрөнүү керектигин да айтуу пайдалуу.

6. Кыргыз тилдүү тайпадагы студенттерге англис тилиндеги сөздөр көп маанилүү экендигин, тексттеги контексти түшүнүү үчүн сөздөрдү жана сөз айкаштарын өздөштүрүү керек. Сөздүктөрдөн сөздөрдү табууда да, сөз айкаштар жардамга келет. Мисалы, бир эле сөз бир нече сөздөр менен сөз айкаштарын жасай алат жана алар ар түрдүү лексикалык маанини беришет. Мисалы, *way* деген сөз төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ. Мисалы, *(Туркемедеги 4.1.7. – таблицаны караңыз)*.

7. Аларга кээ бир англис тилинде көп колдонулуучу сөз айкаштарын салттуу окутуунун ыкмасы деп эсептелгени менен аларды жаттоо тапшырмаларын берүү жолу менен да машыктыруу иштерин жүргүзүү бул англис тилин кыргыз тилдүү тайпаларда, сүйлөө кебиндеги жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө багытталган аудиторияларда натыйжаларга ээ.

Сөз айкаштарынын тизмегин жаттап келгенден кийин ал сөздөр студенттердин текстти, диалогдорду, макалаларды окууда жана керек болсо оозеки презентацияларында жана жазуу иштерин жазууда чоң салымын кошооруна ишендирүү керек. Ошондуктан англис тилин үйрөтүүдө, белгилүү тема боюнча активдүү сөздөр жана сөз айкаштары үйрөтүлүп андан кийин гана ошол тема боюнча ар түрдүү иш-аракеттер аткарылат. Себеби, бул ыкма ал тема боюнча тил жаатында гана эмес, контексттик мазмунду түшүнүүгө да жардам берет. Студенттер жогорку сөздөрдү окутуунун схемасында көрсөтүлгөндөй лексика өзү коллокация жана өзүнчө турган сөздөр жана туруктуу эки же андан ашык сөз айкаштарынан сырткары англис тилиндеги даяр формада колдонулуучу Chunks тар да бар. Мындай формадагы сөз айкаштарын өз алдынча иш катары жаттоого берүү менен алардын кандай жаттагандарын жана эффективдүү пайдалана ала тургандыгын аудиторияда сүйлөө жана жазуу иш-аракеттеринин жыйынтыгы менен баалоого болот. Мисалы, эгерде сиз “*My working day - Менин жумушчу күнүм*” деген темада өзүнүн күнүн презентациялоо жолу менен айтып берүүгө берсениз, анда сиз студентке алдыңкы сабакта бул темага тиешелүү этиштерди жана сөз айкаштарын түшүндүрүп берсеңиз болот. Мисалы, “*My working day*” - “Менин жумушчу күнүм” деген тема боюнча төмөндөгүдөй этиштик сөз айкаштарын үйрөтүүгө болот. Мисалы, (*Тиркемедеги 4.1.8.-таблицаны караңыз*). Мындай ыкма студенттердин билген сөз айкаштарын өз ойлорун логикалык жактан шайкеш келтирүү менен грамматикалык жактан туура жазууга жана лексикалык жактан туура келген сөз айкаштарын тандоого жардам берет. Жогорудагы таблицада берилгендей кылып сөздөрдү жаттоо жана аларды англис тилинде жазуу, угуу, окуу жана сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүдө да жардам берет;

8. Англис тилин ЧТ катары үйрөнүүчүлөр үчүн англис тилинен кыргыз тилине которууда жана аны түшүнүүдө лексикалык жактан кээ бир сөздөр сөз айкашы аркылуу ар түрдүү предлогдор же башка жолдор менен берилүүсүн түшүндүрүү керек, өзгөчө студенттер үчүн кыйынчылыктарды жараткан бул

предлогдордун (жандоочтордун) ар түрдүү сөз айкаштарында кыргыз тили агглюнативдүү тил болгондуктан – de-, da-, do ж.б мүчөлөр менен берилет да, ал эми англис тили флективдүү тил болгондуктан – in, at, on берилерин үйрөтүү үчүн аларды ар түрдүү иш-аракеттер аркылуу калыптандырууга болот. Аларды таблица түрүндө түшүндүрүп, мисалдарды кийин белгисиз тексттен предлогдуу этиштик сөз айкаштарын жуп менен иштөө аркылуу жазып чыгып, аларды кыргыз тилине которуу иштерин жүргүзүп, ал эми үй тапшырмасына 10 предлогдуу этиштик сөз айкашын пайдаланып, белгилүү бир темада жазуу ишин аткаруусун же диалог, презентация жасоо формаларын сунуштоого болот;

9. Студенттердин сөз кебин жана сабаттуулугун өстүрүү максатында коллокацияларды жаттатуу менен алардын эске тутуусун текшерүү максатында ар түрдүү белгилүү темада ошол сөз айкаштарын камтыган текстти же сөздөрдү жат жазуу катары жаздырып же текшерүү жолу менен берсе болот. Же ал сөз айкаштарын ар түрдүү интерактивдик оюндар аркылуу да текшерүүгө болот. Мисалы, *Hangman* мында студент доскага тескери карай отурат да калган окуучулар мугалим көрсөткөн сөз айкашын табууга ага жардам беришет, *Bingo* оюнун уюштурууда студенттерди 3-4 тайпага бөлүп ар бир тайпага окшош эле сөз айкаштарынын тизмектерин эки бөлүккө ажыратып берип аларды туура келтирип табуусуна тапшырма беребиз. Кайсы тайпа биринчи бүтсө *Бинго* деп кыйкырат. Андан кийин аны жалпы аудитория менен текшеребиз;

10. Англис тилиндеги угуу иштеринде дагы студенттердин англис тилин жакшы түшүнүүсү үчүн биринчиден, аларга ошол тексттерди же диалогду угузуу учурунда сөз айкаштарын жазып алууга жана андан кийинанын ичинен аларды таблица аркылуу этиштик жана атоочтук деп классификациялоого үйрөтүү жолу менен аларды угуу учурунда да сөз айкаштарын айырмалоо жана аларды билүү да негизги ролду ойнойт. Аларды бир нече иш-аракеттер аркылуу сөз айкаштарын айырмалоого машыктыруу керек. Мисалы, *аларды жазып алуу же астын сызуу аркылуу*;

11. Студенттер үчүн көп сөз айкашын туура пайдаланууда кыйынчылык жараткан тилдик маселелерден болуп *do* housework- үй жумушун аткаруу бирок *make* friends - достошуу синоним сөздөр менен айкашып келип, лексикалык интерференцияны пайда кылаарын жана студенттерге аларды пайдаланууда өтө сак болууну үйрөтүү керек . *Do – Make* этиштери бирдей жасоо, аткаруу дегенди билдирет, бирок алар бардык сөздөр менен айкаша албайт. Студенттерге айырмачылыгын бир нече мисалдар менен түшүндүргөндөн кийин, аларга өз алдынча иш катары аларды жаттоого берип жана ал сөз айкаштарын текшерүү максатындаар түрдүү жазуу, сүйлөө жана башка көндүмдөргө багытталган тапшырмаларды берип, негизги басым сөз айкаштарынын туура колдонуусу экендигин студенттерге алдын-ала айтуу керек;

12. Студенттерге ар түрдүү негизги тапшырма көрсөтүлгөн иш-аракеттерди берүү да пайдалуу. Мисалы, *Case Studies*, *ролдук оюндар*, *диалогдор*, *интервьюлар* жана башка иш-аракеттер;

13. Академиялык жана билим деңгээли жогорку тайпаларда окутуучу англис тилинде кеңири кездешүүчү коллокациялардын тизмесин сунуштоо менен аларды эске сактап жана келечекте туура жана так сүйлөөгө жардам бергидей максатта ар түрдүү тексттерде жана диалогдордо, көнүгүүлөрдө окутуунун интерактивдик жолдору менен англис тилин коммуникативдик жол менен үйрөнүү аудиториясында да ишке ашырса болот;

14. *Dictogloss* аркылуу окутуучу бир окуяны окуп берүү же угузуу жолу менен да студенттерге негизги сөз айкаштарын угуу учурунда жазуу жана аларды кайра тексттин оригиналы менен салыштырып жазуу жолу менен үйрөтүү да пайдалуу. Текстти эки жолу угушкандан кийин студенттерге тексттин оригиналын берип бош орундарды сөз айкаштары менен толтуруу аркылуу эстешет. Андан кийин тексттин тууралыгын аудитория менен текшерип өздөрүнө ушул темага жакын темада аңгеме жазып келип аудиторияга айтып берүүсүн жана сөз айкаштарынын астын сызууну унутпаш керек;

15. Англис тилиндеги фильмдерди көрсөтүү менен этиштик сөз айкаштарын эффективдүү үйрөтүүгө болот. Мисалы, *Мистер Бин жана үнсүз Чарли Чаплин*дин кинолору да студенттердин коллокация кебин өстүрүүгө чоң жардам берет. Мисалы: студенттер көрүү учурунда этиштик сөз айкаштарын тизмектеп, андан кийин аларды пайдалануу менен фильмди айтып берүү жолдору маанилүү ыкмалар. Англис тилинде сөз айкаштарын пайдалуу үйрөтүүнүн жолдору, ыкмаларынын практикада түрлөрү көп. Бирок алардын арасынан эң эффективдүүсүн тандоо бул окутуучунун билимине, талантына, чыгармачылыгына, тажрыйбасына байланыштуу болот.

Жыйынтыктап айтканда, биз жогорудагы англис тилин экинчи чет тили катары кыргыз тилдүү тайпаларда коллокацияны үйрөтүүнүн зарылчылыгын эске алып, аны үйрөтүүдөгү жана үйрөнүүдөгү тилдик кыйынчылыктарды жоюунун жана аны кантип калыптандыруу керектигин айтып өттүк. Айрым бир иш-аракеттерди жана интерактивдүү ыкмалардын сабактарда пайдаланылып, жакшы натыйжасын берген усулдарды сунуштадык. ЖОЖдордо окутуу процессинде практикаланган иштердин натыйжасын, жыйынтыгын берүүгө аракет кылдык.

4.2. Сөз айкаштарындагы тилдик интерференция жана аны прогноздоонун жолдору

Ар бир студент, окуучу, бүтүрүүчү жана кызматкер чет тилин, анын ичинен англис тилин, үйрөнүүсү коомдун талабы болуп келүүдө.

Көп тилдүүлүк студенттердин жана тил үйрөнүүчүлөрдүн жергиликтүү жана чет өлкөлөрдөгү эмгек базарындагы атаандаштыкка жана билим алууга туруштук берүүгө жана калыптанууга инструмент катары кызмат кылат. Ошондуктан ЖОЖдо азыркы баллондук үч тепкичтүү билим берүүдө да чет тилин, анын ичинде англис тилин, үйрөтүүгө басым коюлуп, иштер жүргүзүлүүдө.

Жогорку окуу жайындагы көп жылдык практика көрсөткөндөй англис тилин окутууда студенттин эне тилинин тийгизген таасири табигый көрүнүш

катары **тилдик интерференция** актуалдуу маселелерден болуп эсептелет. Бул маселе студенттин оозеки жана жазуу кебинде даана байкалат. Ал эми чет тилин үйрөнүүдө тилдик интерференция процессин эне тилин жардамчы, таяныч тил катары эффективдүү уюштуруу зарыл. Бул максатты практикалоо үчүн англис тилин үйрөнүүдө кыргыз тили эне тили болгон студенттерде пайда болгон негизги маселелерди изилдөө жана аларды жоюунун жолдорун аныктоо керек.

Тилдик интерференция маселеси тилчилерди гана кызыктырбастан, башка илимдин тармактарында курс катары да окутулуп келүүдө. Бул маселени окутуунун баалуулугу дүйнөлүк илимдин, маданияттын, техниканын жана технологиялардын заманбап өнүгүүсүндөгү билимге болгон практикалык талап болуп эсептелет. Ошондуктан биз дагы илимий ишибиздин актуалдуулугунун бири ушул маселе деп белгилөө менен, жогорку окуу жайларында англис тилинин окутуучусу багытында гана эмес, башка котормочу, гид-котормочу, юрист, бизнес жана менеджмент ж.б кесиптик багыттарга да “Тилдик интерференция” курсун практикалоону алгылыктуу деп эсептейбиз.

Интерференция (лат. *Inter* – өз-ара, жана *ferio* – тиешелүү, жакындайт) – кош тилдүүлүктөгү тилдер системасынын байланышы. Алар башка тилди үйрөнүүдөн жаралат да, ошол тилдин системасы менен нормасынан четтеп, тилдик каталарды пайда кылат. Интерференция эки тилде сүйлөгөн адамдын тилинде башка тилдеги сөздөрдүн акцент менен айтылышы же эне тилдин таасири астында экинчи тилдин нормасынын жана грамматикалык туура системасынын бузулушу катары мүнөздөлөт. Ал *туруктуу* жана *туруксуз* болушу мүмкүн. Интерференция тилдин бардык бөлүгүнө мүнөздүү, бирок фонетикада көп байкалат.

Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүктө “*интерференция*” феноменине төмөндөгүдөй аныктама берет: “Интерференция” (от лат. *inter*- между собой, взаимно и “*ferio*” – касаюсь, ударяю) - взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при контактах языков,

либо при индивидуальном освоении неродного языка; выражается в отклонении от нормы и системы второго языка под влиянием родного” [<http://slovar.cc/rus/linguist/1465836.html>].

Интерференция – эне тили менен үйрөнүп жаткан тилдердин дифференциалдык белгилеринин аралашып кетүүсү [111, 104-б.].

Тилди үйрөнүп жаткан адамдын эне тили чет тилин үйрөнүүдө таасирин тийгизбей коё албайт. Чет тилдерин үйрөнүүдөгү жана окутуудагы интерференция маселеси боюнча жалпы эле тил илиминде көптөгөн көз караштар бар.

Окумуштуу, стилист В.А.Виноградов, *интерференция* кош тилдүүлүк шартында тилдик системалардын, бир тилдеги структуралардын же элементтердин өтүп кетүүсүнүн негизинде келип чыккан өз ара катышы деп эсептейт [43, 197 б.].

А.А. Аракин салыштырма типология жана англис тилин чет тили катары окутуунун усулу жөнүндө изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Көбүнчө туура эмес тандап колдонуу үйрөнүп жаткан чет тилинде эне тилинин таасири астында көптөгөн каталар пайда болот. Окумуштуу каталар боюнча жүргүзгөн анализинин негизинде аларды эки топко бөлгөн: 1) өтүлгөн материалды жакшы өздөштүрбөгөндүктөн келип чыккан каталар. Ал каталарды бышыктоо жолу менен жоюуга болот; 2) эне тилинин чет тилин үйрөнүүдөгү таасиринен пайда болгон туруктуу каталар [14, 248-б.]. А.А. Аракин студент тилди абдан жакшы үйрөнүп калган учурга чейин тилдин бардык структуралык деңгээлдеринде тең эне тилине тиешелүү мыйзам-ченемдүүлүктөрдүн таасиринде сүйлөйт деген ойду берген. Ошондой эле окумуштуу тилдердин ортосундагы интерференция маселеси келип чыгат деп белгилеген [14, 250-б.].

Тилчи Е.М. Верещагин болсо эне тили чет тилин колдонууга таасирин тийгизгендиктен, бир тилдин кээ бир элементтеринин экинчи тилге өтүшү жана интерференция түшүнүктөрү адамдын бардык иш- аракетинде байкалат жана анын жыйынтыгы онтологиялык планда бул эки түшүнүк бирдей көрүнүш деп эсептейт [38, 17-б.].

Жогоруда белгиленген В.А.Виноградов (1954), Е.М.Верещагин (1966), В.Д. А.Аракин (1989), В.В.Алимов (2011) ж.б интерференция процесси тилди үйрөнүп жаткан адамдын сүйлөгөн тилдеринин бири-бирине тийгизген таасиринен келип чыгат деп белгилешет.

Салыштырма типологияда лингвистикалык маселелер көрүнүктүү орунду ээлейт. Кош тилдүүлүк маселеси салыштырылып жаткан тилдердин системасындагы окшоштук жана айырмачылыктарын аныктоо процесстери болуп эсептелет [33, 259-б.].

Салыштырма типологияны прикладдык дисциплина катары колдонуу чет тилдерин окутуу усулу аркылуу ишке ашат. Тилдердин системасын салыштырууда типология ар бир тилдин системалык өзгөчөлүгүн аныктайт. Салыштыруунун негизинде аныкталган окшоштуктар жана айырмачылыктарды көрсөткөн моделдер студенттерди такыр башка тил дүйнөсү менен таанышууга жардамчы материал катары кызмат кылат. Бул маселе Л.В.Щерба белгилегендей ар түрдүү структурадагы же тектеш эмес тилдерди окутууда негизги ролду ойнойт. Салыштырма типологиянын чет тилдерин үйрөтүүдөгү актуалдуу маселелеринин бири болуп тилдик интерференция эсептелет [168, 96-б.].

Чет тилдерди окутуунун методикасында интерференция маселеси окумуштуулардын арасында карама-каршы пикирлерди жаратууда. Азыркы чет тилдерин окутуу методикасында үч глобалдык психолингвистикалык гипотезалар (моделдер) бар. Алар: “контрастивдик”, “окшоштук” жана “тилдер аралык” гипотезалары [49,49-б.]. Мындай гипотезалардын жактоочулары чет тилдерин окутууда интерференцияга басым жасоонун зарылчылыгы барбы же жокпу деген ойлорду пайда кылат, себеби алардын оюу боюнча контрастивдик гипотезага таянуу менен чет тилин окутууда энетилден өзгөчөлөнгөн лингвистикалык көрүнүштөр чет тилиндеги каталарды пайда кылат деп белгилешет. Ал эми «окшоштук» гипотезасынын жактоочусу Н.Д.Гальскова чет тилин ошол тилди үйрөнүп жаткан

мамлекеттен алыс, табигый чөйрөдө окутулбагандыгы да каталарды жаратат деп билдирген [49, 53-б.].

Ал эми үчүнчү гипотеза боюнча чет тилин үйрөнүүдөгү каталар бул интерференциянын негизинде пайда болот жана ошол эле учурда тилдик материалдарды жана окутуунун каражаттарын, иш-аракеттерди жакшы өздөштүрбөгөндүктөн пайда болот. Мындай каталар студенттин чет тилин баарлашуу каражаты катары гана колдонуусунда кездешет.

Т.П.Цапко “интерференция – эне тилдеги окшош элементтеринин моделдерин алмаштыруу жана өзүнүн эне тилиндеги жана чет тилиндеги эки кодду жана эки түрдүү тилдик норманы толук айырмалай албашы” [156, 321-322-бб.].

Жалпылап айтканда, интерференцияны окутуунун жана аны прогноздоонун зарылчылыгы барбы же жокпу деген окумуштуулардын пикирлерин анализдеп келип, биз көп жылдык тажрыйбабыздан улам, интерференция маселеси боюнча студенттердин каталарын жоюуга үйрөтүү зарыл деп белгилейбиз. Айрыкча тилди жаңы баштоочулар арасында бул маселе – актуалдуу. Себеби бир тилде сүйлөп жатканда адамдын мээси талап кылынган тилге бурулганы менен, эне тилиндеги система өз таасирин тийгизбей койбойт. Студент алгач эне тилинде ойлонуп, элестетип, андан кийин гана аны чет тилинде трансформациялап берүүгө аракет кылат. Демек, *тилдик интерференция маселесин изилдөө жана прогноздоо* чет тилин, англис тилин окутууда зарыл.

Тилдик интерференцияны прогноздоо үчүн студенттерге чет тилин үйрөтүүдө эне тилинин ролун жана анын ордун аныктоо зарыл. Чет тилин эне тилинин базасында окутуу өзүнүн *оң* жана *терс* таасирин тийгизет.

Оң таасири болуп студенттердин эне тили боюнча билими аналогиялык жол менен (салыштырып) окууга кызмат кылат. Бул учурда студенттер тыбыштарды айтууда, эне тилиндеги лексиканы пайдаланып, сөздөрдүн маанисин жана грамматикалык структураларды да салыштырып үйрөнүшөт. Мисалы, англис тилиндеги [s:] тыбышы кыргыз тилиндеги [ө:] тыбышы,

этиштердин формасы, чактары менен салыштырып үйрөтүү да эффективдүү. Синтаксистик структураларды да салыштырып үйрөнүү пайдалуу.

Ал эми *терс таасири* болсо бул чет тилин окуп үйрөнүүдө жана окутууда эне тилинин системасы чет тилин үйрөнүүгө тилдик субстрат катары таасирин тийгизбей коё албайт. Мындай тилдик субстрат тилдин бардык деңгээлинде байкалат. Эне тилинин таасири астында көптөгөн гибридик (майда) тилдер пайда болот. Мисалы, Pidgin English (в Восточном Китае и Японии), Beach- La- Mar English (на берегах Тихого океана), Krio English (в Африке) ж.б [33, 158-б.].

Мындай майда тилдердин тыбыштарды айтуу, сөздөрдүн формасы жана тилдик конструкциялары англис тили бөтөн тил катары ошол элдин тилдик субстратынын тийгизген таасири менен түшүндүрүлөт.

Жыйынтыктап айтканда, эне тилинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен тилдик интерференцияны төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүүгө болот: **фонетикалык, семантикалык, лексикалык, грамматикалык, орфографиялык, стилистикалык, лингвистикалык аймак-тануу жана социалдык- маданий.**

Ишибиздин негизги максаттарынын бири болгон кыргыз тилдүү тайпаларда этиштик сөз айкаштарын окутуудагы пайда болгон интерференцияларды жана аларды прогноздоонун жолун аныктоо болгондуктан, грамматикалык, семантикалык жана лексикалык интерференцияларга маалымат берүү жетиштүү.

Грамматикалык интерференция

Чет тилин үйрөнүүдөгү грамматикалык интерференция морфологиялык жана синтаксистик болуп бөлүнөт. Англис тилин окутууда жана үйрөнүүдө алардын эне тили боюнча грамматикалык жактан (морфологиялык, синтаксистик) билиминин жетишсиздиги башка тилди үйрөнүүдө грамматикалык интерференциянын жаралуусуна шарт түзөт.

Америкалык окумуштуу Рэндал Гвин (Randall Gwin) Кыргызстанда көп жылдан бери иштеп келип өзүнүн “A Way to Connect” деген англис тилин

окутуу үчүн жазган эмгегинде эгерде сиз чет тилин үйрөтүүнү кааласаңыз, анда сөзсүз грамматиканы сүйүү менен баштооңуз зарыл дейт. Грамматикасыз тил үйрөнүү мүмкүн эмес деген ойду берет жана өз кеңешинде алгач сүйлөмдөгү сөздөрдүн ордун билүү да зарыл деп белгилейт [204, 143-б.]. Демек окумуштуунун оюна макул болуу менен биз дагы тил үйрөнүүдөгү көптөгөн каталар жана интерференциялар грамматикалык билимдин жетишсиздигинен да келип чыгаарына ынандык.

Кыргыз тилдүү аудиторияларда негизги каталардын бири, англис тилиндеги жай сүйлөмдөгү сөздөрдүн орду болуп эсептелет. Себеби англис тилинде сүйлөмдөгү структура жай формада грамматикалык мыйзамга ылайык сөзсүз төмөнкү моделде болсо SVO, ал эми кыргыз тилинде сөздөрдүн орду эркин келет SVO, SOV же VSO¹.

1. Англис жана кыргыз тилдериндеги үч компоненттүү сүйлөмдөр структуранын ичинде изоморфтук жана жогорку деңгээлде алломорфтук болуп түрдүүлүккө ээ. Мисалы, Англис тилинде: *I went to my medical man* [239, 12-б]. *I* – ээ, *went* – баяндооч, *to my medical man* – толуктооч. SPO – ээ–баяндооч – толуктооч. Кыргыз тилинде: 1) Данияр унчукпай келе берди. Данияр – ээ, унчукпай – бышыктооч, келе берди – баяндооч [235, 222-б]. 2) Данияр арабасын токтото берип... [235, 223-б]. Данияр – ээ, арабасын – толуктооч, токтото берип – баяндооч (SOP).

2. Англис тилинде жаксыз сүйлөмдөр *It am* атоочу жана *to be* жардамчы этишинин жардамы менен берилет. Кыргыз тилинде болсо бир эле сөз бир сүйлөмдү берет жана ал эч кандай жардамчы этишсиз эле жасалат.

Мисалы, англис тилинде: *It is evening* [239, 24-б.]. *It is spring*.

Кыргыз тилинде: *Кеч. Жаз. Жол алыс* [235, 213-б.]. – *It is far from here*.

3. Англис тилиндеги колдонулган *to have*, *to be* жардамчы этиштери менен түзүлгөн фразаларды колдонуудагы интерференция студенттерде көп

---

¹Лингвистикалык адабиятта жалпы кабыл алынган структурасы төмөнкүдөй кыскартуулар менен берилет. SVO (ээ, баяндооч, толуктооч) жана SOV, Ошондой эле төмөндөгүдөй кыскартуулар да колдонулат: SPO жана SOP.

кездешет, себеби кыргыз тилинде *to be* кызматчы этиши жок. Кыргыз тилинин агглютинативдик тилдерден болгондуктан *to be* кызматчы этишинин функциясын атооч жөндөмөсүнө уланган жак мүчөберет.

Англистилинде: *I am a chemist* [239, 13-б.]. Мен аптекармын. *I am a student*- Мен студентмин. *He is a doctor* – Ал доктор. *He is 18*. Ал 18де.

Кыргыз тилинде: *Мен чоң үйдүн баласымын* [235, 196-б.]. *I was from the Big House* [237, 16-б.]. *My father was an old carpenter. After saying his morning prayer at dawn he went to work in the carpentry shop in the common yard, where he stayed till late in the evening* [237,16-б.]. Карыган атам жыгач уста, колхоздун жүрүп турган ушул тактай араба, шады араба баарысы дээрлик ошол кишинин колунан чыгып турат-таңда намазын окуп устаканасына кетет да, күн бата келет [235,196-б.]. Жогорку мисалда Ч.Айтматовдун «Жамийла» чыгармасынын кыргызча жана Фаинна Глаголеванын англис тилиндеги котормосун салыштырып көрүп, биз англис тилиндеги *to be* жардамчы этишинин кыргыз тилинде кээде – мын, -мин, -быз, -сың жак мүчөлөрү жалганып берилсе, кээ бир учурларда эч кандай мүчөсүз берилгендигин белгилейбиз. Себеби котормо ишинде котормочунун негизги идеяны берүүгө аракет кылуусу жана которулуп жаткан тилдин грамматикалык интерференциясы да өз таасирин тийгизет да синтаксистик структуранын позициялары да ар түрдүү болот. Кыргыз тилиндеги котормо бир узун сүйлөм менен берилсе, англис тилинде ал эки сүйлөм менен которулат. Ал эми *to have*–бар деген жардамчы этиши кыргыз тилинде бар деген сөз менен берилет. *George has a cousin ...* . Жорждун эки бир тууган агасы бар [239, 15-б.]. *I had them all*- Менде бардыгы бар [239, 9-б.].

Жогорудагы мисалда көрсөтүлгөндөй *to have* этиши толук маанилүү этиш катары кыргыз тилинде бар этиши менен которулат жана бардык санда бир эле формада колдонулгандыктан, англис тилинде 3-жак жекелик санда *to have has* формасында берилет. Ошондой эле бул этиш жардамчы этиш катары англис тилинде чактардын жасалуу жолдорунда колдонулат. Бүткөн перфектик чактардын формаларында кызмат кылат. Мындай айырмачылык да

грамматикалык интерференцияны пайда кылат. Мисалы: *I had walked into that reading-room a happy, healthy man* [239, 13-б.]. Мен ал окуу залына бактылуу жана дени-сак адам катары келген элем. Бул сүйлөмдө *to have* этиши *walked* негизги этишине жардамчы этиш катары колдонулуп, окуянын өткөн чакта белгилүү бир мезгилге чейин бүткөндүгүн далилдейт.

4. Студенттер сүйлөмдөгү этиштик сөз айкаштарынын позицияларын туура тандоодо да адашууларды кездештирүүгө болот. Ал эми этиш ядро катары сүйлөмдө башка сүйлөм мүчөлөрү этиштен мурда же кийин турушу мүмкүн. Англис тилинде тактооч сөз түркүмүндөгү этиштен кийин, ал эми кээде инверсияга учураган кезде мурун колдонулуп калуусу мүмкүн. Ал эми кыргыз тилинде болсо тактооч этиштен мурда жайгашат.

Модель Verb + Adverb- (Этиш + тактооч)

Жогорудагы моделдегидей англис тилинде тактоочтор гана этиштен кийин келе алышат.

1. The diagnosis seems in every case *to correspond exactly* with all the sensations that I have ever left [239, 10-б.].

Бул мисалда биз *to correspond is a verb, exactly – an adverb*. Бирок англис тилинде тактоочтор этиштин астында да келип колдонулат.

Мисалы, 1. I got down the book, and read all I came to read; I *idly turned* the leaves, and began to indolently study diseases, generally [239, 10-б.]. (verb).

2. We *smiled sadly* at one another ... [239, 15-б.].

3. *Idly*- adverb; 2. *Turned*- verb

Жогорку мисал биздин англис тилинде тактоочтор этиштин алдында да келет деген ойго далил боло алат. Англис тилинде мындай моделдеги сөз айкаштары ыкташуу синтаксистик байланышуу жолу менен айкашат. Ал эми кыргыз тилинде этиш жана тактооч да англис тили сыяктуу эле ыкташуу синтаксистик айкашуу жолу аркылуу колдонулат да, тактооч этиштин астында келип айкашат да төмөндөгүдөй модель менен берилет:

2   1   1   2

Adv+ Verb- Тактооч + Этиш

Мисалы, 1. Колхоз уюшулганда аталарыбыз короо-жайларды бир жерден жанаша тургузушуптур [234, 5-б.].

4. – Айдай берсин, аны эмне карышкыр жейт беле!- деп, тиги чоң арабакечтерди туурап, чырт түкүрүп, камчыны сүйрөй, жайбаракат теңселип бастым [234, 10-б.].

5. Айыл арасындагы жигиттер, өзгөчө фронттон кайтып келгендер Жамийлага кызыгып, тийишип жүргөндөрүн алда нече байкагам [234, 10-б.].

1   2   1   2

Verb + Noun (Этиш+Зат атооч)

Бул моделдеги сөз айкашында этиш ядро, ал эми зат атооч болсо адьюнкт-багыныңкы компонент. Этиштер ар түрдүү физикалык иш аракеттик этиштер: *to write- жаз, to close-жан*, туюм этиштери: *to see - көр, to feel-сез*, речтик этиштер: *to tell-айт, to describe-сүрөттө* боло алышат. Жогорку моделдеги сөз айкашынын адьюнктору болуп зат атоочтун бардык түрлөрү: конкреттүү, абстракттуу, жандуу жана жансыз зат атоочтор боло алышат.

Англис тилинде болсо бул модель боюнча этиш жана зат атооч жолу менен айкашат да, сөз айкашынын туруктуу ордун сактайт. Мындай модель боюнча англис тилинде зат атооч адьюнкт катары, ал эми этиш кернел – ядро катары келет. Мисалы, 1. Students would have no need “to walk the hospitals” if they had me [239, 12-б.].

1. I followed the directions, with the happy result- speaking for myself- that my life was preserved, and is still going on [239, 14-б.].

Жогорку мисалдарда to walk –этиш –ядро – кернел, the hospitals – адьюнкт, followed – этиш- ядро, the directions – адьюнкт. Ал эми кыргыз тилинде бул модель боюнча зат атооч бардык жөндөмөлөрдө туруу менен ал этиш менен синтаксистик башкаруу жолу менен айкашат да төмөнкүдөй модель аркылуу берилет:

2   1   2   1

Noun + Verb Зат атооч + этиш

Мисалы, *Анда биз, бир кур өспүрүм балдар, колхоздо араба айдап, суу суугарып, чөп чаап, айтор, согушта салгылашып жаткан эр бүлөлөрдүн оор түйшүгү биздин мойнубузда* [234, 4-б.].

Бул мисалда араба – зат атооч – багыныңкы- адьюнкт, айдап- этиш – багындыруучу- кызматты аткарат жана багыныңкы компонент багындыруучу - этишке багынып тургандыктан же болбосо этиш адьюнкт менен башкаруу жолу менен айкашат. Ошондуктан кыргыз тилинде мындай модель Зат атооч + Этиш (Noun + Verb) структурасы менен берилет.

6. Кыргыз тилдүү тайпаларда англис тилиндеги этиштик фразалык, башкача айтканда, предлогдук сөз айкашынын эне тилинде мындай этиштин айкашуу формасы болбостон, толук маанилүү этиш болуп калышы да тилдик интерференция маселесин жаратат. Мындай интерференциянын түрү эне тилинин тийгизген таасири менен жасалат.

Мисалы, *I would also like to comment (to comment on) the second part of the title. We don't have enough money to pay (to pay for) a flight.*

Англис тилиндеги to comment on кыргыз тилинде толук маанилүү этиш to comment менен берилет.

7. Англис тилиндеги этиш предлогдуу жана толук маанилүү предлогду талап кылбаган этиш катары колдонулат. Мындай модельдеги эки форма түрдүү маанилерди берет. Англис тилиндеги этиштердин мындай кубулуштары да грамматикалык интерференцияны пайда кылат. Мисалы, 1. *You go to the university, attend to (attend= go to) classes but you don't learn anything about real world.* 2. *Once, a shop assistant refused to attend (attend to=serve) her* [229, LS19].

8. Англис тилиндеги этиш предлогдуу этиш катары колдонулат, бирок студенттердин “to” бөлүкчөсү инфинитивдин бөлүкчөсү эмес предлог экендигин түшүнбөй калуусу да грамматикалык интерференция жаратат.

Мисалы, 1. *She had consented to marry (consented to marrying) him only after he had conducted a thorough search...* 2. *So when women prove their skills, men object to appreciate (object to appreciating) them and give (giving) them their*

due [229, LS19]. Мисалда көрсөтүлгөндөй *consented to marry (consented to marrying)* бул сөз айкашында “to” бөлүкчөсү *marry* инфинитивинин элементи эмес, ал предлогдуу этиш *consented to* фразалык сөз айкашынын компоненти болуп эсептелет.

9. Студенттердин транзитивдик этишти транзитивдик эмес же тескерисинче колдонуу менен синтаксистик каталарды кетиришет. Мисалы, 1) *The state should help parents to grow up better generations.* 2) *He or she begins to look for another love, splitting up the relationship.*

Салыштырып көрсөк: *I grew up in the countryside* (интранзитивдик), *Bringing up children (helping them to grow up) is not always easy* (transitive). *Jane and Shane have split up* (интранзитивдик). *They've ended their relationship* (транзитивдик).

10. Сүйлөмдүн деңгээлинде атайын котормолордо да синтаксистик интерференция байкалат. Мисалы, кыргыз тилиндеги “*Мен чачымды кырктыргым келип жатат*” деген фразасына англис тилиндеги “*to have smth done*” атайын конструкциясы колдонулат. *I'd like to have my hair cut.* Ал эми кыргыз тилдүү студенттер мындай сүйлөмдөрдү активдүү же пассивдүү инфинитив менен беришет. Мисалы, *I'd like to cut my hair; I'd like me hair cut* деп туура эмес которуусу мүмкүн.

11. Англис тилине которууда чактардын ээрчишүүсү да синтаксистик интерференцияны жаратат. Айрыкча тике сөздү кыйыр сөзгө өткөрүү учурунда көп кездешет. Мисалы, *Ал агасынын Минскиге кеткенин жана качан келээрин билбестигин айтты – He said that his brother had gone to Minsk and he did'nt know when he would be back.* Жогорку сүйлөмдү англис тилинин чактардын ээрчишүү мыйзамына ылайык үч этишти тең өткөн чактардын биринде берүү керек. Бирок студент *кеткенин* – өткөн чакта берип, ал эми *келээрин билбестигин айтты* – деген сүйлөмдүн бөлүгүн учур келер чакты колдонуп которуусу мүмкүн.

Жогорку белгиленген тилдик интерференцияларды жоюу үчүн студенттерге англис тилинин грамматикасы сабагында морфология жана

этиштин валенттүүлүгү, толук маанилүү жана кызматчы этиштердин айырмачылыгын, алардын этиштин ядро катары кайсы сөз түркүмдөрү менен айкашуусун жана сүйлөмдөгү позицияларын билүү синтаксистик интерференцияны жоюуга көмөк көрсөтөт.

Семантикалык интерференция

Англис тилиндеги этиштик сөз айкаштарын жана коллокация тизмегин жакшы билбегендиктен, студенттер компоненттердин түгөйүн туура эмес тандоого туш болушат. Мисалы, *do or make*, англис тилинде экөө тең синоним сөздөр болуп кыргыз тилинде *жаса, аткар* дегенди билдиргени менен, ал сөздөрдү бардык эле сөздөр менен айкаштырып, каалагандай колдонууга болбойт. Мисалы, *do housework*- үй жумушун аткаруу бирок *make friends* - достошуу синоним сөздөр менен айкашып келип, лексикалык интерференцияны пайда кылат. *do – make* этиштери бирдей эле кылуу жасоо, аткаруу дегенди билдирет бирок алар бардык сөздөр менен айкаша албайт. Мисалы, *make the bed* – төшөк жыйноо - *I need to make the bed every day* (Мен күнүгө төшөгүмдү жыйнашым керек). *Do the homework* – тапшырма аткаруу – *My son does his homework after dinner* (Менин уулум кечки тамактан кийин тапшырма аткарат).

Англис тилиндеги сөздөр кыргыз тилине караганда көп полисемантикага ээ болгондуктан, англис тилиндеги этиштик сөз айкаштарын үйрөнүүдө студенттерде семантикалык интерференция да тоскоолдук жаратат. Көбүнчө айкашуусу күчтүү этиштер *to go, to take, to put, to give*. Мисалы, *to go abroad, to go by train, to go skiing, to go swimming, to go mad and others*– чет өлкөгө баруу, поезд менен баруу, лыжа тебүү, сууга сүзүү, акылдан адашуужана башка көптөгөн предлогдор менен колдонулуучу сөз айкаштары. Сөздүктөгү маанилери боюнча анализ жасап көрсөк; *to take* этишин алып карасак ал негизинен зат атооч менен 27 маанини билдирүү менен ар түрдүү сөз айкаштарын жасай алса, ал эми предлогдор менен айкашуу аркылуу көптөгөн фразалык этиштик сөз айкаштарын түзө алат [218, 324-325-бб.].

Бул англис тилинде бир эле этиштин бир нече тактооч сөздөр же предлогдор менен айкашуусунун натыйжасында этиштик фразаларды жасашы лингвистикалык адашууга же лексикалык интерференцияны жаратат. Мисалы, англис тилинде: *I will not take up your time, dear boy, with telling you what is the matter with you* [239, 13-б.]. *Кымбаттуу балам, мага эмне болгону жөнүндө айтып мен сиздин убактыңызды алгым келбейт*. Эгерде студент негизги этиш айкашып түзгөн фразалык этиштик сөз айкашын жакшы билбесе жана анын маанисин контекст аркылуу түшүнүү жөндөмдүүлүгү начар болсо сүйлөмдөгү ойду туура эмес кабыл алуу менен сапатсыз котормо ишине алып келет. Мисалы, студент *will not take up your time* *этиштик сөз айкашындагы этиш to take up one's time – кимдир бирөөнүн убактысын алуу* деген коллокацияны айырмалай албаса, анда ал сүйлөмдөгү ойду семантикалык, лексикалык жана логикалык жактан туура эмес интерпретациялайт. Студент *алуу* деген этишти убакыт зат атооч сөзү аркылуу сөз айкашынын маанисин түшүнсө болот. Себеби ал этишинин маанисине убакыт зат атоочу контексттик түс берип турат.

Семантикалык каталардын басымдуусу студенттердин англис тилиндеги этиштик фразалык сөз айкаштарын толук маанилүү этиштин мааниси менен жакын болгондуктан, адаштырган учурунда пайда болот. Мисалы, *He has to find out (discover) new means to fight against them. Students could not put on (wear) a scarf in winter* [229, LS17].

Жогорку мисалдарда көрсөтүлгөндөй студент *to find out* *этиштик фразалык сөз айкашын (discover) толук маанилүү этишинин мааниси менен адаштырат*. Мындай маселе студенттердин этиштик фразалык этиштердин маанисин жакшы түшүнбөгөндүктөн келип чыгат. Эгерде студент сөз айкашы жогорудагыдай интерференцияларга туш болсо анда информацияны туура эмес түшүнөт.

Кыргыз тилдүү тайпаларда англис тилин окутууда студенттерге этиштик сөз айкаштарын контекст аркылуу окуп түшүнүү да тилдик маселени жаратат.

Студенттин этиштик сөз айкашынын жана этиштин семантикалык маанисин жакшы айырмалап түшүнбөгөндүгү туура эмес сүйлөмдү, кепти, текстти туура эмес түшүнүүгө жана которууга алып келет. Себеби жогорку мисалда көрсөтүлгөндөй англис тилинде бир эле этиш бир нече маанини бергендиктен жана студент предлогдордун айкашуусу менен жасалган фразалык этиштик сөз айкаштарынын семантикалык түшүндүрмөсү боюнча билими жакшы болбой да тилдик интерференция маселесин жаратат. Мисалы:1) He took a book from my sister (Ал менин карындашымдан китепти алды). Бул сүйлөмдөгү *a book* зат атоочу этиштин лексикалык- семантикалык маанисин аныктайт. Этиштен кийин келген китеп деген зат атоочтун жардамы аркылуу этиштин маанисин аныктоого болот. 2) *The invaders took the village.*

Которуу учурунда студенттер эне тилиндеги окшош сөздү жолуктуруу менен сөздүктү карабай эле кыргыз тилиндеги сөздөр менен окшоштуруп эле колдонот. Мындай туура эмес иш-аракет студенттердин которуу иштеринде туура эмес интерпретациялоо маселесин пайда кылат. Жогорудагыдай маселени жаратуучу сөздөр көбүнчө жазылышы же айтылышы окшош болгон сөздөрдүн тобун түзөт. Мисалы, (*Туркемедеги 4.2.1.-таблицасын караңыз*).

Андан сырткары, интернационалдык термин сөздөрдү да туура эмес которууга алып келет. Мисалы, *globalization, communication, information, test* ж. б сөздөр. Аларды окшоштуруу же салыштыруу менен которуп коюу коркунучу бар. Мындай катаны жоюу үчүн студенттерге атайын (ложные друзья переводчика) сөздөрдүн тизмегин билүүгө жана сөздүк менен туура иштөөгө үйрөтүү керек.

10. *Семантикалык каталардын басымдуусу студенттердин англис тилиндеги этиштик фразалык сөз айкаштарын колдонгондо этишти туура, бирок анын компонентин адаштырууда да жаралат. Мисалы,*

- *They fill up (fill in) many forms.*
- *It is a task, which must be carried on (carried out) using the brain [229, LS17].*

Ошондой эле англис тилин үйрөнүүчүлөр этиштик сөз айкаштарын жасоодо тескерисинче этиштик фразалык сөз айкашынын компонентин тура тандап, ошол эле кезде негизги этишти тура эмес колдонуп алышат. Мисалы, 1) *We tried to come back to (go back to) Los Angeles.* 2) *Sadam Hussein had the power to shut off (turn off) the heat in millions of homes* [229, LS 17].

Бул семантикалык интерференция англис тилиндеги студенттердин этиштик фразалык этиштердин маанисин жакшы түшүнбөгөндүгүнөн жана алардын туура компоненттерин адаштыруусунан келип чыгат.

12. Кээ бир учурда англис тилиндеги этиш ар түрдүү маанидеги бир нече предлогдор менен айкашуусу мүмкүн. Мисалы, *The group ... consists in (consists of) five students (=is made up of five students).*

13. Англис тилиндеги этиш предлогдук эмес бирок этиштик фразалык сөз айкашынын компоненти болгон туунду зат атооч предлог менен колдонулат. Мисалы, *Discuss something – a discussion about something, you doubt something – doubts about something, contact someone - you are in contact with someone.*

- *A general feeling of emptiness prompted some students to doubt about (doubt) the value of their university degrees.*

- *For years they have been discussing about (discussing) it.*

- *We must contact with (contact) people in other countries* [229, LS19].

Жогорудагы мисалда көрсөтүлгөндөй *contact with* этиши байланышта болуу (карым-катнашты сактоо), (*contact–байланышуу*) деп түрдүү лексикалык-семантикалык маанини берет.

14. Англис тилиндеги этиш предлогдуу жана толук маанилүү этиш предлогду талап кылбаган этиш катары колдонулат. Мындай эки форма түрдүү маанилерди берет. Англис тилиндеги этиштердин мындай кубулуштары да грамматикалык интерференцияны пайда кылат.

Мисалы, 1. *You go to the university, attend to (attend= go to) classes but you don't learn anything about real world.* 2. *Once, a shop assistant refused to attend (attend to =serve) her* [229, LS19].

15. Англис тилиндеги этиш предлогдуу этиш катары колдонулат, бирок студенттер “to” бөлүкчөсү инфинитивдин бөлүкчөсү эмес предлог экендигин түшүнбөй калышы мүмкүн.

Мисалы, 1. *She had consented to marry (consented to marrying) him only after he had conducted a thorough search...* 2. *So when women prove their skills, men object to appreciate (object to appreciating) them and give (giving) them their due* [229, LS19]. Мисалда көрсөтүлгөндөй *consented to marry (consented to marrying)* бул сөз айкашында “to” бөлүкчөсү *marry* инфинитивинин элементи эмес, ал предлогдуу этиш *consented to* фразалык сөз айкашынын компоненти болуп эсептелет.

Стилдик интерференция

Англис тилин үйрөнүүчүлөр расмий эмес оозеки кепте жана расмий жазуу иштеринде этиштик сөз айкаштарын колдонууда этияттык менен колдонуусу зарыл. Этиштик сөз айкаштары, этиштик фразалык сөз айкаштары оозеки кепте расмий жазуу иштерине караганда көбүрөөк колдонулат. Студенттер академиялык жазуу иштеринде лексикалык жана семантикалык жактан шайкеш келген сөз айкаштарын туура тандап алуусу зарыл. Академиялык максаттагы англис тилин үйрөнүүдө этиштик фразалык сөз айкаштарын мүмкүн болушунча аз колдонуу же аны толук маанилүү этиштер менен перифразалап берүү сунушталат. Ал эми тескерисинче кээде студенттер толук маанилүү этишти, жакын маанини берген этиштик фразалык сөз айкаштарын пайдаланып жазышат. *Мисалы,*

- *Their communities ought to organize meetings to talk about (discuss) the epidemic.*
- *The problem that I am interested in and I want to speak about (discuss) the epidemic* [229, LS20].

Жогорку стилдик ката да англис тилин үйрөнүүчүлөр үчүн стилдик интерференция маселесин пайда кылат.

Социо-маданий интерференция

Бул тилдик интерференция да кыргыз тили менен англис тилинин атамекендери түрдүү материктерде жайгашкан жана кыргыз тили түрк жана англис тили индоевропа тилдеринин тобуна киргендиктен кыргыз тилдүү тайпалардын арасында көптөгөн каталарды пайда кылат. Себеби, эки тилди алып жүрүүчү калктын менталитети, каада-салты, үрп-адаты, диндик ишенимдери, улуттук баалуулуктары, маданияты, улуттук маданияты да ар түрдүү. Мындай интерференция өзгөчө коммуникация учурунда окшош, реалияны, көрүнүштөрдү, маданий жүрүм-турумдарды өздөрүнүн эне тилиндеги түшүнүктөрү менен беришет. Мисалы, кээде студенттер фразанын контекстеги маанисин өздөштүрбөгөндүктөн “*Thank you*” – ракмат деген фразага “*please*” – орус тилиндеги *пожалуйста* менен адаштырып “*please*” – деп жооп берет же *I’m fine thanks*, стандарттуу жооптун ордуна “*How are you?*”, “*How do you do?*” деген фразага жооп кылып өздөрүнүн жашоодогу проблемаларын айта башташат. Англис тилиндеги “*Nice to meet you*” (“Таанышканыбызга кубанычтуумун” деген фразаны туура эмес түшүнүү менен «*Good*» (жакшы) деп жооп беришет. Бул интерференциянын тибин жоюу үчүн студенттердин англис тилдүү лингвомаданиятын жакшы өздөштүрүү максатында социо-маданий компетенцияларды калыптандыруу менен бирге аларды этиштик сөз айкаштары катышкан фразаларды туура пайдаланууну үйрөтүү керек.

Төртүнчү баптан алынган тыянактар

Сөз айкашы деген бардык эле тилдерде маанилери жана грамматикалык формалары боюнча өз ара байланышта болгон толук маанилүү сөздөрдүн айкашын айта алабыз. Ошондуктан англис тилин чет тили катары үйрөнүүчүлөр үчүн аларды жакшы жана туура колдоно билүү зарыл деп белгиледик. Жогоруда коллокация жана анын чет тили катары окутуунун усулдарын жана эффективдүү жолдорун изилдеген окумуштуулардын изилдөөлөрүнө жана ойлоруна сереп салсак, алар азыркы англис тилин окуп үйрөнүү жана аны туура колдонуу үчүн коллокацияны туура пайдалануу, сүйлөөчүнүн оюн туура берүү, оңой жана туура маалымат алууга жана жазуу

түрүндө да берүү эффективдүү тилдик маселелердин бири экенин белгилешет. Биз коллокацияны этиштик сөз айкаштарын сабактарда колдондук. Айтылган маселелерди ЖОЖдо практикада эксперимент жүргүзүү менен тастыктадык.

Студенттердин келечекте мыкты котормочу болуусу үчүн коллокацияны жакшы билүү керек. Бизнесте да, дипломатиялык иштерде сөз байлыгынын жогору болуусу маанилүү ролду ойнойт. Англис тилинде бир ойду айтууда туура жана так айтууга жардам берет жана аны түшүнүктүү, стилистикалык жактан көркөмдүү жана так берүү үчүн альтернативдик варианттык кызматты аткаруу менен стилистикалык жактан боёктуулукту жана тактыкты берип турат. Ошондой эле жазуу ишинде да стилди оңдоого жардам берет.

Коллокацияны жакшы билүү тексттерди окуп түшүнүүдө жана информация берүүдө, англис тилинде тексттер, диалогдорду угуу жолдору менен үйрөнүүдө да бир топ натыйжага ээ. Демек, жогорку ойлорду анализдөө менен биз, англис тилин чет тили катары үйрөнүүдө сөз айкаштарын билүү жана аларды туура колдонуу англис тилин өздөштүрүүдө жана аны колдонууда эффективдүүлүктү берет деп жыйынтыктоо менен айтууга болот.

Жогорку белгиленген грамматикалык, семантикалык, стилдик, социалдык-маданий тилдик интерференцияларын жоюу үчүн студенттерге англис тилинин грамматикасы сабагында морфология жана этиштин валенттүүлүгү, толук маанилүү жана кызматчы этиштердин айырмачылыгын, алардын этиштин ядро катары кайсы сөз түркүмдөрү менен айкашуусун жана сүйлөмдөгү позицияларын билүү синтаксистик интерференцияны жоюуга көмөк көрсөтөт. Ошондой эле студенттердин англис тили боюнча лингвомаданиятты жакшы өздөштүрүү максатында социомаданий компетенцияларды калыптандыруу менен бирге аларды этиштик сөз айкаштары катышкан фразаларды өтө этияттык менен пайдаланууну үйрөтүү керек. Эгерде студент негизги этиштин айкашуусу менен жасалган фразалык этиштик сөз айкашын жакшы билбесе жана анын маанисин контекст аркылуу

түшүнүү жөндөмдүүлүгү начар болсо сүйлөмдөгү ойду туура эмес кабыл алуу менен сапатсыз котормо ишине алып келет.

Жогорудагы белгиленген кыргыз тилдүү тайпаларда англис тилин үйрөтүү жана колдонуудагы тилдик интерференцияларды болтурбоо үчүн айрыкча англис тилинин баштапкы деңгээлинде көбүрөөк көңүл буруп, англис тилиндеги тилдик өзгөчөлүктөргө басым жасоо керектигин белгилейбиз.

КОРУТУНДУ

Сөз айкашынын мыйзам-ченемдүүлүктөрү жана **валенттүүлүк** тилдик маселеси лингвистикада актуалдуу маселелердин бири экендигине талаш жок. Адабий изилдөөлөрдүн негизинде биз ушул мезгилге чейин тил илиминдеги сөз айкашы жана валенттүүлүктү изилдөө чөйрөсүндө көптөгөн эмгектер топтолсо да, ал теориялар дагы деле толук изилдене элек тил маселелеринин бири экендигине ынандык. Сөздөрдүн байланышын мүнөздөгөн теориялардын бири бул – *валенттүүлүк жана сөз айкашы теориясы*.

Валенттүүлүк сөздүн башка толук маанилүү сөздөр менен айкаша алуу жөндөмдүүлүгү болсо, анда сөз айкашы ошол касиеттерди жайылтуу күчүнө ээ. Изилдөөбүздүн объекти болгон этиштик сөз айкаштарын жасоодо валенттүүлүк негизги ролду ойнойт. Себеби, этиш семантикалык валенттүүлүгүнө карай өз компоненттерин тандоо менен, синтаксистик айкашуу жолдору аркылуу этиштик сөз айкаштарын уюштурат. Демек, валенттүүлүк сөздүн семантикалык жактан айкашуу жөндөмдүүлүгү болсо, анда ал мүмкүнчүлүк синтаксистик деңгээлде сөз айкашын жасоо менен, чагылдырылат. Семантикалык валенттүүлүк синтаксистик айкашуу жолдору аркылуу ишке ашат.

Жүргүзүлгөн анализдердин жыйынтыгы катары биз тектеш эмес англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин валенттүүлүгүн семантикалык жана синтаксистик деңгээлде комплекстүү окуп үйрөнүүдө гана билүүгө жетишебиз деп айтабыз. Окумуштуу С.Д.Кацнельсондун оюн далилдөө иретинде этиштин валенттүүлүгүн семантикалык-грамматикалык категория катары да кароо

принцибине таяндык. Себеби, бул категория валенттүүлүктү тилдин майда системаларына чейин изилдеп билүүгө жардам берет. Жалпылап айтканда, ар бир тилдин өзүнүн жалпы жана майда системалары бар. Ал эми ошол майда системалардын ич ара мамилеси аркылуу гана тилдеги жалпы система жаралат.

Диссертациялык изилдөөнүн **жыйынтыгында** негизги теориялык жана практикалык жыйынтыктар, ошондой эле, бул багыттагы мындан аркы изилдөөлөрдүн жолдорун жана перспективаларын бердик. Англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирген этиштердин мисалында этиштин семантикалык-синтаксистик валенттүүлүк касиеттерин, пресуппозиция, морфологиялык комбинаторикасын, автокомбинаторикасын кароо менен этиштин валенттүүлүгү анын сөз айкаштарында ишке ашарын көрсөтө алдык.

Изилдөө иши төмөндөгүдөй жыйынтыктарды көрсөттү:

1) сөз айкашынын закон ченемдүүлүктөрү жана валенттүүлүк теориясына салым кошкон (жалпы тил илиминде, кыргыз тил илиминде, түркологияда) окумуштуулардын изилдөөлөрүн;

2) англис жана кыргыз тилдериндеги кыймыл этиштеринин семантикалык-синтаксистик валенттүүлүгүн, алардын компоненттеринин жардамы аркылуу сүйлөмдүн синтаксистик структурасында аныктагандыгын;

3) изилдөөнүн *материалдары* жана негизинен жалпы тилдерди салыштырып изилдөөлөрдө кеңири жайылтылган *методдорду*;

4) этиштин ар кандай касиеттери салыштырып жаткан эки тилде тең семантикалык-логикалык валенттүүлүгүнө карай этиштик сөз айкаштарын синтаксистик курамды уюштурууда негизги ролду ээлегендигин (мисалдар аркылуу);

5) этиштик сөз айкашынын позициясы тектеш эмес тилдерде түрдүүчө орун алгандыгын көрсөтүп, мындай тилдик өзгөчөлүктү окумуштуу В.В.Бурлакова негиздеген “*синтаксистик барьер*” (синтаксистик тоскоолдук) эрежесин талдоого алынгандыгын;

б) анализдердин жыйынтыгында англис тилиндеги сөздөрдүн комбинаторикалык принциптерин толук түшүнүү үчүн, сөздөрдүн формалдуу белгилерине гана көңүл бурбастан алардын кандай класстарга бөлүнүшүн, ошол топтогу сөздөрдүн семантикасына да көңүл бурулгандыгын;

7) валенттүүлүк тобунун компоненттеринин санына карай ылдамдыкты билдирген этиштер бир нече топторго: *нөл, бир, эки, үч, төрт* жана көп *компоненттүү этиштер* бөлүнүшүн;

8) англис тилиндеги этиштерде нөл валенттүүлүк жок, бирок жаратылыштагы кубулуштарды туюндурган этиштердин тобу менен кездешерин жана англис тилинде кыргыз тилинен айырмаланып, ат атооч *It* (ал), *to be* (бол) жардамчы этишинин формасы болгон *is* (бол) аркылуу уюшулган жаксыз сүйлөмдөрдүн англис тилинде бар экендигин;

9) англис тили флективдик, кыргыз тили агглютинативдик тилдердин тобунан болгондуктан, англис тилине караганда кыргыз тилинде айкашууну жасоодо жөндөмөлөрдүн ролу жогору болорун;

10) кыргыз тилинде англис тилинен айырмаланып, этиштин өздүк эмес формалары инфинитив жана герундийдин жоктугу, ал эми кыргыз тилинде алардын эквиваленти катары кыймыл атоочтор менен берилгендигин;

11) объекттик катыштагы кээ бир структураларда эки тил бирдей башкаруу айкаштарына ээ экендигин;

12) этиштик сөз айкаштарынын объекттик жана адвербиалдык айкашуусунда англис тилинде **ыкташуу**, ал эми кыргыз тилинде **башкаруу** синтаксистик айкашуу жолдорунун басымдуу экендигин;

13) этиштик сөз айкаштарынын моделдери англис тили герман жана кыргыз тили түрк тилдеринин тобунан болгондуктан, алардын жайгашуу позициялары түрдүүчө экендигин;

14) англис тилинен айырмаланып кыргыз тилдеринде адвербиалдык катыштагы этиштик сөз айкаштары *жатыш* жана *чыгыш* жөндөмөлөрдүн мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу этиш менен айкашса, англис тилинде

предлогдордун жардамы аркылуу ишке ашкандыгын айырмачылык катары далилденгендигин;

15) этиш өзөк (ядро) катары ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин тобунан болгондуктан *актант-субъект, сирконстант-локатив, сирконстант-атрибутив жогорку активдүү*, ал эми *сирконстант-ризонтив* жана *сирконстант-инструменттер пассивдүү* кызмат аткарышын;

16) он бир этиш ядро катары ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин мисалында көбүнчө адвербиалдык айкашуу менен жакыныраак, ал эми объекттик менен алысыраак периферияда **комбинаторика** касиетине ээ. Этиштердин валенттүүлүк потенциалы жана этиш ядро катары мүчөлөрүн башкаруусу жана аныктоосу бул ал этиштердин кайсы топтон экендигине да байланыштуу. Ошондуктан, ал этиштердин тобунун эки тилде тең колдонулуш жыштыгы бирдей экендигин;

17) коллокациянын тексттерди окуп түшүнүүдөгү жана маалымат берүүдөгү, үйрөнүүдө жана туура жазуудагы ролун;

18) кыргыз тилдүү тайпаларда англис тилинин этиштик сөз айкаштарын окутуунун лингводидактикалык маанисин жана андагы кездешүүчү тилдик интерференцияны прогноздоонун жолдорун сунуштоо менен эне тилинин тийгизген таасирин ачып көрсөттүк.

Демек, чет тилин үйрөнүүдө эне тилинин тийгизген таасири чоң, тилдик интерференция табигый көрүнүш экендиги белгилүү. Англис тилин үйрөнүүдө эне тилин таяныч тили катары алып, салыштыруу аркылуу үйрөнүү жана эне тилдеги билими чет тилин үйрөнүүдө таасирин тийгизет.

Жогорудагы белгиленген кыргыз тилдүү тайпаларда англис тилин үйрөтүү жана колдонуудагы тилдик интерференцияларды болтурбоо үчүн айрыкча англис тилинин баштапкы деңгээлинде көңүл буруп, англис тилиндеги тилдик өзгөчөлүктөргө көбүрөөк басым жасоо керек.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. **Абдувалиев, И.** Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст]/И. Абдувалиев. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 284 б.
2. **Жапаров, А.** Кыргыз тили[Текст]: 9-10-кл. үчүн окуу китеби/А. Жапаров, Б. О. Орузбаева, Э. Абдулдаев.– Фрунзе: Мектеп, 1968. – 143 б.
3. **Аблаков, А.** Словосочетания, образованные способом управления в казахском языке[Текст]:автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А.Аблаков. – Алма-Ата, 1987. –51с.
4. **Абрамов, Б.А.** О понятии семантической избирательности [Текст] / Б. А. Абрамов //Инвариантные синтаксические значения и структуры предложения: докл. на конф. по теорет. проблемам синтаксиса. – М., 1965. – 5-15-бб.
5. **Адмони, В.Г.** Завершенность конструкции как явление синтаксической формы[Текст]/В. Г. Адмони // Вопр.языкознания. – 1958. –№1. – С. 111-117.
6. **Азыркы кыргыз адабий тили(фразеология, морфология, синтаксис, фонетика, лексикология, лексикография, стилистика, текст таануу, лингвопоэтика[Текст]/ред. Б.Ө.Орузбаева. – Бишкек:[б-сыз], 2009. – 928 б.**
7. **Алимов,В.В.** Интерференция в переводе:на материале профессионально ориентированной межкультурной коммуникации и перевода в сфере профессиональной коммуникации[Текст]: учеб. пособие/В. В. Алимов. – М.: Комкнига, 2011. – 230 с.
8. **Андабекова, Ж.** Словосочетания имен существительных в киргизском языке[Текст]: автореф. дис. ...канд.филол. наук: 10.02.02/Ж.Андабекова. – Фрунзе, 1979. – 40 с.
9. **Апресян, Ю.Д.** Синонимия и синонимы [Текст]/Ю. Д. Апресян // Вопр.языкознания. – 1969. – №4.– С. 75-91.
10. **Апресян, Ю.Д.** Лексическая семантика. Синонимические средства языка[Текст] Ю. Д. – М.: Наука, 1974.– 368 с.

11. **Апресян, Ю.Д.** Избранные труды. Лексическая семантика (синонимические средства языка)[Текст]/Ю. Д. Апресян. – М.: Яз.рус.культуры. – 1995. – 364 с.
12. **Апресян, Ю.Д.** Типы соответствия семантических и синтаксических актантов[Текст]/Ю. Д. Апресян // Проблемы типологии и общей лингвистики. – СПб., 2006.– С. 15-27.
13. **Аракин, В.Д.** Типология языков и проблема методического прогнозирования[Текст]/В. Д. Аракин. – М.: Высш. шк., 1989. – 157 с.
14. **Аракин, В.Д.** Сравнительная типология английского и русского языков[Текст] / В. Д. Аракин. – М.: Просвещение, 1989. –255 с.
15. **Аракин, В.Д.** Сравнительная типология английского и русского языков[Текст]/В. Д. Аракин. – Л.: Просвещение, 1979. – 259 с.
16. **Аракин, В.Д.** О лексической сочетаемости[Текст]/В.Д.Аракин// К проблеме лексической сочетаемости. –М., 1972. – С. 5-12.
17. **Арутюнова, Н.Д.**Язык и мир человека[Текст] / Н. Д. Арутюнова. – 2-е изд. – М.: Яз. рус. культуры, 1999. –896 с.
18. **Асанов, Ү.А.** “Кыргызстан”[Текст]: улуттук энцикл. – Бишкек: Мамл. тил ж-а энцикл. борбору, 2009.– 816 б.
19. **Ахманова, О.С.** Словарь лингвистических терминов[Текст]/ О. С. Ахманова.– М.:, Советская энциклопедия., 1966. – 608 с.
20. **Ахматов, И.Х.** Вопросы теории словосочетания и предложения в тюркских языках[Текст]: сб. ст. / И. Х. Ахматов. –Нальчик: Эльбрус, 2006. – 280 с.
21. **Балакаев, М.Б.**Основные типы словосочетаний в казахском языке[Текст] / М. Б. Балакаев. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1957. – 123 с.
22. **Балли, Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка[Текст]/ Ш. Балли. – М.:Изд.иностр.лит., 1955. – 358 с.
23. **Бархударов, Л.С.** Структура простого предложения современного английского языка[Текст] / Л. С. Бархударов.– М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 200 с.
24. **Бархударов, Л.С.** Грамматика английского языка [Текст]/

- Л.С. Бархударов, Д. А. Штелинг. – М.: Высш. шк., 1973. – 423 с.
25. **Баскаков, Н.А.** Типы атрибутивных словосочетаний в каракалпакском языке[Текст]/ Н. А. Баскаков // Вопр. языкознания. – 1956. – №6. – С. 79-91.
26. **Баскаков, Н.А.** Словосочетание в каракалпакском языке[Текст]/ Н. А. Баскаков // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М., 1961. – Ч. 3: Синтаксис. – С. 51-61.
27. **Блох, М.Я.** Теоретические основы грамматики[Текст]: учеб. / М. Я. Блох. – 4-е изд. – М.: Высш.шк., 2005. – 239 с.
28. **Блягоз, З.У.** Синонимия глаголов перемещения в современном русском языке[Текст] / З. У. Блягоз//Филологические очерки. – Ростовн/Д., 1973. – С.3-25.
29. **Блумфилд, Л.** Язык[Текст] / Л. Блумфилд. – М.: Прогресс, 1968.– 607 с.
30. **Бондарко, А.В.** Теория функциональной грамматики: введение, аспектуальность, временная локализованность, синтаксис. – М.: Книж. дом «Либроком», 2013. – 352 с.
31. **Бондарко, А.В.** Функциональная грамматика [Текст]/А. В. Бондарко – Л.: Наука, 1984. – 133 с.
32. **Бондцио, В.** Теория валентности и обучения языку[Текст]/В. Бондцио // Иностр.яз. в шк. – 1977. –№5. –С. 14-25.
33. **Буранов, Дж.**Сравнительная типология английского и тюркских языков[Текст] / Дж. Буранов. – М.: Высш.шк., 1983. – 268 с.
34. **Бурлакова, В.В.** Основы структуры словосочетания в современном английском языке[Текст]/В. В. Бурлакова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1975. – 128 с.
35. **Бурлакова, В.В.** Синтаксические структуры современного английского языка [Текст] / В. В. Бурлакова. – М.: Просвещение, 1984. – 112 с.
36. **Васильев, Л.М.** Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи[Текст]/ Л. М. Васильев // Очерки по семантике русского глагола. – Уфа, 1971. – С. 38-310.
37. **Вайнрайх, У.** Одноязычие и многоязычие [Текст]/У. Вайнрайх // Новое в лингвистике. – М.,1972. – Вып. 6: Языковые контакты. – С. 25-60.

38. **Верещагин, Е.М.** К проблеме разносистемной принадлежности лексем прибилингвизме [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук/Е. М. Верещагин. – М., 1966. – 17 с.
39. **Вещилова, В.Ф.** Глаголы движения в турецком языке [Текст] / В. Ф. Вещилова // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М., 1962. – Ч. 4: Лексика. – С. 101-114.
40. **Виноградов, В.В.** Вопросы изучения словосочетаний (на материале русского языка) [Текст] / В. В. Виноградов // Вопр. языкознания. – 1954. – №3. – С. 3-24.
41. **Виноградов, В.В.** Введение [Текст] / В. В. Виноградов // Грамматика русского языка. – М., 1960. – Т. 1: Фонетика и морфология. – С. 7-44.
42. **Виноградов, В.В.** Основные вопросы синтаксиса предложения [Текст] / В. В. Виноградов // Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С. 254-294.
43. **Виноградов, В. А.** Интерференция // Лингвистический энцикл. слов. / гл. ред. В.Н.Ярцева. – М., 1990. – С. 197.
44. **Гаджиева, Н.З.** Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков [Текст] / Н. З. Гаджиева. – М.: Наука, 1973. – 408 с.
45. **Гаджиева, Н.З. Серебренников Б.А.** Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис [Текст] / Н. З. Гаджиева, Б. А. Серебренников; отв. ред. Э. Р. Тенишев. – М.: Наука, 1986. – 284 с.
46. **Гак, В.Г.** Валентность [Текст] / В. Г. Гак // Лингвистический энцикл. слов. / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М., 1990. – С. 79-80.
47. **Гак, В.Г.** Сопоставительная лексикология (На материале французского и русского языков) [Текст] / В. Г. Гак. – М.: Международ. отношения, 1977. – 264 с.
48. **Гак, В.Г.** К проблеме семантической синтагматики [Текст] / В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. 1971. – М., 1972. – С. 367-396.
49. **Гальскова, Н.Д.** Современная методика обучения иностранным языкам [Текст] / Н. Д. Гальскова. – М.: АРКТИ, 2000. – 165 с.

50. **Гордеев, Ю.М.** Поле направленности (глаголы движения и их распространители) в современном русском языке[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ю. М. Гордеев. – Саратов, 1974. – 20 с.
51. **Гинзбург, Р.С.** Глагольные словосочетания в современном английском языке[Текст] / Р. С. Гинзбург. – М.: Просвещение, 1975. –302 с.
52. **Давлетов, С.** Азыркы кыргыз тили: Морфология[Текст]: жогорку окуу жайларынын филологиялык фак. студ. үчүн окуу китеби / С. Давлетов, С. Кудайбергенов. – Фрунзе: Мектеп, 1980. – 236 б.
53. **Дербишева, З.К.** Сравнительная грамматика русского и турецкого языков[Текст] / З. К. Дербишева. – М.: Флинта, 2016. –293с.
54. **Дешериева, Ю.Ю.** Проблемы интерференции и языкового дефицита (на материале русской речи носителей английского языка) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ю. Ю. Дешериева. – М., 1976. – 15 с.
55. **Джапаров, А.** Грамматическая структура словосочетаний в современном киргизском литературном языке[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /А. Джапаров. – Фрунзе, 1955. – 23 с.
56. **Джудемишев, Ж.Ч.** Фонетическая интерференция в кыргызской речи русских[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ж. Ч. Джудемишева. – Бишкек, 1994. – 22 с.
57. **Дмитриев, Н.К.** Строй тюркских языков [Текст] / Н. К. Дмитриев. – М.; Л.: Изд. во восточной литературы, 1964. – 607с.
58. **Дмитриев, Н.К.** К истории аффиксов сказуемости[Текст] / Н. К. Дмитриев // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М., 1956. – Ч. 2: Морфология. – С. 5-15. Н.К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948, 202-203-бб.
59. **Жакыпов, Ы.** Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси[Текст]: жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы / Ы. Жакыпов. – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1958. –282 б.

60. **Жакыпов, Ы.** Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси [Текст]: жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы/Ы.Жакыпов.– Фрунзе:Кыргызокуу педмамбас, 1975. – 176 б.
61. **Жапаров, А.** Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков [Текст]: учеб. для вузов/А.Жапаров. – Бишкек: [б.и.], 2007. – 407 с.
62. **Жапаров, А.** Кыргыз тилинин синтаксиси[Текст] / А. Жапаров. – Фрунзе: Мектеп, 1979. –324 б.
63. **Жапар, А.** Синтаксический строй кыргызского языка[Текст]:учеб. для вузов / А. Жапаров. – Бишкек: Мектеп, 1992. – Ч. 1. – 429 с.
64. **Засорина, Л.Н.** Введение в структурную лингвистику[Текст]:учеб. пособие для студентов филол. спец. ун-тов / Л. Н. Засорина. – М.: Высш. шк., 1974. – 319 с.
65. **Злобин, Д.Н.** Глаголы передвижения в немецком и английском языках(синхронно-диахроническое исследование)[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол.наук / Д. Н. Злобин.–Ниж. Новгород, 1993. – 17 с.
66. **Змудяк, Г.А.** Роль логико-семантической валентности в организации структуры предложения (на материале группы глаголов независимого направленного движения)[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г. А. Змудяк. –Мн., 1980. – 21 с.
67. **Зоммерфельдт, К.Е.** Семантика и валентность имен существительных-наименований деятеля – с суффиксом –“er”[Текст] / К. Е. Зоммерфельдт // Иностр.яз.в шк.–1980. –№3. – С. 7-10.
68. **Зулпукаров, К.З.** Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание[Текст] / К. З. Зулпукаров. – Бишкек: [б.и.], 2016. – 768 с.
69. **Ибрагимова, В.Л.** Глаголы со значением каузации движения в современном русском языке[Текст] / В. Л. Ибрагимова // Исследования по семантике. – Уфа, 1975. – Вып.1. – С. 87-92.
70. **Иванова, И.В.** Теоретическая грамматика современного английского языка[Текст]/ И. В. Иванова, В. В. Бурлакова, Г. Г. Почепцов. – М.: Высш. шк., 1981. – 285 с.

71. **Ийсаева, А.Дж.** Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстер[Текст]: филол. илим. канд. ... дис.: 10.02.19 / А. Дж. Ийсаева.– Бишкек, 2013. – 203 б.
72. **Иманов, А.** Кыргыз тили[Текст]: ЖОЖдун филол. фак. сырттан окуучу студ. үчүн/ А. Иманов. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 352 б.
73. **Иманов, А.** Кыргыз тилинин синтаксиси[Текст]: ЖОЖ студ. үчүн окуу китеби. –Бишкек: [б-сыз], 2009. – 419 б.
74. **Исаченко, А.В.** Грамматика современного казахского литературного языка[Текст]/ А. В. Исаченко. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 446 с.
75. **Камбаралиева, У.Дж.** Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира (на материале русского и киргизского языков)[Текст] / У. Дж. Камбаралиева. – Бишкек: [б.и.], 2013. –490 с.
76. **Камбарова, Б.О.** Сопоставительный синтаксис русского и кыргызского языков. Словосочетаниеи простое предложение [Текст] / Б. О. Камбарова. – Бишкек: [б.и.], 2017. – 456 с.
77. **Караева, З.К.** Перевод и семиотика: Многоязычное бытие эпоса “Манас” и теоретико-методолгические проблемы транслатологии[Текст] / З. К. Караева. – Бишкек: [б.и.], 2006. – 332 с.
78. **Карлинский, А.Е.** Основы теории взаимодействия языков и проблема интерференции[Текст]: автореф. дис. ...д-ра филол. наук / А. Е. Карлинский. – Киев, 1980. – 48 с.
79. **Карлинский, А.Е.** Типология языковой интерференции[Текст] / А. Е. Карлинский//Зарубежное языкознание и литература. – Алма-Ата, 1972. – Вып. 2. – С. 9-16.
80. **Кацнельсон, С.Д.**О грамматической категории[Текст] / С. Д. Кацнельсон// Вестн. Ленингр. гос. ун-та. Сер. ист. яз. и лит. – Л., 1948. – №2. – С. 28-42.
81. **Кацнельсон, С.Д.**Категории языка и мышления: из научного наследия [Текст]/ С. Д. Кацнельсон. – М.: Яз.славян.культуры, 2001. – 864 с.
82. **Кацнельсон, С.Д.**Общее и типологическое языкознание [Текст] /

- С. Д. Кацнельсон. – М.:Кн. Дом «Либроком». 2010. – 344 с.
83. **Кацнельсон, С.Д.** Типология языка и речевое мышление [Текст] / С. Д. Кацнельсон. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
84. **Кельдибекова, Т.А.** Лексико-семантические разряды глаголов [Текст] / Т. А. Кельдибекова // Исследование по семантике. – Уфа, 1980. – С. 182-199.
85. **Кибардина, С.М.** Основы теории валентности [Текст]: пособие по сравнительной типологии, нем. и рус. яз. / С. М. Кибардина. – Вологда: Волгод. гос. пед. ин-т, 1979. – 54 с.
86. **Кибардина, С.М.** К вопросу об уровнях валентности // Лингвистические исследования. – М., 1978. – С. 38-45.
87. **Коваленко, Н.В.** Группа глаголов движения в современном французском языке [Текст] / Н. В. Коваленко // Уч. зап. Пензен. пед. ин-та. – 1967. – Вып. 2. – С. 27-40.
88. **Кудайбергенов, С.** Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр [Текст] / С. Кудайбергенов. – Фрунзе: Мектеп, 1966. – 184 б.
89. **Кузнецова, А.М.** О применении метода компонентного анализа в лексике [Текст] / А. М. Кузнецова // Синхронно- сопоставительный анализ языков разных языков систем. – М., 1971. – С. 169-278.
90. **Кучкартаев, И.** Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке [Текст] / И. Кузнецов. – Ташкент: Укитувчи, 1977. – 102 с.
91. **Король, Т.В.** Валентность как лингвистическое понятие [Текст] / Т. В. Король. – Рига: [б.и.], 1972. – 28 с.
92. **Левицкий, Ю.А.** От высказывания к предложению. От предложения к высказыванию [Текст]: учеб. пособие / Ю. А. Левицкий. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1995. – 196 с.
93. **Лейкина, Б. И.** Некоторые аспекты характеристики валентности [Текст] / Б. И. Лейкина // Доклады на конференции по обработке информации, машинному переводу и автоматическому чтению текста. – М., 1961 – Вып. 5. – С. 1-15.

94. **Лисс, А.Н.** Сравнительная типология английского, русского, кыргызского языка и проблема их прогнозирования[Текст] / А. Н. Лисс. – Ош: [б.и.], 1994. – 62 с.
95. **Мигирин, В.Н.** Язык как система категорий отображения[Текст]/ В. Н. Мигирин. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 237 с.
96. **Москальская, О.И.** Проблемы системного описания синтаксиса[Текст] / О. И. Москальская. – 2-изд. – М.: Высш. шк., 1981. – 175 с.
97. **Мусаев, С.Ж.** Вопросы теоретического синтаксиса кыргызского языка [Текст]/ С. Ж. Мусаев. – Бишкек:Илим, 2013.–160 б.
98. **Мусаев, С.Ж.** Способы расширения внутренней структуры причастных конструкций в киргизском языке[Текст]/С.Ж Мусаев//Изв. АН.Кирг. ССР. – 1983. – №3.– С. 85-91.
99. **Найманова, Ч.К.** Валентность и сочетаемость частей речи в разносистемных языках(на материале английского, кыргызского и русского языков)[Текст]/Ч. К. Найманова. – Бишкек: Изд-во КНУ, 2004. – 181 с.
100. **Найманова, Ч.К.** Лингвистический статус валентности и сочетаемости в разносистемных языках (на материале английского, кыргызского и русского языков) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Ч. К. Найманова. –Бишкек, 2006. – 45 с.
101. **Найманова, Ч.К.** Лингвистический статус валентности и сочетаемости в разносистемных языках (на материале английского, кыргызского и русского языков) [Текст]: дис... д-ра филол. наук: 10.02.19/Ч.К.Найманова. – Бишкек, 2006. –229 с.
102. **Ольшанский, И.Р.** Парные сочетания слов современного слов современного немецкого языка (семантика, структура, сочетаемость)[Текст]:автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. Р. Ольшанский.– М. 1966. – 19 с.
103. **Оравец, Я.К.** К вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении[Текст] / Я. К. Оравец // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 176-186.

104. **Оразов, М.** Семантика казакского глагола (Опыт семантической классификации)[Текст]: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.06 / М. Оразов. – Алма-Ата, 1983. – 416 с.
105. **Падучева, Е.В.** Динамические модели в семантике лексики[Текст] / Е. В. Падучева. – М.: Яз. славян. культуры, 2004. – 608 с.
106. **Петерсон, М.Н.** Очерк синтаксиса русского языка[Текст] / М. Н. Петерсон. – М.: Госиздат, 1923. – 129 с.
107. **Пешковский, А.М.** Русский синтаксис в научном освещении[Текст] / А. М. Пешковский. – изд. 7-е. – М.: Учпедгиз, 1956.–511 с.
108. **Почепцов, Г.Г.** Об обязательном и факультативном окружении[Текст] / Г. Г. Почепцов// Вопр. языкознания. – 1966. – №1. – С. 145-148.
109. **Псянчин, Ю.В.** Лексико-семантическое поле глаголов в башкирском языке[Текст]: автореф. дис....канд.филол.наук / Ю. В. Псянчин. – Баку, 1990. – 21 с.
110. **Розенталь, Д.Э.** Словарь-справочник лингвистических терминов[Текст]: пособие для учителей / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – изд-2-е., испр. и доп. –М.: Просвещение, 1976.–543 с.
111. **Розенцвейг, В.Ю.** Интерференция и грамматические категории[Текст] / В. Ю. Розенцвейг, Л. М. Уман // Исследования по структурной типологии. – М., 1968. – С. 104-113.
112. **Сайрамбаев, Т.** Структурно-семантические типы сложных словосочетаний в современном казакском языке[Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Т. Сайрамбаев.– Алма-Ата, 1982. – 47 с.
113. **Саргашкаев, Дж.А.** Азыркы кыргыз тилиндеги кыймыл этиштеринин лексико-семантикалык группаларынын составы[Текст]/ Дж. А. Саргашкаев //Изв. Вузов. –Бишкек, 2014.– № 4. – С. 194-196.
114. **Сартбаев, К.К.** Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы (кыргыз, казак, өзбек тилдери боюнча)[Текст] / К. К. Сартбаев. –Ф.: Кыргыз ССР ИА, 1962. – 1 бөлүк. – 111 б.

115. **Саттарова, М.Р.** Сопоставительное изучение лексико-семантической сферы глаголов движения в русском языке и узбекском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. Р. Саттарова. – Казань, 1967. – 20 с.
116. **Сеидов, Ю.М.** Словосочетания в азербайджанском языке [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Ю.М. Сеидов. – Баку, 1965. – 56 с.
117. **Семенова, Ж.А.** Глаголы движения в современном кыргызском языке (лексико-семантический анализ) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ж. А. Семенова. – Бишкек, 2004. – 26 с.
118. **Серебренников, Б.А.** Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис [Текст] / Б. А. Серебренников, Н. З. Гаджиева. – М.: Наука, 1986. – 283 с.
119. **Сильницкий, Г.Г.** Глагольная валентность и залог [Текст] / Г.Г. Сильницкий // Типология пассивных конструкций. Диатезы и залог. – Л., 1974. С. 55-72.
120. **Сильницкий, Г.Г.** Семантика. Грамматика. Квантитавная и типологическая лингвистика [Текст]: в 2-х т. / Г.Г. Сильницкий. – Смоленск: ФГУ Смол. ЦНТИ, 2006. – Т. 1. – 255 с.
121. **Скирдов, В.Д.** Русские союзы и союзные слова и их соответствия в киргизском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / В. Д. Скирдов. – Фрунзе, 1962. – 20 с.
122. **Смирнова, Е.А.** Функциональный потенциал английских глаголов с инкорпорированными актантами [Текст] / Е. А. Смирнова. – Пермь: НП ВПО Прикам. социал. ин-т, 2014. – 148 с.
123. **Смирницкий, А.И.** Синтаксис английского языка [Текст] / А. И. Смирницкий. – М.: Книж. дом. “Либроком”, 2009. – 296 с.
124. **Сова, Л.З.** Валентность и транзитивность в позиции лингвистического дуализма [Текст] / Л.З. Сова // Языковые универсалии и лингвистическая типология. – М., 1969. – С. 244-249.

125. **Степанова, М.Д.** Проблемы теории валентности в современной лингвистике [Текст]/ М. Д. Степанова // Иностр.яз. в шк. – 1973. –№6. – С. 12-22.
126. **Степанова, М.Д.** Теория валентности и валентный анализ (на материале современного немецкого языка)[Текст]/ М. Д. Степанова.– М.: Изд-во МГПИИЯ им. М.Тореза. – 1973. –8-10-б.
127. **Степанова, М.Д.** Части речи и проблема валентности в современном немецком языке[Текст] / М. Д. Степанова, Г. Хеллбиг. – М.: Высш. шк., 1978. –179 с.
128. **Сухотин, В.П.** Проблема словосочетания в современном русском языке[Текст] / В. П. Сухотин // Вопросы синтаксиса современного языка. – М., 1950. – С. 127-177.
129. **Сыдыков, А.Н.** Этнолингвистика: Опыт ретроспективы[Текст] / А. Н. Сыдыков. – Бишкек: [б.и.], 2001.– 236 с.
130. **Сырба, М.** Глаголы перемещения в современном русском языке[Текст]: автореф. дис.... канд. филол. наук / М. Сырба. – М., 1965. – 12 с.
131. **Тагаев, М.Дж.** Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования (на материале русского и киргизского языков) [Текст] / М. Дж. Тагаев. – Бишкек, 2004. – 282 с.
132. **Талипов, Е.М.**Словосочетания, выражающие временные отношения в казахском языке[Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук / Е. М. Талипов. – Алма-Ата, 1959. – 18 с.
133. **Тенишев, Э.Р.** Глаголы движения в тюркских языков[Текст] / Э. Р. Тенишев//Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961. – С. 232-294.
134. **Тер-Минасова, С.Г.** Словосочетание в научно- лингвистическом и дидактическом аспектах[Текст] / С. Г. Тер-Минасова. – М.: Высш. шк.,1981. – 144 с.
135. **Тойчубекова, Б.** Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр[Текст]: моногр. /Б.Тойчубекова. – Ф.: Илим, 1983. –267 б.

136. **Топоров, В.Н.** Об одном парадоксе движения. Несколько замечаний о сверх-эмпирическом смысле глагола “стоять”, преимущественно в специализированных текстах[Текст] / В. Н. Топоров //Концепт движения в языке и культуре. – М., 1966. – С. 8-101.
137. **Турсуналиев, Т.** Англис тилинин грамматикасы[Текст] / Т. Турсуналиев. – Ф.: Мектеп, 1988. – 124 б.
138. **Турсуналиев, Т.** Обучаем английскому глаголу на сопоставительном материале с киргизским языком[Текст]/ Т. Турсуналиев. – Ф.: Мектеп, 1984. – 168 с.
139. **Турсунов, А.Т.** Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары[Текст] / А.Т. Турсунова.– Ф.: Илим,1976. –1-бөлүк. – 159 б.
140. **Турсунов, А.Т.** Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары(салыштыруу планда)[Текст] / А. Т. Турсунов. – Ф.: Илим, 1978. –143 б.
141. **Турсунов, А.Т.** Глагольные словосочетания в киргизском языке[Текст]: автореф. дис.... д-ра филол. наук: 10.02.06/А. Турсунов. – Алма- Ата. - 1991. – 47 с.
142. **Турсунов, А.Т.** Глагольные словосочетания в киргизском языке: Микроформа [Текст]: дис... д-рафилол. наук: 10.02.06 / А. Турсунов. – Бишкек, 1991.–342 с.
143. **Убрятова, Е.И.** Исследования по синтаксису якутского языка[Текст] / Е. И. Убрятова. – М.; Л.: АН СССР, 1950.–Т. 1:Простое предложение. – 305 с.
144. **Усманова, М.Г.** Функционально-семантическая классификация глаголов башкирского языка[Текст]: автореф.дисс.по орг. ВАК РФ: 10.02.02 / М. Г. Усманова. – Уфа:РИЦ БашГУ, 2002. – 52 с.
145. **Уфимцева, А.А.** Слово в лексико-семантической структуре языка[Текст]/А.А.Уфимцева. – М.: Наука, 1968. – 272 с.
146. **Федорова, Н.П.** Преодоление лингвокультурной интерференции в процессе обучения иностранному языку студентов неязыковых вузов[Текст]:дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Н. П. Федорова. – Волгоград,2010. – 205 с.

147. **Филичева, Н.И.** Синтаксические поля[Текст] / Н. И. Филичева. – М.: Высш.шк.,1973. – 213 с.
148. **Фокин, Б.С.** Конструкция глагола venir с инфинитивом во французском языке (к проблеме грамматизации глаголов)[Текст]: автореф.дис. ... канд. филол. наук: 10.02.05 / Б. С. Фокин. –М., 1958. – 15 с.
149. **Фомиченко, Л.Г.** Когнитивные основы просодической интерференции[Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Л. Г. Фомиченко. – М., 1998. – 357 с.
150. **Фортуатов, Ф.Ф.** О преподавании грамматики русского языка в средней школе[Текст]/ Ф. Ф. Фортуатов// Фортуатов Ф.Ф. Избр. тр. – М., 1957. –Т.2.–С. 427-462.
151. **Халияров, Х.** Именные словосочетания в современном английском языке[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Х. Халияров. –Самарканд, 1966. – 26 с.
152. **Хомский, В.М.** Синтаксические структуры[Текст]/ В. М. Хомский // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1962. – Т. 2. – С. 412-527.
153. **Холодович, А.А.** К вопросу о доминанте предложения[Текст]/ А.А.Холодович // Проблемы грамматической теории. – Л.; 1979. – С. 27-112.
154. **Хорнби, С.А.** Конструкции и обороты современного английского языка[Текст] / С. А. Хорнби. – М.: Учпедгиз, 1958. – 335 с.
155. **Храковский, А.С.** Два подхода к анализу синтаксических конструкций: «лексико-семантических конструкций» и «конструкционный» опыт сопоставления [Текст]/А.С.Храковский // ActalinguisticPetropolitana: тр.ин-та лингвист. исслед.РАН.– СПб., 2014. – Т. 10, ч. 2. – С. 25-40.
156. **Цапко, Т.П.** О некоторых проблемах интерференции при обучении русскому языку как иностранному [Текст] / Т. П. Цапко // Русский язык и литература в школе и в вузе: проблемы изучения и преподавания: сб. науч. тр.– Горловка, 2012.– С.321-322.

157. **Чейф, У.Л.** Значение и структура языка [Текст] / У. Л. Чейф. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
158. **Чокубаева, А.К.** Лексико-семантический анализ движения в английском языке и их сопоставление с русским и кыргызскими языками[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / А. К. Чокубаева. – Бишкек, 2007. – 23 с.
159. **Чонбашев, К.С.** Простые предложения в русском и киргизском языках[Текст] / К. С. Чонбашев. – Фрунзе: Мектеп, 1968. – 176 с.
160. **Чыманова, Ж.Ж.** Структурно-семантические особенности глаголов речи в английском и кыргызском языках[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Ж. Ж. Чыманова. – Бишкек, 2009. – 20 с.
161. **Шахматов, А.А.** Синтаксис русского языка[Текст] / А. А. Шахматов. – изд. 2-ое. – Л.: Учпедгиз, 1941.– 620 с.
162. **Шматова, В.И.** Некоторые закономерности синтагматически обусловленной номинации в английском языке (на материале глаголов движения)[Текст]/В.И.Шматова//Структурно-функциональные лингвистические исследования. – Кишинев, 1979. – С. 141-147.
163. **Шмелев, Д.Н.** Проблемы семантического анализа лексики[Текст] / Д. Н. Шмелев. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
164. **Шустова, С.В.** К вопросу о функциональном потенциале языковой единицы (на примере семантической и синтаксической валентности) [Текст] / С. В. Шустова // Ист. и социол. -образоват. мысль. – Краснодар, 2013. – №3. – С. 161-164.
165. **Шустова, С.В.** Функциональные свойства каузативных глаголов: динамический подход [Текст]: моногр. / С. В. Шустова. – Пермь: Перм. гос.ун-т, 2010. – 248 с.
166. **Штейнберг, Н.М.** Замечания о некоторых междометиях глагольного происхождения во французском языке [Текст]/ Н. М. Штейнберг //Уч. зап. ЛГУ. – 1961. – Вып.59, № 299. – С. 247-253.

167. **Шутова, Е.И.** О глагольной интенции[Текст] / Е. И. Шутова // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 307-310.

168. **Щерба, Л.В.** Преподавание иностранных языков в средней школе[Текст] / Л. В. Щерба.– М.; Л.: АН РСФСР, 1949. – 96 с.

169. **Ярцева, В.Н.** Исторический синтаксис английского языка[Текст]/ В. Н. Ярцева. – М.;Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 308 с.

Англис тилинде колдонулган адабияттардын тизмеси:

170. **Allerton, D.** Valency and valency grammar [Text] / D. Allerton // In Arsher, R.E. and Simpson, I. M. Y. (eds. Encyclopedia of language and linguistics Oxford, 1996. – P. 4778-4886.

171. **Allerton, D.** Valency and the English Verb [Text] / D. Allerton. – London; New York: Academic Press. Valenztheorie. The Hague; Paris: Mouton, 1982. – 162 p.

172. **Behaghel, V.M.** Die deutsche Sprache. 12 Aufl. Mit Hinweisen und Anmerkungen von Friedrich Maurer [Text] / O. Behaghel. – Halle (Saale): Niemeyer Verlag, 1958.– Vol. 11. – 313 p.

173. **Brashi, A.** Collocability as a problem in L2 production [Text] / A. Brashi // Reflection on English Language Teaching. – 2006. – N 8(1). – P. 21-34.

174. **Bondzio, W.** Abriss der semantischen Valenztheorie als Grundlage der Syntax/ 1 Teil [Text] / W. Bondzio // ZPSK, Bd. 29, H.4, 1976; 2 Teil. ZPSK, Bd.30, H3, 1977; Teil. ZPSK. – 1978. – Bd.31, №3. – P. 32-89.

175. **Brightland, J. A.** A Grammar of the English Tongue [Text] / J. A. Brightland. – London, 1974. – 267 p.

176. **Brinkmann, H.** Die deutsche Sprache: Gestalt und Leistung [Text] / H. Brinkmann. – Dusseldorf: Pädagogischen Verlag Schwann, 1962. – 654 p.

177. **Buhler, Karl.** Theory of Language. The representational function of language [Text] / Karl Buhler. – Available: John Benjamins Publishing Company, 2011. – 518 p.

178. **Burlakova, V.V.** Contribution of English and American linguists to the theory of phrase [Text] / V. V. Burlakova. – Higher School Publishing House. – Moscow, 1971. – 107 p.
179. **Bybee, J.L.** “Irrealis as a Grammatical Category [Text] / J. L. Bybee // *Anthropological Linguistics*. – 1998. – Vol. 40, No. 2. – P. 257-271.
180. **Celce-Murcia, M.** Discourse and Context in Language Teaching: A Guide for Language Teachers [Text] / M. Celce-Murcia, E. Olshtain. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 141 p.
181. **Erben, J.** Abriss der deutschen Grammatik [Text] / J. Erben. – Berlin: Institut für deutsche Sprache und Literatur, 1958. – 208 p.
182. **Fillmore, Ch.** Subjects, Speakers and Roles [Text] / Ch. Fillmore // *Semantics of Natural Languages*. – Dordrecht-Holland, 1972. – P. 1-24.
183. **Firth, J. R.** Descriptive Linguistics and the Study of English [Text] / J. R. Firth // In: *Selected Papers of J. R. Firth*. – 1952 - 1959; London: Longman 1968. – p. 96-114.
184. **Flamig, W.** Valenztheorie und Schulgrammatik [Text] / W. Flamig // *Beiträge zur Valenztheorie*. Halle (Saale), 1971. – p. 212.
185. **Groot, A.W.** De Les oppositions dans les systemes de la syntaxe et des cas [Text] / A. W. Groot // *Mélanges de linguistiques offerts à Ch. Bally*. – Gen., 1939. – P. 46-52.
186. **Halliday, M.A.K.** Lexis as a linguistic level [Text] / M. A. K. Halliday // In C.E. Bazell (eds). *In memory of J.R. Firth*. – London, 1966. – P. 150-161.
187. **Hallig, R.W. von Wartburg** “Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuche einer Ordnungsschemas [Text] / R. Hallig, W. von Wartburg. – Berlin, 1963. – 134 p.
188. **Haas, W.** Linguistic Relevance [Text] / W. Haas // *Memory of J.R. Firth*. – London, 1966. – P. 68-75.
189. **Helbig, G.** Valenz, Semantik und Satzmodelle [Text] / G. Helbig // *Deutsch als Fremdsprache*. – 1976. – N 2. – P.99-106.

190. **Helbig, G.** Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. VebVerlag enzyklopedie [Text] / G. Helbig, W. Shenkel. – Leipzig, III, Auflage, 1978. – 321 p.
191. **Jonson, B.** The English Grammar [Text] / B. Jonson. – London, 1640. – 246 p. URL: [https://play.google.com/store/books/details/Ben Jonson – The English Grammar_made by Benjamin_Jonson](https://play.google.com/store/books/details/Ben_Jonson_-_The_English_Grammar_made_by_Benjamin_Jonson) (дата обращения. 15.04.2016).
192. **Iofik, L.L., Chakhoyan, L.R.** Readings in the Theory of English Grammar [Text] / L. L. Iofik, L. R. Chakhoyan. – 2-ed. – L., 1972.– 217p.
193. **Jespersen, O.** Analytic Syntax [Text] / O. Jespersen. – Copenhagen, 1937. – 160 p.
194. **Krusianga, E. A.** “Handbook of Present-day English”, 4 volumes [Text] / E. A. Krusianga. – Groningen: Noordhoff, 1982. – 177 p.
195. **Lyons, John.** Introduction to Theoretical Linguistics [Text] / Lyons, John. – London: Cambridge University Press, 1968. – 519 p.
196. **Michael, Lewis.** The Lexical approach: The state of ELT and a Way Forward [Text] / Michael, Lewis. – Hove, England: Language Teaching Publication. 1993. – 197 p.
197. **Mounya, A.** Teaching lexical collocations to raise proficiency in foreign language writing [Text]: Unpublished master’s thesis, Guelma University / A. Mounya. –Algeria, – 2010.– 178 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.pdfdrive.com/teaching-lexical-collocations-to-raise-proficiency-in-foreign-language-writing-e40439324.html>
198. **Nation, I.S.P.** Teaching vocabulary: Strategies and techniques [Text] / I. S. P. Nation. – Boston: Heinle Cengage Learning, 2008. – 238 p.
199. **Nesselhauf, N.** Collocations in a Learner Corpus [Text] / N. Nesselhauf. – Amsterdam: John Benjamins Publishing company, 2005. – 332 p.
200. **Parastitu, A.** The negative transfer of English collocations written by the students of Gunadarma University. – 2005.– 10 p. [Электронный ресурс] /A. Parastitu– Режим доступа: <https://www.doclayer.net/53156034> – Загл. С экрана.

201. **Palmer, H.E.** A Grammar of English Words [Text] / H. E. Palmer. – London: Longmans, Green and Co, 1954. – 300 p.
202. **Paul, Dummett.** “Oxford EAP, A course in English for Academic Purposes” [Text] / Paul, Dummett, Jon Hird. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 175 p.
203. **Pottier, B.** Semantique generale [Text] / B. Pottier. – Paris: Presses Universitaires de France, 1992. – 237 p.
204. **Randall, Gwin,** “A Way to Connect” foundations for teaching English as a foreign language to adults [Text] / Randall, Gwin. – Bishkek: Kyrgyzstan, 2009.– 268 p.
205. **Robert, P.** Dictionare alphabetiqueet analogique de la Langue Francaise [Text] / P. Robert. – P.: Le Robert, – Paris, 1986. – 21-71 p.
206. **Robins, R. H.** General Linguistics. An Introductory Survey [Text] / R. H. Robins. –London: Longmans, 1964. – Pp.xxii+390.
207. **Scrivener, Jim.** Learning Teaching. The Essential Guide to English Language Teaching. Third Edition. Macmillan Books for Teachers [Text] / Scrivener, Jim. – Oxford: Macmillan Education, 2011. – 414 p.
208. **Sinclair, J.** Corpus, Concordance, Collocation [Text] / J. Sinclair. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 179 p.
209. **Sommerfieldt, K., Schreiber H.** Woerterbuch zur Valenz und Distribution der Substantive [Text]/K. Sommerfieldt, H. Schreiber. – Leipzig.: Veb Bibliographiches Institut Leipzig, 1980. – 432 p.
210. **Souza Hodne, L.** Collocations and teaching: Investigating word combinations in two English textbooks for Norwegian upper secondary school students [Text] / L. Souza Hodne. – Unpublished doctoral dissertation: Toronto University, 2009. –147 p. (3-12 p.).
211. **Sweet, H,** A new English Grammar [Text] / G.A.Sweet. – Oxford: Clarendon Press, 1898. – Part II: Syntax (References here are to the 1971 impression). – 137 p.

212. **Tesniere, L.** Elements de Syntaxe Structurale [Text] / L.Tesniere. – Paris, 1959. – 671p.
213. **Willis, D.** The Lexical Syllabus: A New Approach to Language Teaching [Text] / D. Willis. – London: Harper Collins Publisher, 1990. – 144 p.
214. **Woolard, G.** Collocation – encouraging learner independence [Text] / G. Woolard // In M. Lewis (Ed.) Teaching collocation: Further development in the lexical approach. – Oxford, 2000. –31p. P.28-46. Hove, UK: Language Teaching Publications.
215. **Ying, Y.** Collocation awareness in the writing process [Text] / Y. Ying, A.Hendricks//Reflections of English Language Teaching. – 2004. – N 3. – P. 51-78.
216. **Zhang, X.** English collocations and their effect on the writing of native and non-native college freshmen. Indiana University of Pennsylvania, Pennsylvania. 1993 [Электронный ресурс] / X. Zhang. – Режим доступа: <https://www.researchgate.net>>publication> 286... – Загл. с экрана.

Колдонулган сөздүктөрдүн жана интернет булактарынын тизмеси:

217. **Абдиев, Т.** Англисче – кыргызча, кыргызча-англисче сөздүк[Текст] / Т. Абдиев, Л. Сыдыкова. – Бишкек: Эл аралык “Себат” ББМ, 2006.– 372 б.
218. **Мюллер, В. К.** Англо-русский словарь[Текст]:53 000 слов / В. К. Мюллер. – М.: Рус. яз., 1982.–887 с.
219. **Интернациональные слова и «ложные друзья» переводчика** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sch-yuri/ru/transltn/false/htm>. – Загл. с экрана.
220. **Киргизско-русский словарь**[Текст]:около40 000 слов/сост. К. К. Юдахин.– Бишкек: Шам, 1999. – 976 с.
221. **Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү**[Текст]: 2 т. /ред. Э. Абдулдаев, Д. Исаев, – Фрунзе: Мектеп, 1984. – I т.:А-күрө. – 624 б.
222. **Кыргыз тилинин сөздүгү**[Текст]. – Бишкек: “AVRASYA PRESS”, 2011. – I бөлүк. – 880 б.

223. **Кыргыз тилинин сөздүгү**[Текст]. – Бишкек: “AVRASYA PRESS”, 2011. – II бөлүк. – 891 б.
224. **Корпус Лейпцигского университета**[Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL.; <http://corpora.informatik.uni-leipzig.de>. – Загл. с экрана. – (дата обращения: 24.06.2015).
225. **Корпус современного американского английского. Corpus of Contemporary American English** URL.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://corpus.byu.edu/coca>. – Загл. с экрана. – (дата обращения 24.06.2015).
226. **Лингвистический энциклопедический словарь**[Текст] / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
227. **Словарь иностранных слов**[Текст].– 19-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1990.–624 с.
228. **Словарь лингвистических терминов**. Изд.5-е, испр.и.доп.[Текст] / гл. ред. Жеребило Т.В. – Назрань: ООО“Пилигрим”, 2010 –486 с.
226. **Macmillan dictionary. Phrasal verbs plus. (LS17, LS19, LS20.)**[Text]. – Macmillan Education.Macmillan PublishersLimited., 2005. – 560 р.[Электронный ресурс]. – Режим доступа:www.macmillandictionary.com– Загл. с экрана. – (дата обращения 1.01.2005).
230. **Merriam Webster dictionary**[Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/>. – Загл. с экрана. – (дата обращения: 24.06.2015).
231. **Oxford Dictionary**[Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL.: <http://oxforddictionaries.com>. – Загл. с экрана. – (дата обращения: 24.06.2015).
232. **“Oxford EAP, A course in English for Academic Purposes”**[Text]. – Oxford: University Press, Paul Dummett and Jon Hird.
233. <https://www.teachingenglish.org.uk/article/lexical-exploitation-texts>

Колдонулган адабий чыгармалардын тизмеси:

234. **Айтматов, Ч. Т.** Жамийла[Текст]: повесть / Ч. Т. Айтматов. – Бишкек: Турар, 2008. – 112б.
235. **Айтматов, Ч.Т.** 3 томдон турган чыгармалар[Текст]/ Ч. Т. Айтматов. – Ф.: Кыргызстан, 1982. –1 т. – 448 б.
236. **Касымбеков, Т.** Келкел[Текст]:2 т. тандалган чыгармалар / Т. Касымбеков. –Ф.: Мектеп, 1990. – 672б.
237. **ChinghizAitmatov.** Tales of the mountains and steppes. “Jamila”. Progress Publishers [Text] / ChinghizAitmatov. – М.: Translated by FainnaGlagoleva, 1977. – 289 p.
238. **Jack, London.** Martin Eden [Text] / Jack, London, Martin Eden. – Kiev: Dnipro Publishers, 1980. – 367 p.
239. **Jerome, K. Jerome.** “ThreeMeninaBoat” [Text] / К. Jerome. –М.: Менеджер, 2003.– 288 с.
240. **Theodore, Dreiser.**“Sister Carrie” [Text] / Theodore, Dreiser. – М.: Higher School Publishing House, 1968. – 595 p.

Тиркеме

3.3.1 – таблицасы

Эскертүү: АТ – англис тилинде, КТ – кыргыз тилинде, О – нөлдүк айкашуу, + бар, – жок, пассивдүү – толук эмес айкашуу.

	О – Нөлдүк айкашуу	Объекттик айкашуу	Адвербиалдык айкашуу
АТ	<i>Verb</i>	V+N/Pr	V+N/Num/Adverb
КТ	<i>Этими</i>	Э+ 3/А.ат	3 +3/Сан.ат/Такт
togo	–	+	+
бар	–	+	+
to walk	–	+	+
бас	–	+	+
to run	–	+	+
чурка	–	+	+
to ride	–	+	+
мин	–	+	+
to move	–	+	+
жылдыр	–	+	+
to fly	–	+	+
уч	–	+	+
to crawl	–	–	+
жөрмөлө	–	–	+
to creep	–	–	+
сойло	–	–	+
to speed up	–	+	+ (пассивдүү)
ылдамдат	–	+	+ (пассивдүү)
to slow down	–	+	+ (пассивдүү)
акырындат	–	+	+ (пассивдүү)

4.1.1.- таблицасы

Колдонууга болот	Колдонууга болбойт	кыргызча
<i>a substantial amount</i>	<i>a big amount</i>	ушунчалык көп
<i>to ride a horse</i>	<i>to ride a car</i>	атка мин
<i>to drive a car</i>	<i>to ride a car</i>	машина айда
<i>make a choice</i>	<i>do a choice</i>	танда

4.1.2.- таблицасы Эскертүү: ЭСА–этиштик сөз айкаштары, СА–сөз айкаштар, ЧТ– чет тили, АЛ–академиялык тил, VOC–сөз үйрөтүү, ААМ–англис тили академиялык максатта.

“Oxford EAP, A course in English for Academic Purposes” , “Англис тилин академиялык максатта окутуу курсу” окуу китеби боюнча жүргүзүлгөн анализ төмөнкү таблицада берилет.

Китеп -тин аты, ЧТ- ЖЕК, ТД	Жалпы темала рдын саны	СА катыш- кан темалар- дын саны	ЭСА (этиш) камты л-ган темала р	Этиш же ЭСАграмматикалык (академиялык тил)жана жаңы сөздөрдү үйрөтүү материалы (коллокация) катары колдонуусу	Эскер -түү/
“Oxford EAP A2	10	7	6	1. Voc: Collocations: Verb+Noun, AL: SVO- Subject+Verb+Object 2. – 3. – 4. Voc: Verb + Noun 5. Voc: Verb + Noun 6. AL (W)1: Verb + Adverb AL (W)2: Verb + Adverb 7. – 8. AL: Cause and Effect Verbs (1) Cause and Effect Verbs (2)	

				Cause and Effect Verbs (3) Voc: Verbs + prepositions 9. AL: Reporting Verbs (Verb + that) 10. -	
“Oxford EAP B1	10	8	8	1. AL: Subject+Verb+complement Subject +Verb+ adverbial 2. Voc :Verbs+ Nouns 3. Voc: Verb+ Prepositions 4. - 5. AL: appear and seem, modal verbs 6. Voc: Multi- part verbs 7. Voc: More verb and noun collocations 8. AL: using verbs to describe a process. 9. AL: Cause and Effect verbs. 10. -	
“Oxford EAP B1+	12	11	11	1. AL: Subject+Verb+object 2. AL: Adverbials+ Verbs, 3. AL: Structure of the language 4. AL: Progressive forms of verbs 5. AL: Reporting verbs 6. AL: Using reporting verbs and verb structures 7. Voc: Using Essay verbs 8. AL: Using active and passive forms of the verb 9. -	

				10. AL: Maximizing and minimizing language- Modal verbs, verbs and adverbs. 11. AL: Problems and Solutions, Nouns + Verbs 12. AL: Cause and Effect language verbs AL: Prepositional verbs AL: Cause and Effect language verbs
“Oxford EAPB 2	12	10	10	1. AL: Reporting verbs: S+V+ Object, AL: Sentence structure S+V+Object, S+V+Adv.mod. AL: Verbs in Essay titles (1) 2. AL: Sentence structure: S+V+ which/that/ where/ when 3. – 4. AL: Paraphrasing (2) N+V transformations, N+V, V+N 5. VOC: Collocation V+N, Adj+N 6. AL: Transitive and intransitive verbs 7. AL: Verbs. Grammatical categories 8.- 9. AL: Adjective Phrases 10.- 11. Voc: Using phrasal and prepositional verbs 12. AL: Verbs in Essay titles Using modal verbs to give feedback.

4.1.3. – таблицасы

<i>We say+ колдонууга болот</i>	<i>We don't say – колдонууга болбойт</i>
<i>Fast</i> food- тез татым	<i>Quick</i> food – бат татым
<i>Fast</i> cars – ылдам жүргөн машина	<i>Quick</i> cars - тез машина
A <i>quick</i> meal – тез даярдалуучу тамак	A <i>fast</i> meal – бат тамак
A <i>quick</i> glance – ылдам көз караш	A <i>fast</i> glance- бат көз караш

4.1.4.- таблицасы

Туура эмес варианты	Туура варианты	Кыргызча котормосу
<i>do an effort</i>	<i>You must <u>make an effort</u> and study for your exams</i>	Сиз <u>аракеткылып</u> экзаменге даярдык көрүүңүз керек.
<i>look at a match</i>	<i>Did you <u>watch</u> football match last night?</i>	Сиз кечээ түнү <u>футбол</u> <u>матчын</u> көрдүңүзбү?
<i>strong engine</i>	<i>This car has a very <u>powerful engine</u>. It can do 200 km an hour.</i>	Бул машинанын <u>мотору</u> <u>абдан күчтүү</u> . Ал саатына 200 км жүрө алат.
<i>antique monuments</i>	<i>There are some <u>ancient monuments</u> nearby.</i>	Жакын жерде <u>байыркы</u> <u>эстеликтер</u> бар.

4.1.5.-таблицасы

<i>Англис тилиндеги – in, at предлогдору</i>	<i>Кыргыз тилиндеги – да, де, дө мүчөлөрү</i>
<i>In Bishkek</i>	<i>Бишкекте</i>
<i>at home</i>	<i>үйдө</i>
<i>in the yard</i>	<i>короодо</i>
<i>in the shop</i>	<i>дүкөндө</i>

4.1.6.-таблицасы

to go – (бар, кет) этиши

Ар түрдүү сөз айкаштарында	27 маани	Предлогдор/тактоочтор менен айкашуу	30дан ашык
The blue scarf <u>goes well</u> with your blouse.	Бул көк шарф сиздин кофтанызга <u>абдан жарашат.</u>	to go about	Ары-бери жүрүү.
The engine <u>goes by</u> electricity.	Машина ток менен <u>иштейт.</u>	to go after	Артынан издөө
This <u>goes for</u> one dollar.	Бул бир доллар <u>турат.</u>	to go against	Каршы чыгуу
Set the clock <u>going</u> .	Сааты <u>тууралаңыз.</u>	to go along	Улантуу, жылуу
The play <u>went well</u> .	Пьеса <u>ийгиликтүү болду.</u>	to go away	Кетүү
She <u>is gone</u>	Ал <u>кайтыш болду.</u>	to go back	Кайтып келүү
Where is this <u>carpet to go</u> ?	Бул килем кайсы <u>жерге салынат?</u>	to go between	Ортомчу болуу

[218, 324-325- бб.].

4.1.7-таблицасы

Англисче	Кыргызча
I must <u>find a way</u> to help him.	Мен ага кантип <u>жардам берүүнүн жолун табуум керек.</u>
Can you <u>find your way</u> back to my house?	Сиз менин <u>үйүмө кайткан жолду таба аласызбы?</u>
Please tell me if I'm <u>getting in your way</u> .	Мен <u>сиз айткандай жол менен баратамбы.</u>
You must <u>give way to</u> traffic from the left.	Сиз сол тараптан <u>машинага жол беришиниз керек.</u>

I've <i>tried every possible way</i> to get him to change his mind	Мен анын оюн өзгөртүүсүнө <i>колуман келген бардык ишти жасап көрдүм.</i>

4.1.8.– таблицасы

Англисче	Кыргызча
to wake up	ойгонуу
to get up	төшөктөн туруу
to make a bed	төшөгүндү жыйноо
to do morning exercises	эртең мененки көнүгүүнү аткаруу
to wash hands and face	колу- бетти жуу
to have breakfast	эртең мененки тамакты ичүү
to go to University	университетке жөнөө
to get to to university/job	университетке же ишке жетүү
to start classes/job	сабактарды /жумушту баштоо
to have lunch	түштөнүү
to finish classes	сабакты аяктоо
to go home	үйгө келүү
to have a rest	эс алуу
to play with friends/ toys	достору/ оюнчуктарыменен ойно
to do homework	үй тапшырмаларын аткаруу
to do housework	үй жумуштарын жасоо
to help parents	ата-энесине жардам берүү
to have dinner	кечки тамакты ичүү
to watch TV	сыналгы көрүү
to read books and magazines	китеп жана журналдарды окуу
to serve the internet	интернетте иштөө
to chat on lines with friends	онлайнды достору менен сүйлөшүү
to go to bed	уктаганы кетүү
to fall asleep	уктоо

4.2.1.- таблицасы

Сөздөр	Туура эмес котормо	Туура котормо
actual	актуалдуу	чындыгында
to focus	фокус	көңүл буруу
criminal	криминал	кылмышкер
original	оригиналдуу	алгачкы, баштапкы
technique	техника	метод, усул
figure	фигура	сүрөт, цифра, сан
mayor	майор	мэр
electric	электрик	электрдик
artist	артист	актер